

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

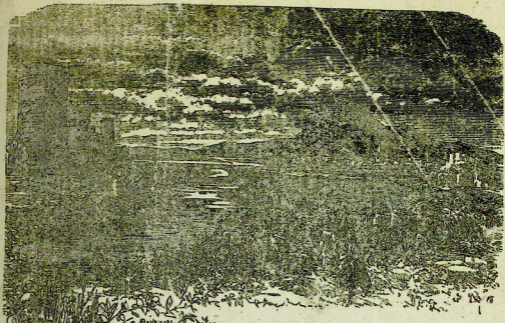
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

աշխարհագրութիւն

ԱՅՍԱՏԱԶ

Յ. ԳՊԱՊԷՍԵԱ
ՄԱՏՐԱՍԵՆ
ՓԱՐԻՔ 1933

ԿԱՐՄԻՔՆԵՐ — ...այս խիստ արժեքատու գործով մեզ ամփոփ տեղեկություններ է տալիս ինչ ու նոր Հայաստանի պատմական, աշխարհագրական և բազմազան կենսաբան: Պատմաբանը կամ ներկան գրի առնելու այս ձևեր՝ դպրոցական դաստանգույրի մեջ, ապա ինչ *Նոր* է, որի մանկավարժական տեսակետից դրական առաջնությունները արդարացուցած է արդի գիտական աշխարհում:

Ահա Պ. Պատվենանի գործի այս մանկավարժական առաջնություններն աչքի առաջ ունենալով, մենք կ'ուզենայինք յանձնարարել բոլոր հայ դպրոցներին, ինչպես և հայ բնույթի մեջ ունենալ նրանից մի-մի օրինակ՝ գոհացում տալու համար Հայաստանի մասին իրենց ունեցած նեղաբերությունները:

«Ա.Ի.Ք» (Պարսկաստան) թիվ 37-1931 Ք - զարկ

*** Յովհ. Պատվենանի՝ Հայաստանի պատկերագրող և գեղատիպ քարտեզ մը հրատարակ հաննց վերջերս, Փարիզի մէջ, որ բաւական տաճակ ընդունելութիւն մը գտաւ այս կողմերը:

...Իրաւանչիւր հայ տան պատի ազուր գարդ մը կրնայ կազմել Պատվենանի «Համայնագիտական»ը:

Մեր ուշադրութիւնը և արամադրութիւնը դէպ ի Հայաստան կանչող հանելի հրախրակ մըն է ուսուցիչ Յովհ. Պատվենանի գործը:

«ՊԱՏՔՐԱՐ» (Ամերիկա) թիվ 74-1932 ՀԱՅ ԳՆՆՈՒՆՆԻ

*** «Համայնագիտական Քարտեզ» Հայաստանին, որ իր տեսակին մէջ եզակի գործ մըն է: Ամբողջ գրքի մը բովանդակութիւնը կայ այդ մեծադիր և բազմագոյն էջին վրայ, և մարդ կը գարմանայ թէ ինչպէս կարելի էր ինչպէս այնքան տեղեկութիւն սեղմեցնել համեմատաբար այդքան սեղմ շրջանակի մը մէջ:

«LE FOYER» (Փարիզ) թիվ 57-1932

*** Քարտեզ ուշի ուշով ուսումնասիրեցի: Շնորհաւորելով կը շնորհաւորեմ այդ գործը:

Փարիզ ԼԵՆԻՆ ԵՏՏԻՄԵՆ

*** Ձեր գծագրած և իբր գեղարուեստական գլուխ-գործոց Հայաստանի գունաւոր քարտեզը որքան գովեմք ինչ է. անկէ բաւական սպասեցի:

Պէշրուք Վ. Յ. ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ (Գրավանա)

*** Շատ գեղեցիկ գործ ըրած ես, տեսողներ կը սիրեն, լոյս իսկ անմիջապէս մէկ երկու հոգի ալ ինծի ըսին որ մէջ մէկ հաստ ալ իրենց բերել տամ:

Հուլիսի 1932 (Ամերիկա) ՅԱԿՈՒ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

*** Ձեր կողմէ պատրաստուած անգուցակի քարտեզին հաստ մը գնելով՝ յափշտակուած, երբ ուշի ուշով մանրակրկիտ կերպով կը դիտելի յանկարծ ձեր անուրին հանդիպեցայ:

Սելանի ՍԵՂՈՒԿ Յ. ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ

*** Խորին շնորհակալութիւն ձեր ջրկած գեղեցիկ քարտեզի համար այնքան հրաշալի և հայտն հոգին հրնուցնող, հարարութեամբ իմ ամբողջ Հոլանտացի բարեկամներուն ցոյց կը տամ:

Ուրբէլիք (Հոլանտա) ԱԼԻՔՍԱՆ ՅԱԿՈՒՆԵԱՆ

*** «Համայնագիտական քարտեզ»ը արժանի է ամէն տեսակ գնահատմանի:

Պաղտա ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀՈՅԵԱՆ

*** Տեսնելով ձեր պատրաստած քարտեզը, շատ հիացայ:

Պէշրուք Խ. ԱՐՆԱՆՈՐԵԱՆ

*** Հայաստանի աշխարհագրոյցը արդարև խիստ գնահատելի է իր ամբողջ բովանդակութեամբը:

Լոս Անճելէս ԱՐԲԵՆՈՒԼԻ ԵՂԻՇԵԱՆՅ

3

ՅՈՎՀ. Գ. ՊԱՊԷՍԵԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԲԱՅՆՆԵՐԱՆ
ԳՐԱԳՈՐԳՄՈՑ ԿԱՐՆԱՆԻ
ԱՄՍՏԱՆԻ ԵՂԻՍՏՅԱՆ
ԳՐԱ Ե. ՑԻՆ 26

654
Նաև

1933

Տպագրութիւն ՏԷՐ-ՅԱԿՈՐԵԱՆ, Փարիզ

Printed in Paris.

ՉՕՆ

ԱԶԱՏՈՒ ԱՆԿԱԲ

ԴՐԱԲՆԱԿ ԱՅՐ ՀՅՅԱՏԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻԲԻ

ԱՆՍԱՀԴԱԿՓԵՐՆ ՀԱՄԵՔ

ԻՆՍՈՂ

ԵՒ

ՅԱԲԻՏԵՆԱԿԱՆ

ՈՒՆԸ

ՆԱՅՈՂՆԵՐՈՒՆ

ՍՈՒՐԲ

ՅԻՇԱՏԱԿՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՇԵՂԻՆԱԿԷՆ
ՓՈՒԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

«Հայուն ծառայելը Բայազետի թուրքերի ծառայել է»

ԿԼԵՏՍԹԸՆ

Ազնի հայրենակի՛ց,

Գիտեմ, որ դուն ալ ինձի պէս
Հայու սիրտ կրելուդ, հայ աւանդու-
թիւններուն մինչեւ վերջ անբաժանե-
լիօրէն կառչած մնացած ըլլալուդ,
դրաստէն ելած հայ լեզուն խօսելուդ
եւ երեք հազար տարիէ ի վեր բու
նախնիքներէդ քեզի ծառանգ մնա-
ցած՝ բայց աւագակներէն յարշտակ-
ուած բու սուրբ հայրենիքդ ԱՆՈՅՇ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ձեռք ձգելու եւ ա՛յդ
կերպով միայն բու արդար ու յարէտ
անվիճելի իրաւունքիդ տէր դասնալու
սուրբ տենչով պայքարելուդ համար
ջարդուած, տարագրուած, բու սրտի
հատորներէդ իսպառ բաժնուած ու ա-

ԿԼԵՏՍԹԸՆ

Արմատու

մէնէն վերջ բու դարաւոր բոյնէդ դուրս նետուած եւ ու այսօր, գրկուած բու
հայրենիքէդ ու քեզէ անդարձ բաժնուող նահատակ սիրելիներուդ անձանօք-
շիբիներէն, կը գտնուիս օտար հորիզոններու տակ՝ բու կանաւոր ախարիդ
մէջ, միշտ մտայլ ու մուր- նակատագրի մը հետ դէմ յանդիման :

Ապրուտի հոգէդ գատ, միտքդ եւ ուղեղդ կրժող անմիջական հարցը՝ բու
գաւակիդ այլասերումով՝ ուկեղնիկ երազներուդ առարկան եղող բու անմահ
հայրենիքդ մտաբանի ենթարկուելու ահաւոր հեռանկարը ունիս աչքիդ առ-
ջեւ, այնպէս չէ՞ : Այս դատն իրականաւորութիւնը Գաւակիւեան սուրբ պէս կախուած
է ուսերուդ վրայ եւ կարծես քնական օրէնքի չափ անյեղիլի ու անդառնալի
սկսած է ըլլալ այլ եւս :

Միայն, մի՛ մտնար, որ Հայը իր ՀԱՅ հանգամանքովը, հայու զգացու-
մովը եւ Հայ անկախ Հայրենիքի նուիրական գաղափարովը միայն կրցած է
քաջի պատմութեան բոլոր փուշերուն վրայէն՝ արիւնքաքաւ ոտներով եւ
ստուապանքի գերմարդկային ոգիով, եւ սակայն ապրել :

Հայուն անգուգական մարտիրոսացորսքեան եւ տոկունութեան բարձրաբարբառ ու պերճախօս ասացոյցները տալու համար բառական է յիշել թէ՛ երեւ հազար տարի առաջ Ատրեստանի Սալմանասար բազտորին՝ Հայաստանի հողին վրայ ի գործ դրած խճճութիւններէն, արիւնուշտ Լէնկրիմուրի արհաւիրքներէն, դարօս մեծագոյն անարդարին՝ Աստիւլ – Համրտի անվերջ արխանսեհութիւններէն եւ համաշխարհային տիեզերաստան Մեծ-Պատերազմի միջոցին հայկական անլուր կոտորածներէն վերջ Հայր Հարձեայ ասորած է, — կ'այրի ու պիտի այրի, միշտ սրղպատեն ու կրանիքէն աւելի իր տոկունութեան եւ ՀԱՅ ԱՊՐԵԼՈՒ անվկանդ կամֆին հետեւանֆուր, որովհետեւ ՀԱՅ մնացած է ան միշտ բուր սեւաօր փոքորիկներուն դէմ:

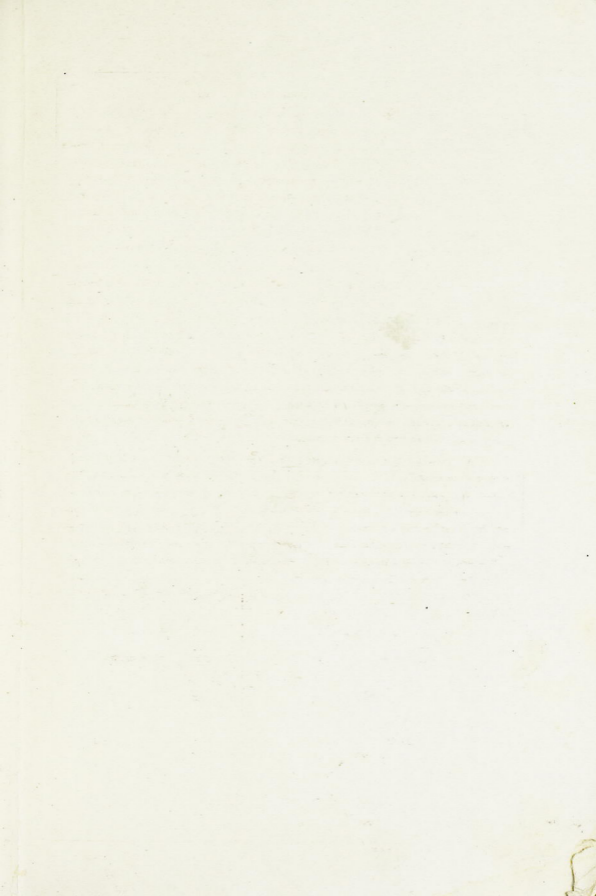
Արդ, որպէս զի ան *Միշտ Հայ մնայ*, փութա՛ նախ դուն կարգալ եւ *անձիջողէն ու անյողող* տալ՝ իբրև օրօան անյետածղելի եւ աննահրամայական պետք՝ անօր գաւակներուն ձեռքը՝ զանոն *Հայ պահելու* սահմանուած «Հայաստանի աշխարհադրութիւն»ը, որ միտքը դրած է ձուլուելու սեւաօր վտանգին դէմ պաշտպանել քու սրտահատօր գաւակը կամ բնկերոջը գաւակը, որ *Հայ* է տակախն, բայց հեռո՛ւ հայ Հայրենիքէն, հայ աւանդութիւններէն ու սրբութիւններէն, կրնայ օր մը դիւրիչ միջավայրէն շատ շուտ յափշտակուիլ ու կլանուիլ: Այն ատեն աւա՛ղ, շատ ուշ է այլ եւս: Եւ շատ ուշ պիտի ըլլայ՝ երբ Հայրենիքի վտեմ գաղափարը խորերդանշող հոշակաս պէճքին ոսկի աղիւսները այսպէս մէկիկ մէկիկ իյնան հօքօր բրիչներու անդոմ հարուածներուն տակ ու յանձնուին պատմութեան:

Եթէ դուն կ'ուզես զօրաւոր ըլլալ, զօրացո՛ւր քու ազգը՝ զօրացնելով նախ հայրենագիտութեան մէջ քու գաւակը, որ վազուան հայ ազգին ուժեղ մէկ մասնիկն ըլլալ սահմանուած է եւ որ իրեն նման ուժեղ մասնիկներուն հետ ապագայ ուժեղագոյն հսկայ եւ անխորտակելի գանգուածը պիտի կերտէ: Մտածէ՛ եւ լրջօրէն մտածէ: Երբ մասնիկը փրկես, ամբողջութիւնը փրկած կ'ըլլաս, որովհետեւ մասնիկը մասն է ամբողջութեան. որով երբ մասնիկը այրի, ամբողջութիւնն ալ կ'այրի. երբ ամբողջութիւնը այրի, մասնիկն ալ կ'այրի անօր հետ՝ իբրև անբաժան մասը անօր, այլ խօսքով, այսրոջ *Հայ ամբողջութեան հետ դուն ալ կ'այրիս*՝ որպէս մասնիկը այդ ՆՈՒԻԲԱԿԱՆ ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԵԱՆ:

Մտածէ՛ եւ լրջօրէն մտածէ՛:

1932, Փարիզ

ՅՈՒՀ. ՊԱՊԷՍԵԱՆ

Հին հայ արուեստի նմուշներէն
ՄԱՀԱՐՁԱՆՆԵՐ ԱՃՏԱՐԱԿ ԳԻՒԳԻ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Արեւմտեան Ասիոյ կամ Մերձաւոյ Արեւելի (*) մէջ կը գտնուի Հայերուն հայրենիքը՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, որ այսօր ՊԱՏՄԱԿԱՆ կամ ՀԻՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ անունը կը կրէ եւ անկախ չէ: Բաց ի Արդի Հայաստանէն, որ մինչեւ 1918 թուականը մաս կը կարգէր պատմական Հայաստանի եւ սակայն այսօր ազատագրուած է:

1045ին Անիի՝ Բիւզանդիոնի տիրապետութեան ենթարկուելէն, 1064ին Մեծ - Հայքի վերջնականապէս արաբ Ալի - Աւլանի ձեռքը իյնալէն եւ 1074ին Բագրատունեաց վերջին թագաւոր՝ Գագիկ Բ.ի սպանուելէն վերջ, ԺԱ. դարէն սկսեալ Հայքը իսլամներու հպատակ դարձած են:

Բայց այս շրջանէն դարեր առաջ, ինչպէս նաեւ վերջը, Հայաստան յաջորդաբար ինկած է զանազան օտար ազդերու տիրապետութեան տակ, միշտ տէր ու ձեւ փոխելով, մինչեւ որ ԺԵ. եւ ԺԸ. դարերուն անոր վերջնական բաժանումը կատարուեցաւ նախ Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի եւ ապա ԺԹ. դարուն Ռուսիոյ միջեւ, Հայաստանի մեծ մասը բաժին իյնալով Թուրքիոյ, փոքր մասը՝ Ռուսիոյ, իսկ փոքրագոյն մասը՝ Պարսկաստանի:

Այս երեք անհաւասար մասերու բաժնուած Հայաստանի մասերէն իւրաքանչիւրը կոչուած է Թրքահայաստան:

(*) Փոքր-Ասիա, Հայաստան, Սուրիա, Միջագետք, Կովկաս եւլն. Մերձաւոր Արեւելի կ'ըսուին: Ճափոն, Չինաստան եւ զբացի երկիրներ Մայրաքոյն Արեւելի կ'ըսուին:

տան(*), Ռուսահայաստան եւ Պարսկահայաստան, տիրող պետութեան անունով:

Սակայն այս բաժանումէն առաջ, Հայքը Կիլիկիա գաղթելով՝ բնիկ յայնները իրենց հպատակեցուցած եւ Ռուրէն Ա.ի առաջնորդութեամբ 1081ին հոն իրման ինչպէս անկախութիւն, որ տեսած է մինչեւ 1375:

Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ անկախութիւնները վերջ գտնուելէն յետոյ Հայքը անկախ Հայաստան չեն ունեցած մինչեւ 1918 թուականը: Բայց Մեծ-Պատերազմի (1914-1918) վերջաւորութեան մօտ՝ 1918 մայիս 28ին Ռուսահայաստանի մէկ մասը ազատագրուելով՝ 12,000 քառակուսի քիլօմէթր տարածութեան վրայ կազմուեցաւ արդի Հայաստանը եւ ունեցաւ իր համարապետական հայ կառավարութիւնը, որ 1920ին փոխուեցաւ: Այն փոքրիկ Հայաստանի վրայնոր հողերու յանձնումով՝ իր տարածութիւնը հասաւ մօտաւորապէս 30,000 քառակուսի քիլօմէթրի:

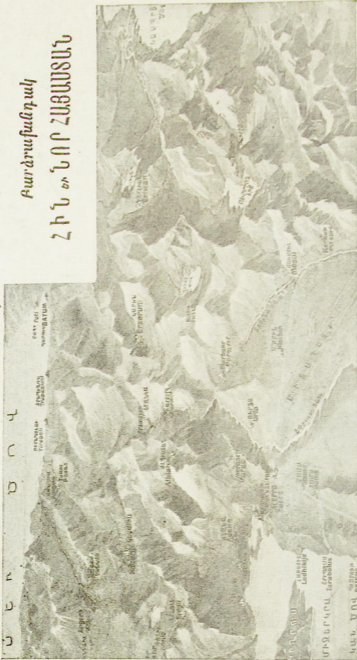
Եւ թէեւ կառավարութեան փոփոխութենէն առաջ Սեւրի (Ֆրանսոս) դաշնագրով Թրքահայաստանէն կա-

(*) Ոմանք «Տաճկահայաստան» կ'անուանեն այս մասը, «Թուրքիա» անունին հոմանիշ տալով «Տաճկաստան» անունը, ինչ որ ճիշդ չէ: Ոմանք ալ «Թուրքիա» անունին տեղ կը դրծածեն Թրքաստան կամ Թուրքաստան, որ բոլորովին սխալ է. որովհետեւ Թուրքաստան անունով ուրիշ երկիր մը գոյութիւն ունի Ասիոյ մէջ՝ Կասպից ծովին արեւելեան կողմը եւ կը պատկանի Ռուսիոյ:

րինք, վանք և Բաղշը արուկա
Հայերու, բայց Թուրքեր յամենած
չ'ըլլալով այդ նահանգները Հայերուն:
ցարդ կը մնան իրենց գրաւման տակ:
Ներկայ գիրքով նախ պիտի ծանօ-

րանամք Պատմական Հայաստանին,
մէջն ըլլալով 1918էն առայ կողմ Բու-
սանայաստանը, որ տակաւին չէր ա-
գատապրում, սպառ կիլիկիոյ և ա-
մենն վերջ ներկայ Հայաստանին:

Բարձրագինդակ
Հ Ի Ն Ե Ր Ն Ո Ր Հ Ա Ց Ա Ս Տ Ա Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՔԵՆՏ

Հայաստանի Բնական և Քարտօսական

Ա. — ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ա. Տեղ. — Հայաստանի կր դոնուի արևելեան երկայնութեան^(*) 36-45 և հիւսիսային լայնութեան 30-42 աստիճաններուն միջև կամ ուրիշ խօսքով՝ կ'իյնայ Սև, Միջերկրական և Կասպից ծովերու միջև և կը կազմէ Ասիոյ արևմտեան մասը:

ՏԱՐԱՅՈՒԹԻՒՆ. — Հայաստանի երկայնութիւնն է՝ արևելքէն արևմուտք 1000 քիլոմէթրէն աւելի, իսկ լայնութիւնը՝ հիւսիսէն հարաւ շուրջ 500 քիլոմէթր: Տարածութիւնն է 250 հազար քառակուսի քիլոմէթր^(**):

Բ. ՄերձՈՒԹԻՒՆ. — Հայաստան Ասիայէն 175 անդամ փոքր է, Ամերիկայէն՝ 171 անդամ, Եւրոպայէն՝ 40, Աֆրիկէէն՝ 121,8, իսկ Աւստրալիայէն 36 անդամ: Իսկ Պելճիքայէն 8 անդամ մեծ է:

Գ. ՍԱՀՄԱՆ. — Հայաստանի սահմաններն են. հիւսիսէն՝ Սև ծով և Վրաստան, հարաւէն՝ Պարսկաստան, Միջագետք, Սուրիա և Միջերկրական ծով, արևելքէն՝ Պարսկաստան և Կասպից ծով, արևմուտքէն՝ Փոքր Ասիա և Միջերկրական ծով:

Դ. ԴԻՐՔ. — Հայաստան լեռնոտ երկիր մը ըլլալով ևս դոնուելով միանգամայն Սև, Կասպից և Միջերկրական ծովերուն միջև, կազմած է

(*) Այս հաշիւը կը պատկանի բուն Հայաստանի կամ Միծ-Հայքի, եթէ Կիլիկիա և Փոքր-Հայքն ալ միասին առնենք, այն առեւ պիտի ըսենք թէ՝ Հայաստան կը գտնուի արեւելեան երկայնութեան 32-45 աստիճաններուն միջև, անշուշտ Փարիզի միջօրեականէն հաշուելով:

(**) Հայաստան ընդարձակուած է նախքան գոգրիտտու Բ. դարուն: Իսկ մէկ դար յետոյ Մեծն Տիգրան Բ. ի օրով աւելի ընդարձակուեցաւ, բայց կարճ ժամանակի մը համար:

տեսակ մը լեռնակղզի^(*) ծովին մակերեսէն 3-8000 ոտք բարձրութեամբ: Այս կեղբոնական բարձրութիւնը կ'իջնէ աստիճանաբար, քանի սահմանաձայրերուն մօտենանք: Կր տեսնենք յիշ՝ Հայաստան լեռնադաշտ մըն է. զոր եւրոպացիներ կը կոչեն Հայկական բարձրաւանդակ^(**):

Ե. ՀՈՂԻՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայաստան նշանաւոր է իր հողին բարձրութեան անկանոնութեամբը: Ան շատ փոխուած ու տակնուվրայ եղած է իր յաճախեցէպ երկրաշարժներէն և հրաբխային պոթիկումներէն: Ասոնց մէջ նշանաւոր են Արարատ լեռան պոթիկումները, որոնց համար կը վկայեն հրաբխային լիճերէն Վասնայ ծով և Գեղամայ լիճ:

Զ. ԼՆՈՒՆԵՐ. — Հայաստանի կարեւորագոյն լեռներն են. ձիւնապատ Արարատ^(***) կամ Մասիս, որ երկու

(*) Քառյ Ռիքքեթը գերման երկրաբանը այսպէս կոչած է Հայաստանի բարձրաւանդակը: Լեռնակղզի (Berginsel = Պերկ - ինզլ):

(**) Plateau arménien (փրանս.), Armenian plateau (անգլ.), Armenische plateau (գերմ.): Հայաստանի հողը Միջագետքէն սկսեալ մինչև Կուր գետ աստիճանաբար կը բարձրանայ ու Սև ու Կասպից ծովերուն միջև պարսպաձեւ բարձրանալէ յետոյ յսակարծ կանգ կ'առնէ:

(***) Հայ անունը Մասիս է, որ Արարատեան նահանգին մէջ գտնուելուն համար օտարներէն կոչուած է Արարատ լեռ, որ կը նշանակէ Արարատեան նահանգի լեռը: Արարատ անունը բուն դաշտին անունն է, որ վերջը շրջակայ գաւառներուն միանալով կազմեց Հայաստանի տասներեկից նահանգներէն մին, որուն անունով կոչուեցաւ նաեւ այս լեռը:

ԱՐԱՐԱՍ ԼՃՈՒ

զաղաթ ունի, Մեծ-Մասիս և Փոքր-Մասիս :

Ասոնք իբրբով 800 մէթր հեռու են ու բաժնուած՝ 2705 մէթր խորութեամբ կերճով(°) մը : Միւս լեռներն են՝ չորս զաղաթով Արագած, Սուկաս կամ Սուկաւէտ(°°), Բիւրակնեան (Պինկէօյ), որուն բարձրագոյն զաղաթն է Սրճանց, Ծաղկաց(°°°) կամ Ծաղկէոյ՝ նպատ զաղաթով, որուն ստորաք կը գտնուի պատմական Աիւրա գաշար, Սիլիան կամ Մասիւ, որ կը յտանի Արարատ, Վարազ, Գըրբուս(°°°°), Պարթար, Տարսու լեռներ,

(°) Ըստ գերմանացի Ապիլս երկրաբանի :

(°°) Բագրեւանդ գաւառի այս լեռը Սրբոց Սուփասեանց անուր անած է, հոն բնակեցնուաւ պատնառաւ : Իր ուր անուան է Քէօսէ տաղ :

(°°°) Այրարատի Ծաղկոտն գաւառին մէջ այս ծաղկալի լեռը կը կոչուի նաեւ Ծճակային կամ Ոսկի, Ոսկեանց Բահամներուն անուով, հոն ճգնած եւ նահատակուած ըլլալնու պատճառաւ : Այս լեռներուն մէկ ճիւղն ալ կը կոչուի Շահապիվան, ուրկէ կը բխի նիքրատ գետի Մուրատ կոչուած ճիւղը : Ծաղկոտն կը համապատասխանէ այժմու Տիատին գաւառին :

(°°°°) Հայ աստղաբիւրիներ կ'ըսէրէ՝ Զրեղեղէն անոխապէս վերջ նույն տապանը Գրգուս լեռն վրայ հանգչիլ ուզելով քսած է :

«Գրգո՛ւս, գրգո՛ւս, ընդունէ՛ զիս»

Արդևս, Սիւնեաց կամ Զանգեզուրի լեռներ, Արցախի կամ Ղարաբաղի լեռների և այլն :

Հայաստանի ամենաբարձր լեռն է Մեծ-Մասիս, որ ունի 5120 մէթր բարձրութիւն, Փոքր-Մասիս ունի 3960, իսկ Արագած ունի 4091 մէթր բարձրութիւն :

Այս լեռներուն մէջ ամենափառատուր ու փոստ տեսք ունեցողը Արարատն է, որուն համար բաւած է Հիւն-Աշխարհի հրաշալիքը : Հայերուն նուիրական լեռը եւ անոնց ներշնչարանը եղած է ան :

Գեղեցիկ բլուրներ կան Թորքումի մէջ : Անոնց վրայ կ'աճին ամէն տեսակ պտղատու ծառեր :

Արագած, Արարատէն վերջ Հայաստանի բարձր լեռն է . իր զաղաթը ծածկուած է մշտնջենական ձիւնով : Ունի չորս գլխաւոր կոնաձև զաղաթներ : Իր ստորաքը տարածուող հողը շատ բարեբեր է շնորհիւ իր աստապրբիւրներուն : Իր զաղաթներուն եւ կողերուն վրայ ունի 10է աւելի լի-

—Գնա՛ ի Մասիս, զի բարձր է քան զիս»

պատասխանած է Գրգուս : Եւ տապանը հանգչած է, ըստ աստղաբանի, Մասիսի վրայ : Այս պատճառաւ Պարսիկներ Արարատը կոչած են *Կոհ-Նուս* (Նոյի լեռ), իսկ Խալայցիները կոչած են գայն *Monte dell' arca di Noe* = Մոսթէ տէլլ' արգա տի Նոյի = Նոյի տապանի լեռ :

ԱՐԱԳԱՆԻ ԼՆՈՐ Ալիֆամդրապոլին դիտուած

ձեր : Արագածի ստառ ջուրերէն կազմուած են իր զանազան կողերուն վերայ բազմաթիւ ջրվէժներ :

Իր վրայ կողով լեճերէն մեծազոյնը եւ բարձրազոյնը կը զանուի արեւելեան կողմը եւ կը կոչուի Գարակէօլ արեւմտեան կողմի լեճերէն մեծազոյնը կը կոչուի Գըզըլ Կէօլ . միւսները կ'իշխան հարաւային արեւմտեան կողմը եւ մէջտեղերը :

Արագած խիստ սքանչելի տեսարան մը կը ստանայ մայիսէն մինչեւ սեպտեմբերի վերջը, իր ջուրերովը, մաքուր ու առողջարար օդովը, զոյնողոյն քաղցրաբոյր ծաղիկներովը, որոնց մէջ դեղին տեսակները շատ են : Բայց կան նաեւ հիւրիկ, կակաչ, զանազանազոյն, զլինածաղիկ, հայկական առուստ, ինչպէս նաեւ արեւածաղիկ, վայրի կակաչ, արեւելեան մեկրն, կովկասեան հրանունիկ, վուչի եւ մուշի տեսակ եւլն . : Կենդանիներէն կան վայրի այծեամներ եւ վիթներ :

Օտարներն ալ հիացած են անոր գեղեցկութեանը վրայ : Իր ծաղիկներուն նկատարովը պարարտուած մեղրը շատ բնախի է :

Հայաստանի լեռներուն ամէնէն օդաւարը կընայ համարուիլ Արագած : Հինէն ի վեր բարեք միայն տեսած ենք անկէ, մինչ Հայերուս համար սրբազան համարուող Արարատէն վրնասներ տեսած ենք . բայց Անգլիացիին պէս կ'ըսենք . «Իշ թող բլուայ, իմ հայրենիքս բլուայ» :

Ի. ՀՐԱՐՈՒՆՆԵՐ . — Հայաստանի

լեռներէն շատերը հրաբուխ կզած են ժամանակին, բայց այսօր անոնք մարած են եւ մաս կը կազմեն աշխարհի 300 մարած հրաբուխներուն :

Այս լեռներուն հրաբուխ կզած ըլլալուն ապացոյցը անոնց ներքին կազմութիւնն է, որ մեծ մասամբ պաղայթ բուած կարծր քարէն ձեւացած է . այս քարը սովորաբար հրաբուխներու ձօտերը կը զանուի ու իրեն հետ խառն կը զանուին չեչաքար, լաւա, ծիրանաքար, որոնք հաւասարապէս հրաբխային ժայռեր են եւ արդէն այդ ժայռերուն բոլորն ալ զոյնութիւն ունին Հայաստան (*) :

(*) Հայաստան շատ տեղեր կը գտնուին ծիրանաքարի ժայռեր . ինչպէս Սպիրու լեռներուն մէջ, Երեսնի եւ Նախիջեւանի միջեւ կը բարձրանան կարմիր ծիրանաքարի բրգածու ժայռեր եւ բլուրներ, որոնց մէջ կը գտնուին ձայնաքար (phonolite) : Իսկ Մեծ-Մախի գրեթէ ամբողջութեամբ ծիրանաքարի միակտուր գանգուած է : Խտաքարային ժայռեր կը գտնուին Նախիջեւանի եւ Օրդուպատի միջեւ, Երասխի հովիտին մէջ, իսկ Բայրազով լեռը (Թաֆալքու) ունի ամբողջութեամբ խտաքարային եւ օճաքարի (serpentine) կազմութիւն : Հայաստանի մեծագոյն լեռները դուրս տուած են հրաբխային ժայռերէն հատաքար (granite), լաւա, ծիրանաքար եւ կրնայ : Լեռնականի բլուրները կազմուած են մասնաւորապէս քերթաքարէ (ardoise) :

ԱՐԱՐԱՍ ԵՒ ԵՐԱՍԻՆ ԳԱՇՏՔ

Լեռներէն ամանց զազաթի ձաղա-
րածեւ փոսերը կրնան աղացուցանել
երբեմնի արնաց հրարուի եղած բյ-
ւալը :

Իսկ Հայաստանի հրարուիներուն
գործունէութեան իբր աղացուց կը
ձուտային Հայաստանի մէջ անցեալին
պատահած յաճախակի երկրաշարժ-
ները, ինչպէս նաեւ զանաւոր անհա-
մար ջերմութիւնները :

Հայաստանի հրարուիներն են . Ար-
ցախի լեռները, Գեղամայ լեռին շարս
կողմի լեռները, Վանայ ծովին հի-
սիսը եղող Սիլիան, արեւմուտքը եղող
Նեմրուտ, Արագած, Մեծ — Մասիս եւ
կարծույ հիսիսը՝ Սարըշամ : Թան-
տութեկ, որ Հայաստանի ամէնէն
կենդանի հրարուին է եւ տակաւին
շատ անգերէ կ'արձակէ ջրային ու
ծծմարային գոլորշիներ : Կը զանախ
Պայտակա քաղաքէն 3—4 փարսախ հե-
ռու՝ զէպի Վանայ ծով : Իր զազաթիը
կը նմանի ճիւղ Վէսուլի զազաթիին :

Նեմրուտի վերջին բորբոքումն ու
տարսիլը կը յիշուի 1441ին . Արագածի
վերջին բորբոքումը եղած կը կարծուի
Արաքսեանեաց հարստութեան սկիզ-
բը : Իր լաւաները հասցուցած է մին-
չեւ Երասի գետը : Այժմ զազաթիներ-
էն մէկուն վրայ ձեւացած է Գարա-
կեօլ լիւնը :

Մեծ — Մասիսի վերջին բորբոքու-
մը եղած է 1840 յունիս 20ին հինգ-

շաբթի օր, արեւը մարը մտնելէն զրե-
թէ կէս ժամ առաջ եւ առայն աւեր-
ներ գործած է Նախիջևանի կողմերը :
Արձակած է 100 կենդինարէ աւելի
մեծութեամբ քարեր, հողի անձրեւ .
մասի, շաղի, սրնք կէս ժամ վերջ
զազրած են : Իր կողմն վրայ շինուած
Ակոսի հայ պիպը աներեւոյթի կղած
է իր 1500 բնակիչներուրք Մեծ — Մա-
սիսի արձակած նիւթերուն եւ զայա-
ցած սիւղմին տակ :

Արդէնս լեւը, որ կ'եսարիւյ մօտն
է, Բրիտտոսի մինչեւ 300 թուականը
կը բորբոքէր, այժմ մարած է ու իր
զազաթիը ծածկուած է մշտնջենական
ձիւնով (*) :

Արցախի մէջ կայծոյ — ծառ լերան
անունը եւ 1140ին Գանձակի երկրա-
շարժն ու կործանումը ցոյց կուտան
թէ՛ հոն ալ հրարիային պոսթիւում-
ներ տեղի ունեցած են :

(*) Խալիլոյ մէջ վետուլ լեւը եր-
կար ատեն մարած ըլլալով՝ իր շար-
քը ծաղկեալ քաղաքներ ու գիւղեր կա-
յին : Բայց Բրիտտոսի 79 թուականին
յանկարծ բորբոքելով՝ իր մոխիրնե-
րուն եւ առագներում տակ ծածկած է
70է աւելի քաղաքներ եւ գիւղեր, ու-
րոնց մէջ ճշմանուր էին Պոմպէյ,
Հերիպոլանուս եւ Սրապիլէս : Եիստ
հետաքրքրական են ամբողջ Պոմպէյի
աւերակները, գար երեսն համաձ են
պեղումներով :

ՎԱՆԱՅ ԼԻՃԸ ԵՒ ՆԵՄՐՈՒՑ ԼՈՐԸ

Ը. ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐ. — Հայաստանի մէջ հին ատենը բազմաթիւ երկրաշարժներ պատահած են: Բայց ամէնէն աւելի մասսուողը եղած է երկրա զազաբը, որ 800 տարուան մէջ քսան անգամ տեղի ունեցող երկրաշարժներէն իր տարիսպէտքով միասին հիմնադատակ կործանած եւ մասսուորապէս 100,000է աւելի հողի սպաննուած է: Օր մը միայն Եօթն անգամ երկրաշարժ տեղի ունեցած է երկրաշարժի մէջ:

ԿԱՐԵՒՈՐ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐ. — 1. Արարատի եւ Երևանի երկրաշարժ. 341, 862, 894, 1319, 1679, 1681, 1819, 1827, 1840 եւ 1872 քուակամներուն: 1679ի երկրաշարժի սաստկութենէն Երևանի մէջ շատ շէնքեր կործանած եւ 8000 հոգի ապաննուած է:

2. Կարին եւ Սիւնիք. 728, 1659: Սիւնիք Վայոց ձոր գաւառի երկրաշարժը՝ Ը. դարու սկիզբը տեսած է 40-օր եւ 10,000 հոգի գետնի տակ քաղում են (735): Կարին. 728. 1659, 1791, 1843, 1850, 1852, 1860, 1861, 1901 - 1902:

3. Դուին. 854ին մէկ գիշերուան մէջ 12,000 անձ մեռած. 869ին մէկ տարի տեսած եւ 120,000 անձ մեռած է. միւս երկրաշարժները պատահած են 858ին եւ 893ին. վերջին երկրաշարժէն կործանած է Դուին եւ մեռած են 70,000 հոգի: 4. Երզնկա. 1011, 1045, 1168, 1236, 1251, 1268, 1281, 1287, 1289, 1356, 1374, 1458, 1482, 1584,

1784, 1930 (Դեկտեմբեր): 1045ին ամբողջ քաղաքը կործանեցաւ, 1168ին մեռան 12,000 հոգի, 1236ին այլ եւ այլ շէնքեր կործանեցան, 1268ին 15 հազար անձ փլատակներու տակ մեռան, 1281ին ամբողջ քաղաքը կործանեցաւ, 1356ին օր մը միայն Եօթն անգամ քաղաքն ու շրջակայքը ցնցուած են, 1374ին պարիսպները կործանեցան, 1458ին աւերակներու եւ գետնի տակ քաղուեցան 32,000 հոգի, 1482ին 30,000 անձ մեռան, 1584ին ամբողջ քաղաքը քանդուեցաւ եւ 15,000 անձ մեռաւ. 1930ին հայ չկար հոն: 5. Արցախ. 1140ին Գանձակ քաղաքը կործանած է. իսկ Ալիարակ լեռը փլչելով տեղը կազմուած է համանուն լիւնը (*): 6. Կիլիկիա. Հեբուս Ա. քաղաքի օրով՝ 1269ին տեղի ունեցած է ամենաաղետալի երկրաշարժը: 7. Վան եւ Խլաթ. 1276, 1441, 1649: 8. Վան. 1276, 1441, 1646, 1648, 1649. 1701, 1704, 1715, 1791: 1648ին շատ բաւում եղած է Վանի մէջ, ուր հիմնադատակ կործանած են պարիսպներ, եկեղեցիներ եւ ապաննուած են բազմաթիւ անձեր. տեսած է 2 ապրիլէն մինչեւ յունիսի վերջերը: Վանի շրջակայքը առուակներ եւ աղբիւրներ ցամքած ու ունակ ալ հուրբանին փո-

(*) Կը գտնուի Արցախի Ջրաբերդ գաւառին մէջ եւ բաժնուած է երկու մասի: Վերի մասը կը կոչուի Ըստուծու ծով (Աստուծոյ ծով): Ունի երեք տեսակ ձուկ:

խած են: 7- Նոյնվառ վասպուրականի Անճեւացեաց գաւառին մէջ Արեղներ լեռը շարժէն կործանելով՝ զիմացի ձորը լեցուցած է: 9- Գառլժ - 1641, 1646, 1791, 1859, 1872: 10- Քզի - 1666ին մեծ երկրաշարժ, ուրիշ վնասուեցաւ Բաղաբը և րնակիչներէն շատեր գաղթեցին: 11- Բառեն - 1700ին սաստիկ երկրաշարժ - Երասխ իր քարացրը փոխելով՝ ուրիշ տեղէ հոսիլ սկսած է: 12- Մարցոսան 1822ին բռուն երկրաշարժ: 13- Եւզակիտ - 1825ին Բաղաբը շատ վնասուած է: 14- Շիրակ - 1927ին բռուն երկրաշարժ - մարդկային զոհեր: 15- Սրենիք - 1931 մարդկային զոհեր:

Թ. ՍԱՍՆԱՐԱՆՆԵՐ (*) — Հայաստան, Հակասակ իր բաղձաթիւր բարձր լեռներուն, սառած գետերուն և արբիւրներուն, և մանաւանդ քարի մը լեռնային լիճերուն, Համեմատաբար քիչ ու փոքր սառնարաններ ունեցած է:

Ուղեւորներու կողմէ մասնաւորապէս յիշուած են Արարատի սառնարանը, որուն իրը աղացոյց կը ծառայէ կարծր քարերէ (**): Կողմուած իր կողերուն յղուած ըլլալը - այս կողերը արեւի ճառագայթներուն տակ կը

(*) Մշտնօրէնական ձիւնով ծածկուած լեռներու ձիւնը երբեմն վերասառուցման (regel) հետեւանձնով միազանգուած ահագին պատտառ մը կազմելով լեռան կողէն վար կը խուժէ ահագին ժխորով: Այս պատտառին տակի երեսին մէջ ամրացած մանր ու մեծ քարեր լեռան կողը կը յղկեն, երբէ ան կազմուած է կարծր ժայռերէ: Իսկ գուգահեռական ծաւառնու ալիսիկներ կը բանան, երբ այդ ժայռերը կակուղ ըլլան: Սառնարաններ պատահած են ու կը պատահին ցարդ Ջուիցերիա, Կովկաս, Ուրալ, Քիօլէն եւ Գարտիլեան լեռներու մէջ:

(**) Մասիսի ժայռերուն մէջ խտտաբար (Trachyte) անուն կարծր քար լաւ կը յղկուի եւ հետեւաբար լաւ ալ կը փայլի:

փայլին: Մինչդեռ այս Երևույթը լեռան բարձր մասերուն մէջ յիշատակուի որովհետեւ լեռան կողէն գէղջի մար սառչոյ սասոյցի պատտառին զբարսը շփումը անոր մարի մասերուն միայն Երկարատեւ և տեղի կ'ըլլայ, որով մարի մասերուն ժայռերը տեղի կը յղկուին ու կը փայլին:

Սառնարանի Երևույթներ տեսնուած են իսկ Հայ - Տարսու լեռներուն և Գեղամայ լիճին արեւմուտքը՝ Ան-մանկան լեռան միայն:

Ժ. ԲՆԱԿԵԼԻ ԲԱՐՁՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ — Այրարատ նահանգի Մաղկան գաւառին մէջ Մաղկեայ կամ Մաղկի լեռներուն մէջ 3284 մեղր բարձրութեան միայն կը գտնուի Սրբոյ Ոսկեանց ճգնութեան և նահատակութեան մայրը, իսկ Սուկուէտի մանրը կը գտնուի 2923 մեղր բարձրութեան միայն (*): Պաշտպէս բնակիչի է 2891 մեղր բարձրութեան միայն, Կարին՝ 1864 մեղր, Կարս՝ 1689 մեղր: Իսկ կործանած Ակոտի գիւղը կը գտնուէր 800 մեղր բարձրութեան միայն:

ԺԱ. ՅԱՄԱՔԻՆ, ՅԱՄՆԱԼԸ — Վասնայ ձովին չորս կողիներէն Աղթամարի ցամաքը 800 տարիէ ի վեր կը ցածնայ, այսինքն, ձովին տակը կ'երթայ կամայ կամայ: Այս պատճառաւ Արծրունեաց Գաղիկ թագաւորին պաշտար և ուրիշ շէնքեր չուրին տակ կորսուած են (**):

Ասոր Հակասակ Վանայ ձովը հեղձեալ ընդարձակուելու միայն է, ու

(*) Հնդկաստանի Թաբորա գիւղը կը գտնուի 4344 մեղր բարձրութեան միայն: Հնդկաստան սաստիկ տաք ըլլալուն պատճառաւ, այդ բարձրութեան վրայ օդը մեղմ կ'ըլլայ ամառը:

(**) Ջուիցերիա 100 տարուան մէջ մէկ ոտք կը ցածնայ, Կրօնլիանիա կղզին չորս դարէ ի վեր կը ցածնայ. նոյնպէս Փորթուկալ եւ Զիլի կը ցածնան: Անոց հակառակ Բերու կը բարձրանայ:

րովհետև անոր ջուրին դուրը շարժու-
մը իր մէջ թափող գետերէն (10/
շափ) նուազ բլլալով, ջուրը միշտ վեր
կը բարձրանայ (*):

ՃԲ. ԱՎԵՐ ԵՒ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ — Հա-
յաստանի լեռներն ու բլուրները կա-
ւային և մարդային կարգութիւն ու-
նենալուն պատճառաւ ձորերու մէջ
անթիւ պող ու վճիտ ջուրերու աղ-
բութիւն կան (**), ինչպէս Մաղկաց
(Մաղկէոյ) լեռան մէջ Եփրատի մե-
ծամեծ ակերը, Բերազինեան լեռնե-
րուն Հիւսիսային կողմը 2063 մեզր
բարձրութեան վրայ Նորայտի ակերը:
Նշանաւոր են նաև Մուշ գետաօրի Բա-
րեհամ աղբիւրները, Ս. Կարապետ

(*) վանայ ծովին ջուրը պարբերա-
բար կը բարձրանայ ու կը ցածնայ՝
Գեղամայ եւ Ուրվիայ լիճերուն ջու-
րերուն նման:

Հետեւեալ քուականխում վանայ
ծովին ջուրերը բարձրացած ու ցած-
ցած են. — 1806ին բարձրացած, կը
սպառնար Արեւշի եւ վանայ շրջակա-
ները ջուրի տակ քաղել. 1838ին այն-
քան ցածցած, որ Արեւշի ցամաքը
շատ ընդարձակուած էր. 1841ին
բարձրացած 10—12 ոտնաչափ, որով
Արեւշի քնակիչները հեռացուած են.
1847ին իջած են ջուրերը. 1850, 1863,
1875 (բոլորովին) իջած, 1898ին
բարձրացած, 1896ին եւ 1893ին այն-
քան ցածցած էր, որ ցամաքը միա-
ցած էր Կուուց կղզիին. եւ երբ 1896ի
կտորածին Հայեր Կուուց կղզին ա-
պստանած են, ջուրը այնքան բարձ-
րացած է, որ ջարդարար Քիւրտեք
չեն կրցած կղզին անցնիլ եւ հետապն-
դել գանձի:

(**) Անճրեի ջուրը երբ փխրուն հա-
ղէ ներանցուել (*infiltration*) վերջ կը
հանդիպի ստորերկրեայ կաւային խա-
ւի մը, այլ եւս չի կրնար իր նախքան
շարունակել անիլ խորերը իցնելու
համար, որովհետեւ կալը անբափանց
է, հետեւաբար անդին աւելի խտու-
րելի վերջ, ծակ մը գտնելով կը բխի
վերջապէս:

վանքին մօտ Եօրն աղբիւր բուռած
աղբիւրները, որոնք երբեմն ինն էին,
որով վանքը կը կոչուէր Իննակնեան
վանք:

ՃԳ. ՋԵՐՄՈՒԿՆԵՐ ԵՒ ՀԱՆՔԱՅԻՆ
ՋՈՒՐՆԵՐ — Հայաստանի մէջ գրեթէ
ամէն դառն տաք ու պող ջուրի ջեր-
մուկներ կան: Ամէն երկրէ աւելի Հա-
յաստան ունի Հանքային ջուրի ակեր,
որոնք 30—50 աստիճան տաք են ու
սմանք կը պարունակեն անդլիական
աղ ու պղպղղ, իսկ սմանք ալ ծը-
ծուճք: Ասոնցմէ դատ երկաթի, ծը-
ծուճք եւ կըր պարունակող ցալապար-
բութիւն եւ աւաղաններ կան Մաղկէոյ
լեռներուն մէջ, Գողթն, Գեղարքունի,
Շիրակ, Գուգարք եւլն.:

ՃԴ. ԾՈՎԵՐ ԵՒ ԼԻՃԵՐ — Կիլի-
կիա, որ Հայկական անկախութեան
վերջին բոյնը զարձած է, ունի Մի-
ջերկրական ծովը: Իսկ բուն Հայաս-
տան, Չուիցերիոյ և Ֆինլանտայի
նման ունի բարձրութիւն լիճեր, որոնց
մէջ Նշանաւոր է վանայ լիճը (*), որ

(*) վանայ ծովին հին անունն է
Նայրբէի ծով, Նայրբէի վերին ծով,
Քիւրտիայի ծով, Տոսպի ծով (= Տուս-
քանայի ծով, *Palus Thospitis*), *Բոնուս-
կաց ծով*, Աղէ լիճ, Արճէշի լիճ (*Ar-
sissa Palus*): Թէեւ հիմներ շփոքած են
վանայ ծովը Ուրվիայ լիճին հետ-
ինչպէս *De la Ruë* 1653ին Փարիզ հրա-
տարակած իր *Armenia vetus In Quattuor
Partes distincta ad Tempora Iustiniani Imp.*
(Հայաստան չորս որոշ մասերով
Յուստինիանոս կայսեր ժամանակ)
անուն քարտէսին մէջ ցոյց տուած է
Ուրվիայ լիճը *Arsissa Palus et Arsanias
Lacus* (Արեւշի լիճ եւ Արամանի լիճ)
կրկնակ անունով: Արճանի լիճ ս-
նունը տուած է անոր, *Արեւելեան Եփ-
րատը* կամ *Արճանին* անկէ բխցնե-
լով: Նոյն քարտէսին վրայ Տըւա-
սիւ Տիգրիսն ալ բխցուցած է *Palus
Thospiti*:ն (Տոսպի լիճ=վանայ ծով):
Arsanias Lacus (Արամանի լիճ) անու-
նը ինձի ամձանօք է. Արեւշի լիճը՝

իր խորութեանը (100 մեղր) և մեծութեանը պատճառաւ «ձափ» կոչուած է Հայ պատմարաններէն: Վանայ ձափին հիւսիսային մասէն ձկնապած ճոցը տակնօք մտրդադեղիններով և արտասօյլերով ծածկուած գաշա մըն էր. այսօր քիչ խորութեամբ ձմեռային ճոց մըն է:

Վանայ ձափին ջուրը սպիւր և շատ գաւն է իր պարունակած սպիւրբառ նատրիին (Borate de Soude) պատճառաւ:

Ունի արծարածուկ (ablette) անուն ձուկը, զոր Վանեցիներ կը կոչեն «տաւեխ» (*):

Կան նաև Կասրուտան կամ Ուրմիսյ լիւն և Գեղամայ լիւն:

Կասրուտան լիւնը, որ կ'ըսուի նաև Գաւրէմի ձով (*) կ'արտայրէ մեծ քանակութեամբ սոյ, որովհետև ջուրը շատ սպիւ է, այս պատճառաւ ձուկ չունի: Իր մէջ կան բազմաթիւ կզզիներ, որոնց մէջ կը յիշուին էշերու կզզի, Ձիերու կզզի, Ոչխարներու կզզի, և այլն: Արեւելեան կողմը ձկնապած ձկնաբոկոյին կզզի կը վերանունուի, զարնան սոցոսմներէն յիշեալ ձկնաբոկոյին երկու անկերները իրար միանալով: Տարածութիւնն է 4,650 քառակուսի քիլոմետր և կը գտնուի

Ա Ր Ն Ա Թ Ա Ձ Ո Ի Կ

Վանայ ձափին երկայնութիւնն է 140 քիլոմետր, լայնութիւնը՝ 66, ձափին մակերեսն՝ 1650 մեղր բարձր է. տարածութիւնն է 3690 քառակուսի քիլոմետր (**):

Վանայ լիւն է եւ ոչ քէ Ուրմիսյ լիւնը. իսկ եփրատ եւ Տիգրիս կը բխին գանգան տեղերէ, բայց ոչ Վանայ ձովէն եւ ոչ ալ Ուրմիսյ լիւնէն, ինչպէս Տըլա-Ֆիւ ցոյց տուած է յիշեալ աշխարհացոյցին վրայ:

(*) Այս ձուկին զիտական անունն է **Cyprinus Tarichi** (Գիփրինու Թարիփի), որ կը պատկանի ծածկաններու ցեղին:

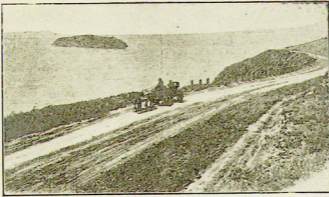
(**) Առաջին շոգեհար Ամբրիկացի միսիոնարները 1879ին մեծամեծ ծախքերով Կ. Պոլսէն թերեղ տալով (մասերու վերածուած), աշխատեցան եւ Վանայ ձովին վրայ: Իր ձովեզերքը շատ կարտուած է. իր գլուխները, ծոցերը, խորշերը եւ քերակոյինները իրեն կուտան մանրամկար Միջերկրականի մը երեսայքը:

1289 մեղր բարձրութեան վրայ:

Գեղամայ լիւնը, որ իր մէջ կողով մեծանայ կզզիին տուննով կը կոչուի նաև Սեւանայ լիւն, ունի անուշ ջուր և շատ տեսակ ձուկեր, որոնց մէջ նշանուոր ևն իշխարածուկը և կարմրախայտը, մանաւանդ իշխանածուկը (**): Ունի միայն մէկ կզզի՝ Սե-

(*) Ստրաբոն կոչած է գայն Մագլանու լիւն, Արարներ՝ Թեւոյ ձով, Թեւա կզզիին անուկով, Պարսիկներ՝ Տարիաշա (փոքր ձով): Իսկ իին ատենը կոչուած է **Սպաւտա (Spautia)** կամ **Կասրուտա (Caspautia)**, որմէ ծագած է հաւանօրէն Կասրուտան անունը: Կը կոչուի նաև **Նայլբիի ստորին ձով**:

(**) Միւս տեսակներն են. Կոզակ, Կասրուտն, Կարապետիկ, Ամառն, Ազիմնան, Բեխլու, Չարածուկն, Չուպ կամ Մուար, Գեղարքունի, Բաղդակ, Ճանաղ, Մուրծի եւ Կուկտուց: Իսկ բոլորովին նոր տեսակ մըն է Սիգա անուն ձուկը, որ բերուած է

ԳԵՂԱՄԱՅ ԼԻՃ ԵՒ ՍԵՒԱՆ ԿՂԶԻ

ան անունով: Տարածութիւնն է 1370 քառակուսի քերտեղք եւ կը զտնուի 1925 մեղր բարձրութեան վրայ:

Գեղամայ լիճը շատ գեղեցիկ լիճ մըն է, այդ պատճառաւ Պարսիկները դայն կոչած են Տէրիաի շիրիմ (գեղեցիկ ծով, չքեղ ծով):

Սեւանայ կամ Գեղամայ լիճը աշխարհի վրայ երկրորդ լիճն է մեծ բարձրութեան վրայ զտնուող լիճերուն մէջ: Առաջինը կը զտնուի Ամբրիկայի Ապառաժուա (*) լեռներուն մէջ, Ելլուսիսն լիճը՝ 2358 մեղր բարձրութեան վրայ:

Սեւանայ լիճին աւազանը կը ձևա-

լատուկա եւ Չուտ լիներէն: Այս ձուկին հաւիքներէն բազմացուցած են սիգան Սեւանայ լիճին մէջ: Սեւանայ լիճը աւելի նպաստաւոր եկած է սիգային քան ուրիշ լիճեր: Բայց լիճին մէջ քանակի տեսակետով ամենաշատը իշխանաձուկը կը կազմէ (75 %):

Սեւանայ լիճէն ստացուած է 1930ին 709.000 ֆիլոքրամ ձուկ, իսկ 1931ին 904.000 ֆիլոքրամ ամէն տեսակէն:

(*) Ապառաժուտ լեռները (Rocky mountains) կը գտնուին Հիւսիսային Ամերիկայի արեւելեան կողմը. կը սկսին Գանատայէն ու կ'երկարին մինչեւ Նիւ - Մեքսիկո՝ անցնելով Մօնթանա, Ուայոմինկ եւ Գոլոքրասո նահանգներէն:

ցնէ խորունկ ընդունարան մը, որուն ջուրերը կը շատնան իր շուրջի լեռներուն մշտնջենական ձիւներէն:

Շրջապատուած ըլլալով մարած հրբորուիններէ, Գեղամայ լիճը եղած է հրբորային ահաւոր խտնարան մը, որ երբեք չէ ժայթքեցուցած բոց եւ լուա:

Իր շուրջի մարած հրբորուինները ունին 1200—1500 մեղր բարձրութիւն՝ իր մակերեսայթէն հաշուելով: Այս հրբորուինները ժամանակին մեծ զործունէութիւն ունեցած են:

Տարօրինակ է որ հիները չեն նշմարած Սեւանայ լիճը, հակառակ որ Կովկասի մասին այնքան մանրամասն աշխատութիւններ ձգած են անոնք մեղի:

Պտղովէս (*) դայն կոչած է Lychnites Palus (Լիքնիդէս Բալուս): Եւրոպացի առաջին ուղևորը՝ խաղաղ Մարգո - Բօլո (**), եղած է, որ 1273ին

(*) Յոյն աստեղագէտ, որ ծնած է Բրիտանիայի Եսթ Բ. դարուն եգիպտոսի մէջ: Լեղինակն է աշխարհագրութեան մը, որ ամբողջ Միջին դարու տեսողութեան ընթացքին համբաւ համած է:

(**) Ծնած է Վենետիկ. պտտած է ամբողջ Ասիան: Այս ուղևորութեան վրայ իր գրած գիրքը, որ ծանօթ է Վարդօ Բօլոյէ գիրքըը անունով: Բանկագին գործ մըն է:

այցելած է այս անձանքի երկրամտե-
րը և Ահամայ լիճը նշանակած է Ge-
luchelari (ձէլուփէլարի) անունով :

Հարերը դաշն կոչած են Գեղամայ
ձով, Պարսիկները՝ St. ըլա ՚ի շիլիմ
(չբեղ ձով, գեղեցիկ ձով), Թուրքե-
րը՝ Ալօֆ շայ, Ֆրանսացիները՝ Lac
Sévanga :

Այս լիճը կը թափին բազմաթիւ գե-
տակներ և Հեղեղատներ, թիւով 28,
մեծ մասամբ բաւական կարեւոր : Եր-
ժէ կը բխի միայն 2 անգի, որ կ'ստղէ
էրեւանի գաղար :

Ձմեռը 8 ամիս կը տևէ այս լիճնու-
ղաշտին վրայ : այն ատեն ամբողջ ցա-
մաքը կը ծածկուի ձիւնի թանձր խա-
ւով մը : պոպ Հովիերը որ կը փչեն լի-
ճին շուրջի լիճներու գագաթներէն,
իբար կը հանդիպին լիճին վրայ և
ստաջ կը բերեն յոբանքներ, որոնք
լիճին ջուրը կ'արեկոծեն :

Լիճին ջուրը երբեմն կը սառի ու կը
ծածկուի բաւական թանձր սառայցով
մը, որ կրնայ կարեւոր վերցնել իր վր-
րան :

Թէ և լիճին կլիման խիստ է, բայց
երասխի հովիտին կլիմայէն ստողջ է :
Այդ պատճառաւ ջերմ բացարձակա-
պէս անձանքի է այս մարզին մէջ,
մինչդեռ Արարատի ստորտը արեւոյ
հիւսնդութիւնը ջերմն է :

Իր շուրջը ամառը տաք կ'ընէ, բայց
գարաւիը կը ծոցիկ իր շփեղութեամ-
բը : Ունի շփեղ բուսականութիւն : Հոն
կ'աճին գանդակաձայիկ, հսկայ մո-
լաշներ, շփեղ գեղջին ուղապուշ, խա-
լարձներ, մարտնիներ, վայրի շահ-
քամներ և այլն :

Ահամի ջուրը կրային է և շատ
խիտ, կ'երևի իր եղբրքներուն կրա-
յին խաւէն կիր քաղած ըլլալուն հե-
տեւանքով է որ ջուրը կրային է :

Այս կրային սպիտակ խաւը ցոյց
կուտայ ամէն տարուան ջուրին բարձ-
րութիւնը, իր վրայ ջուրին թոյլած
հեռքին շնորհիւ :

Լիճին մէջ կայ 100 մէթր բարձրու-
թեամբ և 3 քիլոմէթր շրջապատով

Ի Շ Ե Ա Ն Ե Ա Ձ Ո Ւ Կ

սև լաւայ կազմուած կղզեակ մը, որ
կը կոչուի Ահամ կղզի :

Այս կղզեակը ձեւապէս է լիճին հը-
րարխային խաւնարանին մէջ : Այս
խաւնարանն է որ ջուրով լեցուելով
փոխուած է լիճի :

Բուսականութենէ զուրկ այս կղզեա-
կին վրայ տարածուած են Միջին Գա-
րաւն հայ կղերականները, պատեկազմ-
ներու տակնու վրայ թիւնեկը և նիպախ-
չեկով :

Մարիամ թաղու հին Թ. Գարուննա
հիմնէջ Ահամայ հայկաւոր վանքը,
որուն ծոցեկայ շրջանին է որ լիճին
բարբաբը քառասուն տարեկար կա-
յին : Այս վանքին շէնքերը, նոյնիակ
եկեղեցիին խորանը կառուցուած է
լաւայով : Ունի երեք եկեղեցի, Ս.
Ստեփաննա, Ս. Առաքելոց և Աստ-
ուածածին :

Արդի մամանկներու մէջ ստաջին
անդամ անոր մասին խոսողը եղած է
Շարաէն (*), որ նաորդած է Հա-
յաստան և Պարսկաստան և ունի
«Ուղեւորութիւն ի Պարսկաստան»
(Voyage en Perse) անուն խիտ թան-
կազին աշխատութիւն մը, որ շատ
յարգի է իր ճշգրտութեամբ :

Հայաստանի երկրորդական լիճներն
են Պալիպաղի կամ Ծովակ Հիւսիսի
(Չըլարը), թշնաստա, ձկնատա և
վճիտ ջուրով Ծովք լիճ կամ Խարբի-
ղի ծով, որուն ջուրը կ'աճի բիւրով
և իր մէջ գետակներ ընդունելով ու-
նի կղզեակ մը, Վանայ ձովին արևել-
եան կողմը Արշալու լիճ, իսկ հիւսի-
սային արևմտեան և Սիփան լիճան
արևմտեան կողմը Նազիլ լիճ, որ ու-

(*) Ֆրանսացի ուղեւոր, ծնած փա-
րիկ 1643ին և մեռած Լոնտոն 1713ին :

նի թնշտառ կղզեակ մը, Մնով Գայլառուայ կամ Գայլառոյ (*), որուն հիւսիսային եզերքին մտն կայ աւերակ վանքով կղզեակ մը, Թորքումի հրաշաղեղ լիճը, որ շրջապատուած է գեղեցիկ տեսարաններով, Այդըր լին կամ Մեծամօրի ծովակի՝ Արաղածի հարաւային ստորտը, որ կը անանի Արաղածի ջուրերէն և Երասխի հետ կապուած է Մեծամօր անունով վտակով մը. Արփա կամ Գառնոյ լիճ, որմէ կը բխի Ախուրեան գետը:

Կարնոյ շամբը (**), որ ճախնային լիճ մըն է և ծանօթ՝ պատմութեան մէջ, ունի անհամար թնշուներ, ինչպէս կարագներ, վայրի բաղեր և սագեր:

ԺԵ. ԳԵՏԵՐ. — Զմեռը ձիւնի թանձր ու մեծատարած պատատով ծածկուող Հայաստանի մէջ կը կազմուին անհամար լիճեր և յորգտառ ջուրի ակեր, որոնք բնական է առաջ պիտի բերեն ջուրի բնիպաշենք և աղբարև Հայաստան ունի անհամար գետեր և գետակներ, որոնցմէ ամանք Հայաս-

(*) Թուրքեր գայն կոչած են Պարբ կէօլ, իր առաւ ու համեղ ձուկերուն պատճառաւ:

(**) Բարձր Հայոց կարնոյ գաւառին մէջ կարնոյ գետ կամ Գարառու եփրատի գլխաւոր ակն է, որ կը բխի Թորքումի եւ Բասնիի մէջտեղ եղած լեռներէն ու կարնոյ դաշտը երկուքի կը բաժնէ՝ հիւսիսային եւ հարաւային: Գաղտառին գերդի առջեւ միակնալով Սարչանայ գետին հետ, կ'անցնի Շոյանի ձորէն ու կը սկզբնաւորէ եփրատ գետը: Կարնոյ գետը կը ձուլանգնէ Սողլըք կոչուած լճակը, կարնոյ հիւսիսային կողմը, Իլիքն եւ Սունս գետերու գերիտը մէջտեղ: Մեր նախնիքը անոր Շամբ կարնոյ անունը կուտային, որովհետեւ գարնան անոր ջուրերը առատանալով իր մէջ կը բուսնին ամբաւ շամբեր, զորս ամբան ջուրերը նուազած միջոցին կը հնձնն ու փայտի տեղ կը վառեն կարնոյ քաղնիքներուն մէջ:

տանը կը դարձնեն դիւրանցանելի և դիւրաթափանց երկիր մը:

Հայաստանի գետերը գլխաւոր երեք ուղղութեամբ կը հոսին ու կը թափին ծով: Այսպէս, եփրատ, որ Մերձաւոր Արեւելքի ամենամեծ գետն է, Տիգրիսի հետ հարաւային արեւելք վաղելով՝ կ'անցնի Ասորեստանէն և Քաղզէստանի (Պարս) մէջ իրար կը միանան ու Շաղ - էլ - Արաղ (Արարներու գետ) անունը առնելով՝ կը թափին Պարսից ծոց:

Ճիշդ այս երկու գետերուն պէս Հայաստանի երկու մեծ գետերը՝ Երասխ ու Կուր առանձինն դէպ ի արեւելք վաղելով՝ կը միանան ի վերջոյ ու կը թափին Կասպից ծով: մինչ շատ դարեր առաջ առանձինն կը թափէին նոյն ծովը: Ենթակայս կրկին բաժնուելու ձգտում մը կը նշմարուի անոնց մէջ:

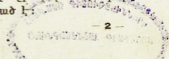
Հայաստանի գետերուն մէջ Սարոս (Սիհան) և Պիւռամոս (Ճիհան) յաճախ իրարմէ բաժնուած ու իրարու միացած են: Այժմ բաժնուած՝ դէպ ի հարաւ վաղելով կը թափին Միջերկրական ծով: Նոյնպէս եփրատ ու Տիգրիս կը ձգտին բաժնուիլ:

Ալիս (Գրգըր Ըրմաղ) և Իրիս (Եէշիլ Ըրմաղ) դէպ ի արեւմուտք և ապա հիւսիս վաղելով կը թափին Սև ծով:

Ճարոյս, նախ դէպ ի արեւմուտք, ապա դէպ ի արեւելք և հիւսիս. արեւմուտք վաղելով կը թափի Սև ծով (*):

Վանայ ծովը կը թափին 10 մանր գետեր, որոցմէ կարնիլ է յեշէլիքիկի կամ Պեմտի - Մանի՝ հիւսիսային արեւելքը, ունի 35 քիլոմետր երկայնութիւն և կը բխի Թանուրէկ հրաբուխէն, Անգղ կամ Խոշալ, Մարմետ՝ համանուն գիւղին անունով, Երկուքն ալ կը թափին ծովին արեւելեան

(*) Ճարոյս քաղաք Թորքում գետակը Թորքում քաղաքի մտն կը ձուլանգնէ հրաշաղակ ջրովմ մը, որ Նիսկարայէն վերջ աշխարհի ամենագեղեցիկը նկատուած է:

ԱՂԻՒԱՄԱՐ ԿՐՁԻ

կոյժը, նարեկայ գետ՝ հարաւը, թօռլի գետ՝ արեւմուտքը :

ԺՁ. ԿՂՁԻՆԵՐ ԵՒ ՆՈՅՆԵՐ — Հայաստանի Միջերկրականի մէջ իրեն սեփական երկրածառ կղզի բլլարով ունեցած է Կասիկոս, Արատոս, Կասալիբլ, Դանոս և Պապոս Իսլլա : Վանայ ծովը ունի շարս կղզի, Լիթ, Կրատուց, Ատաէր և Աղթամար :

Ատոնցմէլ գաս Հայաստանի միւս կղզիները յիշեցինք յիճերը նկարագրած առեւնիք :

Հայաստանի միակ ծոցն է Հայոց կամ Աղեհամոլրեկի ծոց, որ ձեւացած է Միջերկրական ծովի հիւսիսային արեւելեան ծայրը և աջմէ կը կոչուի Խաէկուէրաւի ծոց (Պ), համանուն քաղաքին անունով :

ԺԷ. ԿԼԻՄԱՍ — Հայաստանի կլիման ցամաքային բլլարուն պատճառաւ առաւելեան և ցրտութեան ծայրայն-զուժիճներուն ենթակայ է : Մակայն ցամառին՝ ծովին մակերեսէն շատ բարձր բլլարուն հեռուանքով ամառ սաստիկ տաք չէ, ընդհակառակն մեղմ

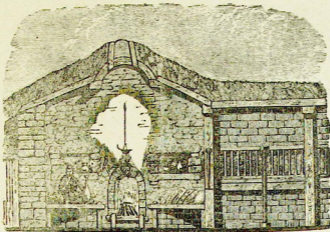
է և երկինքը ջինջ ու պայծառ մինչ-գետ ձմեռը երկարատեւ և շատ խիստ է : Ինչպէս, Կարինի մէջ գրեթէ ամառուն Յ ամիսը ձմեռ է և հոգր վեց ամիսէն աւելի ձիւնով ծածկուած կը բլլայ : Բայց Կարին ծովէն հեռու գտնուելով՝ իր կլիման փոփոխութիւններու ենթակայ չէ և հետեւաբար ընդհանրապէս սառցաբարձ : Արով մտնողաբար սառց ու սառցջ է և հիւսանդու թիւններէն շատ քիչերը ծանոթ են իրեն :

Հայաստան, ինչև հիւսիսային ցարեխան զտարին տակ կը գտնուի, բայց երեք տեսակ կլիմայ կը տիրէ նա —

1) Հիւսիսային Լեռնային Մարդ — Հոս ձիւնը մինչև 1—1.50 մեղր բարձրութեան կը հասնի և շատ ցուրտ կ'ընէ : այս պատճառաւ այնտեղի բնակիչները հին առեւ կոչուած են «Ձիւնեղէն լեռնիբու և քմբեցուցիչ սառնամալիբնիբու բնակիչ» :

Տակիտոս, Հոսմայեցի պատմիչը քղմնղակօ կ'անուանէ Հայաստանէ ձմեռը : Արատոս հաշակուար յատին բանաստեղծը Ալլարատի Բաղրեւանդ գաւառին մէջ կողջ նպատ լիւր սաստիկաստղց կ'անուանէ : Ամառացի յոյն աշխարհագիր՝ Սարաբոն կը պատմէ թէ՛ ձմեռ առեւ Հայաստանի մէջ ճամբորդայնէր երկայն գաւազաններ վեր բոնած կը ճամբորդէին, որպէկտի Էթէ արկածով ձիւնին մէջ թաղուէին ու ծածկուէին, գաւազաններուն ծայրը դուրս մնալով իրը նրան ծառայէին : Իսկ Քսենոփոն յոյն պատմիչը Քրիստոսէ գրեթէ 450 տար

(Պ) Հին առեւր կը կոչուէր Իսսոսի ծոց (Sinus Issicus), իր կեդրը կողջ համանուն քաղաքին անունով : Այս քաղաքին առջեւ ՅՅ Ն. Ք. տեղի ունեցող նակառամարտը պատմութեան մէջ ծանօթ է Իսսոսի ճակատամարտ անունով, որուն մէջ յաղաւթան Պարսից Դարիս Կոլոմանու քաղաւոր եւ իր գիւնակից վանէ Հայոց քաղաւոր Մակեդոնացի Մեծն Արիստակղբն :

ԳԵՏՆԱՓՈՐ ՏՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՁ.

րի առաջ Հայաստանէն անցած աստեղ կը տեսնէ թէ՛ Հայեր գետնափոր տուներու մէջ կը բնակին՝ տերտղ անտանելի ցուրտին պատճառաւ (*):

Բարձր-Հայրի մէջ ձմեռը աւելի երկարատեւ է. յետոյ կուզան Այրարատի եւ Երեւանի նահանգները, ապա վան եւային: Աւելի բարեխառն են Գանձակի շրջանները, ուր Հայ թագաւորներ ձմեռանոցներ ունէին:

2. Միջին Մարզ. հոս կլիման դազ՛ը ու հաճելի է: Բերքերը բաւական աստաւ են ու իրեն յատուկ:

(*) Քսենոփոն իր զինուորներով հիւրընկալուած ու պատուասիրուած է Հայքերէն՝ գարբի ջուրով, ցորենի հացով, ուլի, հաւու եւ գառնուկի միսով: Քսենոփոն կը պատմէ թէ՛ գարբի ջուրը խմած է սնամէջ բարակ եղէգներով ծծելով, ինչպէս հիմա կընեն Եւրոպացիներ՝ գարբջուրը ծծելով անոր մէջ դրուած ցորենի չոր ծրղօտներէն, իրենց շարունակները գաւարին եզերքին դպցնելէ զգուշանալու համար: Ըսել է գարբին ըմպելի պատրաստելու արհեստը շատ հին է եւ Հայաստանէն ծագում առած է, ուրիշ խօսքով գարբջուրը հնարողները Հայերը կարծի է Ոկտանի:

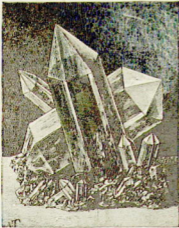
3. Հարաւային Մարզ. հոս դժուար կերտով տաքը աւելի է, թէ՛ւ առողջարար. ունի տաք երկիրներու մէջ ամուր քոյսերէն ոմանք, ինչպէս բամպակենի, շաքարեղէյ, նարնջենի եւն: Այս մարզին հողը, շնորհիւ աստաւ անձրևին, արդաւանդ ու բարեբեր է:

Ընդհանուր առումով Հայաստանի կլիման ամառը շատ տաք չընէր, ընդհակառակը զուարճալի է այս եղանակը իր լճիտ երկիրնցով, մաքուր օդով եւ բուրումնաւէտ մրգատաւաններով:

Հայաստանի ժողովուրդին ստույգ, երկարակեաց ու մեծ մասամբ հիւանդութիւններէ դերժ ըլլալը իր մաքուր օդին ու ջուրին արդիւնքն է: Թէ՛ւ անխարզախ ու զորանք սնունդն ալ անհամար տեսակ պտուղներու հետ մեծ դեր ունի անոր ժողովուրդին ստույգութեան ու երկարակեացութեան մէջ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. 1. Համբիր.— Հայաստան ունի խիստ օգտակար եւ թանկագին հանքեր: Առատութեամբ կը գտնուի քիսիք ծծումբ՝ մաքրած հրաբուխներու մօտ, պղինձ, երկաթ, կապար, արծաթ, հանքածուխ, ոսկի, ջրո՛մ, պղինձ, խիստ աստաւ արդւնահ կաշին:

Քարերէն կան կայծքար, մարմա-

ԲՈՒՐԵՂԱՔԱՐ ԿԱՐ ՎԱՆՈՒՆ

րին, ծիրանաբար, հասարար, թևր-
թաբար, արբաբար, շեշաբար, սի-
մադաբար, հայկա, հայբար, բի-
րեդաբար կամ վանախն, իսկ զստրե-
զլննևւնն օտարներ կը յիշեն սոր-
զին, զմբախտ, ախտ, մեղեւիկ,
շափրդայ և այլն⁹ :

Ազանքերուն մէջ նշանաւոր է
նախիջնանի ազանքը, որ ազա-
նակի հսկայ սրնեբայ մենամեծ սր-
բաներ ունի և տարեկան արտադ-
րութիւնը մասաւորապէս Ծիլիան քի-
րոհրամ էր Մեծ-Պատերազմէն առաջ :
Կողբի ազանքը կարծայ ալի մեծ
բլաբը աշխարհի ալի մեծ զանուած-
ներէն մին է . կը բարձրանայ Բար-
դազ¹⁰ յերան ստորաբար : Այս ազա-
նանքըն էրամ ալի զանուածը ունի
30 սանդիմէր լալնաթիւն և 40սան-
դիմէր ևրկայնութիւն, կը կշուէ 16-
32 քիլոհրամ : Կողբի ազանակը իբրն-
տիբ որակովք կընայ մրցել տրիշ ա-
զանակներու հետ :

Կողբ կը զանուի Երասխի մօտ, ա-

(⁹) Բարդազ յերան վրայէն 1387ին
Կողբացի Մարտիրոս անուն հերոսը
իբ գիւղի քաջերով պատերազմած է
Լէնկիրանոյի դէմ՝ անոր առաջին ար-
շաւանմէն միջոցին :

զի բլաբին ստորաբ և կ'ստացուի
Թարալիւնը բխող վարդեմարչա-
յիւն¹⁰ : Իբ մօտերը կը զանուի
սրտամական քաղաքներէն Երասանդա-
շախ, Երասանդակերտի և Արմաւի-
րի աւերակները :

Կազդանի (Չալաբ, ան) ազան-
քը կը զանուի Երասխի աջ ափին մրայ
նոյնպէս նշանաւոր է : Այս և Կողբի
ազանքերը Ռուս արքունիքին կը
պատկանէին, Մեծ - Պատերազմէն ա-
ռաջ, ինչպէս հին ստեղծ Կողբինը սե-
փականութիւնն էր Հայ արքունիքին :
Կազդանի ազանքը թէ և բնագոր-
ծակ չէ, բայց ինչպէս հին ստեղծ,
նոյնպէս հիմա սաստ ազանակ կ'ար-
տադրէ :

Յիշատակութեան արժանի է նաև
Աերասխոյ ազանակը : Հարուստ ա-
զանք ունի Կարնոյ նահանգը :

Այ կ'արտադրեն Վանայ և Արմաւոյ
լիւնքը, Ատանայի նահանգը և Ղա-
բարազ :

Ծմամբ կը զանուի Բիջանակ յերան
մէջ, Տիւստին, Քանաւրկ յերան
շաբթը՝ աստուսութեամբ և Պալազի
մօտ :

Պղինձ, Մարաթիոյ մօտ, Կիւմիւշ-
խանէ (Հարուստ հանքեր), Գարաշի-
սար (Հարուստ), Բայու, Տիւրպէ-
քիբ, Տուրու (անապարտան պղինձ),
Արդանա՝ կարեւոր հանքեր, որոնց
համար կ'ըսուի թէ Փիւնիկցիները կը
շահագործէին . Գետարեկ, Երախ և
Ալլաճօլբախի, մերջինին հանքը կը
պարունակէ արծաթ, ոսկի և կա-
պար, Գեղամաջ լիւնին Հարուստին ա-
րեւելքը Չանդեղուրի հանքերը :

Երկաթ, կը զանուի Արտամեա
(Վան), Սիլվան - Մտալն (Բայուի
հիւսիսը), Տիլբիկի մօտերը, Բոյն
(Կարեւոր հանք), Գաւառ (Մուշ),
Վանի նահանգ, մանաւանդ Չէլիսն,
Այնթապի մօտերը, Արեւելեան Ղա-
բարազ, Պոլսոյալի մօտերը՝ մարտը
Երկաթի :

(¹⁰) Կը կոչուի նաև Չնշաւառ
գետ :

Արծաթ կը գտնուի Կիւմրուշխանէ (°), Կիւմրուշ - Հաճի - Գիւղ (°°) (Աժախա), Կարին եւ իր շրջակաները, Սպեր, Տիարաղէքերի մօտ, Տաւրոս լեռները (Կարեւոր), Քէլզան - Մասէն (Պարբերգի հիւսիս) :

Կապար կը գտնուի Էնտրէս եւ Քոյրասար (Աերաստիա), Ճուլամերկ, Կիւմրուշ - Հաճի - Գիւղ (Աժախա), աստատիվեամբ Պուլիար Տաղ (Տաւրոս), Երասխի հովիտին մէջ շատ սոց՝ արծաթի, պղինձի, երկաթի եւ դինկի հետ խոտն, արեւելեան Արփա-Չայի հովիտին մէջ՝ արծաթախոտն կապար :

Ոսկի՝ Սպեր (հին Հանքեր), Անտի-Տաւրոս, Պարբերգի նահանգին մէջ, Վանայ լիճին հարաւը՝ Ծիւրվան տաղ. Պիթիլիս նահանգին մէջ, Ղարաբաղի լեռներ, Ախթալա (արծաթախոտն) :

Հանքածուխ կը գտնուի Մարզուան, Աերաստիա, Բարբերգի մօտ (փայտաքար), Չմշկամազ, անսասման քանակովեամբ՝ Վանի նահանգին մէջ, Կարին (փայտաքար), Արաքսի հովիտ (փայտաքար), Թորթում, հարուստ հանքեր Անտի - Տաւրոսի մէջ, Սիսի մօտ, իսկ Հանքածուխի բնտիր տեսակը անխաբար(°°°)գտնուած է Բարյուի եւ Ջերմուկի (Տիարաղէքեր) մէջ :

Քարիւղ՝ անհուն հանքեր Ռուսահայաստանի եւ Պարսկահայաստանի միջեւ, Գործոթ (Վան), երկրորդական սրակով՝ Բերկերի (Վան) մօտ, Կարին (Փայան տեղէն լեռներու մէջ) : Դերջանի ջուրերուն երեսը կը գոյանայ նաւթ :

Չառիկ գտնուած է Վանայ նահան-

գին մէջ, Տաւրոս լեռներուն մէջ, Կաղզուանի արեւմուտքը, Ջուլֆայի մօտերը (Կարմիր գառիկ), Աերաստիայ Չաուս գիւղին մօտ :

Չինկ գտնուած է Կիլիկիոյ մէջ բայց չի շահագործուիր :

Անագ գտնուած է Աերաստիա : Քրոմ կը գտնուի Աստանայի էրվանըր գիւղին մօտ : Գեղամայ լիճին հիւսիսային արեւելքը Քրոմաքարի (Chromite = Քրոմի եւ երկաթի բաղադրուածի) հանքեր կան :

Պաղլեղ կը գտնուի աստատիվեամբ Ծապին - Գարահիսարի եւ Լիճէսիի միջեւ :

Հողածուխ կը գտնուի Հայաստանի ամէն կողմը :

Լինոսիկ գտնուած է Մասունի շրջաններուն մէջ :

2. Բոյսեր. — Հայաստան, իր արդասարքեր հողին եւ սքանչելի կլիմային շնորհիւ ամէն տեսակ բոյսեր կլ հասցնէ՝ (մասնաւորապէս իր լաւ ստորուած բարձր գաշտագետններուն (°) մէջ) :

Հայաստանի մէջ կ'աճին բամպակեմի, կիտրոնենի, պիստակենի, շաքա-

(°) Հայկական բարձրամեղակիմ վրայ անձրեւի տարեկան քանակն է միջին հաշուով 500 միլիմետր : Այն-սաստրապով (Լեհիլեական) կ'ընդունի 409 միլիմետր (առաւելագոյն՝ մայիսի մէջ, մուսկազոյն՝ յունուար - փետրուարի մէջ), Երեւան՝ 316, Տաւրոսն՝ 1040, Սիբրատի դաշար՝ 208-266 միլիմետր : (Հարաւային Ամերիկա՝ 1660 միլիմետր, Եւրոպա՝ 720 միլիմետր) :

Ծածոթ. — Անձրեւին քանակը հասկնալու համար կը գործածեն անձրեւաչափ (pluviometre) սնուն գործիքը, որուն մէջ հաւաքուող անձրեւը՝ անոր վրայ հաստատուած ապակեայ խողովակիմ մէջ վեր բարձրամալով խողովակիմ առջեւ գետեղուած եւ մասերու բաժնուած բուսացոյցիմ շնորհիւ ցոյց կուտայ իր քանակը :

(°) Հոմերոս կիւմրուշխանէն կոչած է Արծաթի հայրենիք : Այս քաղաքը Յոյները կը կոչէին Արկիւրորոյիս(արծաթի քաղաք) :

(°°) Հռոմայեցիներու ժամանակէն սկսած է շահագործուիլ. այժմ դադարած է :

(°°°) Anthracite :

բեղեց (°), ճերանդանի, սրբառանկ, թղանի, բնկաղանի, թթիկի, գեղանի, սերկեթի, ծոննի, շաղամակի, նշնի, խնձորի, կեսանի, տանձնի և մեղի ծածոթ անձամար պղպասու և վաշթի ծածոթ, բանջարեղեններ, բնկեղեններ, բրինձ, բնտիր և սասա արժանիք, ծխախոտ, մեկուն, վաշ, բնտիր ձողիղեղ, ծագիկներին անձամար տեսակներ, ինչոպէս յատմիկ, վարդ, մանուշակ, հաշկական վարդ (°°), թուշակարժիր ծաղիկներով պղբերաց արխն (°°°), սրուն համար հայ բանաստեղծ մը երգած է :

«Ա՛յ իմ Ազրերաց արուն,
 Որ բուսար մէջ քարերուն .
 Աչուիդ 'ի նարիկից նրման,
 Մէկն 'ի քուն ու մէկն արբուն» :
 «Ա՛յ իմ Ազրերաց արուն .
 Ապառա՞մ քարն կեննա դուն .
 Աչերդ ունալի? նրման,
 Ոչ 'ի քուն ես եւ ոչ արբուն» :

Ազրերաց արխն էր դանտի Մուշի, Կարինի և Լուրի կաղմերը :

Բժշկական բոյսերէն կան մապուտակ, լոշտակ, մանրաշոր, խաւար-

(°) Չորսն ալ կ'անին կիլիկիա . իսկ բնտիր բամպակ կ'արտադրէ Այրաբատեան դաշար :

(°°) Բուսաբանութեան մէջ յիշուած է հաշկական վարդը (*Rosa armena*) : Կը յիշուի նաեւ վանի վարդը : Ամենայարգի վարդը Հայաստանի, Իւրբիլոյ, Պարսկաստանի և Պուլկարիոյ վարդն է որուն իւրը կը պարունակէ 93-94 % *Eloeoptène* անուն իւրը, որուն կը պարտի վարդը իր հոտը . մինչ փրանսական կամ անգլիական վարդի իւրը գրեթէ 32-65 % *Eloeoptène* կը պարունակէ, որով փրանսական եւ անգլիական վարդերը աւելի նուազ հոտ ունին քան հայկական կամ քրքական վարդերը :

(°°°) *Anoplantus Tournefortii*, որ կը նշանակէ *ԹուսնրՓօրի լերկածաղիկ* :

ԱՂԵՐԱՅ ԱՐԻՒՆ

ճիւլ, սուզա, մասնոցատունկ և տիղկանեփաշա, որուն հունարէն կը հանեն հեղիկից անուն ծածոթ մաքրողականը, որ սակայն կը դարձանուի իրբ վասեյանիթ :

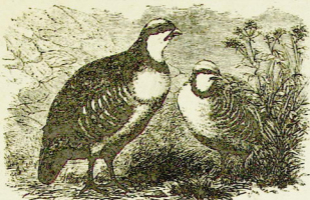
Հիւսեյի բոյսերէն կան վաշ, կանեփ և ինչոպէս տեսանք, բամպակենի :

Իսկ ներկատու բոյսերէն կան զբբում, տարն (°) և ալամահը :

Պատմ. ծանօթութիւն . — Ռուբինեանց հարստութեան ժամանակ տարներ Կիլիկիայէն Բուսիլա կը գրկուէր :

(°) Տորնը (*Garance*), որուն արմատով Զատիկի հաւկիթ կը ներկէին կամ անկէ տիգրաբին անուն ներկը կը հանուէր, Ֆրանսա փոխադրուած է փղարուն Յովհաննէս Այրուսեան անուն Պարսկահայուն ձեռքով :

Այս Հայը Ֆրանսայի մէջ ծանօթ է *Jean Althen* անունով : Իր պղնձայ արձանը կանցնուած է 1846ին Ֆրանսայի Ավինեոն քաղաքին մէջ :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՔԱՆԸ

Հայերու կողմէ, բայց այժմ Բոսնիա կը մշակուի անկէ :

Միրանենին Հայաստանէն Հոտմ փոխալուած եւ անկէ Եւրոպայի զանազան կողմերը տարածուած է : Հոտմայեցիներ զայն անուանած են Բրունուս արմենիա (*Prunus armeniaca* = Հայկական սալոր) . բայց այժմ բուսարանութեան մէջ ծանօթ է Արմենիա փուլկարիս (*Armeniaca vulgaris*) անուամբ :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Մ Ա Ր Զ Ե Ր Ը ԸՍՏ ԲԱՐՁՐՈՒԹԵԱՆ

7.— Մամուռի կամ Լոռի մարդ (11,000—13,000 տոք) . — Հոս կ'անին մի միայն մամուռներ . անկէ վեր մշտնջենական ձիւնի պատահին տակ ամէն ինչ ծածկուած է այլ եւս :

6.— Ալպեան բոյսերու մարդ (8800—11,000 տոք) . — (Արարատ, Արագած եւ Ախմական) : Հոս կ'անին աւատորէն բուն Ալպեան բազմատեսակ եւ բազմագոյն ծաղիկներ . ձիւնական ալպիւնն, ֆարքիլ զանգածաղիկ (*campanula saxifraga*), ֆարքիլ առուոյտ (*S. Cartilaginea*), Ալպեան ատղաժաղիկ :

5.— Ստորին Ալպեան մարդ (8400—8800 տոք) . — Հոս կ'անին ենթալպեան սակաւաբիւ բոյսեր : Կովկասեան մրտավարդ (*Rhododendron Caucasicum*)

աւատորէն կ'անի վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ եղող լեռներում վրբայ : Աւատորէն կ'անին հայկական առնասպար (*Androsaco armeniaca*), լեռնային կակաչ, սիպրիական մկնաստի, պիրէնեան բոզ, կովկասեան լուրջ շուշան, մեծածաղիկ կորնզան :

4.— Անտաններու վերին մարդ (5500—8400 տոք) . — Թուփի հասակով ցարափներ եւ Ալպեան բոյսեր . Փոքր Մասիսի վրայ կ'անի բարտի :

3.— Անտաններու միջին մարդ (4500—5500 տոք) . — Հոս կ'անին շոքի տեսակ սահղմատերեւ ծառեր . իսկ ուփին՝ քուփի հասակը չանցնիր եւ կը դադրի անկէ, մանուաւոյ վերի մասերը :

2.— Անտաններու ստորին մարդ (1000—4500 տոք) . — Հոս կ'անին ուփի, քեղօշ եւ քուփերէն՝ պոնտական լեռնավարդ (*Azalea Pontica*) եւ պոնտական մրտավարդ (*Rhododendron Ponticum*) :

1.— Մշտադալար մարդ (ծովէն 1000 տոք բարձր) . — Հոս կ'անին մշտադալար տունկեր՝ դափնի, ձիքնի, մրտենի, տոսալ, բալասարդ (*Laurier-Cerisier*) եւ ձարլոտի տեսակ բոյսեր :

Իսկ Արդի Հայաստան, ըստ հոսագոյն հետազոտութեան, կը ներկայացնէ բուսական չորս հիմնական գոտիներ, որոնք են . —

4.— Արցախի գօտի (5000 — 6000 սաք) — Անտառաբուծութեան և կարևատնտեսութեան յարմար :

3.— Լեւոնային գօտի (4000 — 5000 սաք) — Յորեկի մշակութեան յարմար :

2.— Լեւոնադաշտային գօտի (3000 — 4000 սաք) . — Պտղամշակութեան յարմար :

1.— Գաշատային գօտի (ծովին մակերեսովէն մինչև 3000 սաք) . — Յարմար է բամբակի, ծխախոտի և որբատունիկի մշակութեան :

Կենդանիներ — Առատ բուսականութիւն և տառջջ կլիմայ անկցոց երկրի մը կենդանիներն ալ սրտկոյ պղնի և քանակոյ առատ պիտի բլրային անշուշտ, և արգարիւ Հայաստանն ունի ամէն տեսակ կենդանիներ :

Հայաստանն հինն ի վեր կը յիշտին ամէն տեսակ երկնէն՝ մասնաւորապէս Բարձր — Հայքի, Չորբորդ — Հայքի, Այրարատի և Սիւնիքի նահանգներուն մէջ : Մասնաւորապէս կը յիշտին կղջերու, կղիիկ, վարաց, վայրի այծ ևն :

Կ Ռ Ո Ւ Ն Կ

Հայաստանն ունի մեզի ծանօթ բոլոր թռչունները, ինչպէս նաև անոց, արծիւ, արայիլ, ստրակ, աղաւ, կաքաւ, սոց, բոց, կարապ և Հայերուն սիրելի ձիճեանակն ու կրունկը, որոնց սպցասած խիտ մազաբրդեան էրգերը ծանօթ են :

Մ Ր Ո Ւ Ն Ա Ս

Խնձորակ, ձիճեանակ,
Գ. Կարման սրբուն թռչանակ
Գլուխ ու բրնձեանակ,
Խոյսում և այլ պղնձաբաց

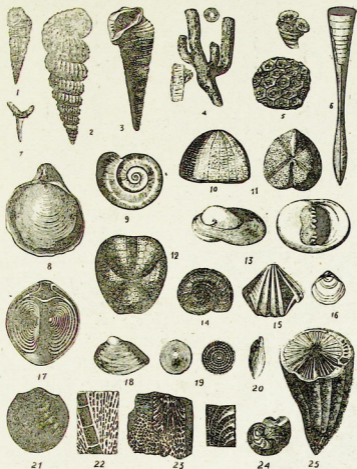
Չուկրէն նշանաւոր են բոցի, կարմրախալա, իշխանածուկ և յն : Առգուններէն՝ թունաւոր և անխոյն օձեր, մեծ մազանիկ, սանաւորներէն՝ ցիւ կամ վայրի էջ, ջարի, կնդում, երկայն ու փափուկ մազերոյ վանի կատաւ, 10—12 քիւրկերամ ծանրութեամբ զմակոյ պղնի ոչխար, գայլ, աղաւ, արջ, բորենի, նժոյց կամ հաչկեան ձի (*), որմէ 20,000 հասամէն տարի իբր հարկ կուտային Հայք պարսիկ կառավարութեան : Այս ձին հին տեսնը այնքան համբաւաւոր էր, որ սասածի կարգը անցած էր, որուն համար Քիւրտեր կ'ըսէին . «Ձին և սուրբ Հայնն առ» իսկ Հայքը կ'ըսէին . «Ձին Հայնն առ, սուրբ Քիւրտէն» :

Միջաններէն կան մեզու, գեղեցիկ թիթեանիկներ և որդան կարմիր, որմէ պատրաստուած ներկոյ ձիւրանի կը ներկեն : Այս միջնաւոր կը գտնուի Արարատի ստորտար և Երասխի ափերը :

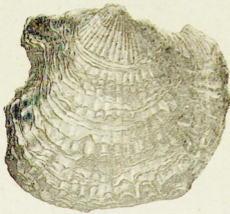
Հայաստանի վայրի ոչխարէն (տան) սերած է մեզի ծանօթ ոչխարը :

(*) Հայաստանի ձիւրուն մէջ կամբաւոր է Կարաբաղի ձիւն :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՐԱՊՈՆԵՐԸ

1 CERITHIUM Plicatum Երրորդական գեղանի Զուլջայրի մաս. 2 TURRILITES. 3 CERITHIUM MAR-
 GARITAGEUM Երրորդ. գետ. Զուլջայրի մաս. 4 CYATOPHYLLUM COESPITOSUM. 5 LONSDALEIA
 FLORIFORMIS (LITHOSTROTION FLORIFORME) Անխաբեր գետ. 6 BELEMNITES HASTATUS
 ժուռայնան գետ. 7 LAMNA ELEGANS Երրորդ. գետ. Արևջրա, Հրա-Հայաստան. Արևել.
 Ղարաբաղ. 8 EXOGYRA COLUMBA Կանաչայրի գետ. յոթմ' գետի Հայկո. 9 EUDOMPHALUS
 PENTANGULATUS. Անխաբեր գետ. 10. ANANCHYTES OVATA Կանաչայրի գետ. Կեցրուն. և Արև.
 Իջ. Ղարաբաղ. Գոռնուի շրջան. Օրտուի Հարան. ք. 11. MICRASTER COR. ANGUINUM Կան.
 Նայրի. Գոռնուի շրջան. 12. TOXASTER COMPLANATUS Կանաչայրի. Արևել. Ղարաբաղ.
 13. NERITA CONOIDEA (N. SCHEMIDELLIANA). 14. PLANORBIS ROTUNDATUS. 15. RHYNCHQ
 NELLA LACUNOSA. ժուռայնան գետ. Արևել. Ղարաբաղ. Տարբև, Գեղարքայ գետի.
 16. TEREBRATULA CARNEA. Կանաչայրի գետ. Զարհու լեռնաշղջ. Տարբուի Հարան. ք. Կոջ.
 17. ATRYPA RETICULARIS. Տեփուճան գետ. 18. CYRENA SEMISTRATIATA Երրորդ. գեղանի.
 Անխաբեր, Գլարաճայրի մաս. 19. NUMMULITES LAEVIGATA (NUMMULARIA). Երրորդ. գետ.
 Երասխի կրճ. Զուլջայրի մաս. Արևել. Ղարաբաղ. 20. TEREHELLUM CONVOLUTUM (SE-
 KAPHIS CONVOL.). 21. ATRYPA (այն թի. 17) լեռ. 22. HELIOLITES POROSUS. Տեփուճան
 գետ. Երասխի, Ղարաբաղ. 23. FAVOSITES POLYMORPHA. 24. ATURIA ZICZAC (NAUTI-
 LUS ZICZAC). 25. HIPPIURITES. ժուռայնան գետ. Ղարաբաղ. Կոջի, Երասխի և ք.

26

27

28

29

30

31

32'

33

34

26. *OSTREA BELLOVACINA*. 27. *CYSTIPHYLLUM VESICULOSUM*. 28. *SPIRIFER STRIATUS*. 29. *INOCERAMUS CONCENTRICUS*. 30. *PARKINSONIA PARKINSONI*.
 31. *OLCOSTEPHANUS ASTIERIANUS*. 32. *CALCEOLA SANDALINA* Տեփոնեան գետ.
 33. *CIDARIS CORONATA* փոռայեան գետ. Արևել. Հարաբաշ, Տարբև. Գեղարդայ
 գետի. 34. *PRODUCTUS SEMIRETICULATUS* Անիաբեր գետում 4 :

Պատմ. ծանօթ. — Կնդուժին (սպիտակ կզաքիս) մուշտակը առաջին անգամ Հայաստանէն Եւրոպա փոխադրուած է Հոտմայեցիներուն ժամանակ: Հոտմայեցիներ կնդուժը կոչած են Mustela ermineus = Մուսթէյա էրմի-նէուս = Հայկական մկնիկ (*), իսկ Ֆրանսացիներ՝ Hermine, որ Arménie (Արմէնի = Հայաստան) բառին հին նուէն (Hermentie) կուգայ: Անգլիացիներ զայն անուանած են Ermine եւ Գերմանացիներ՝ Hermelin:

Բրաժճոնիք. — Հայաստանի մէջ գրեթէ ամէն կողմ բուսական եւ կենդանական բրաժճոններ (***) կը գտնուին:

Այսպէս, Ղարաբաղի գաւառին մէջ՝

(*) Այժմ կը կոչուի **Putorius erm.** (հայկական ժանտախիս):

(**) Քարացած բոյսեր եւ կենդանիներ բրաժճոյ կը կոչուին:

Մեղրի, Օրտուպատի եւ Երասխի հովիտին կողմերը դաժնուած են աշտարակաբար, ծակափոր կամ քարափոր, ձիաձեռ եւայլն:

Հայկական Պարս լեռանց դրեթէ 4000 մեղր բարձրութեան վրայ կը գտնուին բրաժոյ խցեմորթներ, ինչ որ յոյց կուտայ թէ՛ ժամանակին այդ լեռները ջուրի տակ մնացած են: Իսկ բրաժոյ ոտրէներ կը գտնուին Տաւրոս լեռները եւ մասնաւորապէս Կուկլակայի (Կիլիկիա) շրջակայքը:

Հայկական փոքր անունով մամուլի տեսակ նախադատական փոքր մը բրաժճոններ գտնուած են Պնուսի մօտ: Ախուրեանի կիրճին մէջ Ալեքսանտրապոլի մօտ գտնուած է պտկաժանի անուն կենդանիին սոկորները:

Այս բրաժճոններէն դատ Հայաստանի մէջ գտնուած են բամբակի տեսակ կենդանիներու եւ բոյսերու բրաժճոններ:

Բ. — ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հայաստան ունի մօտաւորապէս 250 հազար քառակուսի քիլոմեդր տարածութիւն:

Հայաստան, ինչպէս տեսնք, իր կործանումէն վերջ բաժնուած է Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի միջեւ եւ իւրաքանչիւր բաժին կոչուած է տիրող պետութեան անունով՝ ՌՈՒՍԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԹՐԲԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ եւ ՊԱՐՍԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ:

ԲԱՄԱՆՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ. — Հայերը Հայաստանը երկու մասերու բաժնած էին. Մեծ - Հայք եւ Փոքր - Հայք: Իսկ անոր կործանումէն վերջ, Հայերը Կիլիկիան զբաւելով՝ հոն հիմնած են անկախ պետութիւն լը, որ տեւեց 300 տարի:

Հայաստանի նահանգներն են.

- Ա. Մեծ - Հայք ունի տասնհինգ նահանգներ. — 1. Բարձր - Հայք, 2. Զորբորդ - Հայք, 3. Աղձնիք, 4. Տուրուբերան, 5. Մոկք, 6. Կորճէք, 7.

- Պարսկահայք, 8. Վասպուրական, 9. Միւնիք, 10. Արցախ, 11. Փայտակասան, 12. Ուտի, 13. Գուգարք, 14. Տայք եւ 15. Այրարատ:

Բ. Փոքր - Հայք ունի երեք նահանգներ. — 1. Առաջին - Հայք, 2. Երկրորդ - Հայք եւ 3. Երրորդ - Հայք: Մեծ - Հայք եւ Փոքր - Հայք կը պարունակեն Թրքահայաստան, Ռուսահայաստան եւ Պարսկահայաստան:

Գ. Կիլիկիա ունի երկու բաժանումներ. — 1. Դաշտային կամ Մովային կիլիկիա եւ 2. Լեռնային կամ Ապուստուտ կիլիկիա:

Ա. ԹՐԲԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Թրքահայաստան կը պարունակէ Հայաստանի մեծագոյն մասը, ուր կան հետեւեայ նահանգները. — Զորբորդ - Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճէք, Վասպուրականի եւ Տայքի փոքր մասերը, Փոքր - Հայք, Միջագետք Հայոց, Սաղտիք, որոնք այժմ կը

ճանչցուն Կարին, Վան, Թարսերց, Տիգրանակերտ, Բաղէշ, Արատտա, Կեսարիա, Տրապիզոն եւ Հաղէց :

Թրքահայաստանի գլխաւոր բազմութիւնն են —

ԿԵՍԱՐԻԱ (°) կամ ՄԱՃԱԿ — Ար-

(°) Կոչուած է նաև Կեսարիա ու Արգեստի (Caesarea ad Argacum) ու Եսեպիա. բայց կրր հռոմեական տիրապետութեան տակ իյնալով՝ Կապադովկիա հռոմեական զատա մը զարձած է Տիրիխու կայսեր կողմէ : առած է Կեսարիա անունը (Սարգսոմ 539, Պլինիոս VI. 8) :

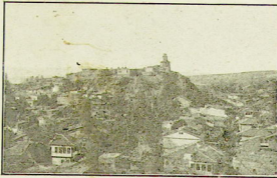
զէս յիսն ստորաբ զեղեցիկ եւ Հին բազաբ, որ կրած է Կապադովկիոյ նախկին ժայռաբազաբ: Ունի աւերակներ եւ Հին սմբաթիւններ: Նշանաւոր էր Ս. Կարապետի վանքը:

Երեք ժամ Հեռուն կայ Աւարա կամ Էփրէլէ զիզը, Հայրենիք՝ Տարթ մանարար գրած է շերտք բազուին զոներն յուսոյ, — եւ մեր երկրէն փախտոյ ձմեռ ծածոթ կըզը:

ՍԵՒԱՍՏԻԱ — Այլիս զեանն կըկրք՝ ընդարձակ գաւտի մը մէջ Հին ու պատմական բազաբ:

Նշանաւոր էր Ս. Նշանի վանքը, որ

ԱՆԲԱՍՏՈՒ

Հիմնուած է Վասպուրականի Անենքերիմ թագաւորի օրով՝ ՃԱ. դարուն :

Այս քաղաքին մէջ է որ Թաթարնուրու Ալեկիթիմուր խանը զոյրոցական սպաքը իր կառքին տակ ճգմամ ու 2000 հայ հնձկադօրք ողջ ողջ թաղել տուած է :

Մննդաւայրն է Պունիաթ Աերտոտացի բժիշկին (Ժէ. դար) եւ Մխիթար Արարչի, որ հիմնած է Վենետիկի Ս. Ղազարի վանքը եւ Մխիթարեան Մխարանութիւնը (1676—1749) :

Մօտը կայ Բրզգնիկ հայաբնակ գիւղը, ուր ծնած է բանաստեղծ Դանիէլ Վարուժան :

ԵՒԴՈՒԿԻԱ (Թուրքա) — Իրիս գետի թօղանը — Սու աճուն գետակիցին վրայ գեղեցիկ քաղաք, որ ունի կիսապորձան բերդ մը : Մննդաւայրն է Աբդար Դպիրին :

Մօտը կայ Հին կամանայի աւերակները (°) : Կրտսի նաև Պոնտական Պոմանա, զանազանելու համար կապաղովկիական կամանայէն :

Կոմանայի մէջ կը գտնուէր Բելլոնոս կուռքին մեհեանը : Նոյնպէս հոս մեանս ու թաղուած է Յովհան Ոսկերեան հայրապետը, որուն մարմինը շատ շանցած փոխադրուած է Կ. Պոլիս, իսկ դամբանաքարը՝ կը գտնուի կոմանայէն 2 մամ հետու Պիզիքի գիւ-

ղը, ուր կայ Հայերուն Ոսկերեան վանքը :

Քչեւ Հայերուն Պիզիքի բնակչուն թուականը անձամով է, բայց գերեզմանաքարի մը վրայ կ'երևի ԶԼԵ (1235) թուականը :

ԶԻԼԷ — Երնուած է արևուտական բլուրի մը վրայ եւ լու ամբացած քաղաք : Մօտը կար Անահիտի եւ պարսկական ուրիշ աստուածներու տաճարը : Այս աստուածներուն համար կրօնական մեծ տներ կը կառարուէին :

Այս քաղաքին առջև Յուլիոս Կեսար յաղթանակ մը տանելով Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորին սպուն Փաւնակի վրայ, Հոսմ գրած է սա կարճ խօսքերը. «Եկիի, տեսի, յաղրեցի» (°) :

Նոյնպէս հոս յաղթուած է Միհրդատին Հոմալեցի գորափար Վաղերիոս Տրեարիոս :

ԱՄԱՆՈՒԿ — Իրիս գետին երկու եղերքը՝ Պոնտոսի թագաւորներուն մայրաքաղաքը, որ համբաւուր է իր պտուղներովը : Մոտուն մակերևուն բարձր է 405 մեղր ու շինուած է գեղամեծաղ բարերեք հովիտի մը մէջ :

ՄԵԸՆ — Տիգրանի քաւայրը՝ Միհրդատ գրաւելով՝ Ամասիա անցած է հայ իշխանութեան տակ : Նշանաւոր են Միհրդատի քարայրները, ինչպէս

(°) Comana Pontica :

(°) Veni, vidi, vici (Վեկի, վիսի, վիչի) :

Ե Ր Կ Ո Կ Ի Ա

նակե ջրմուղը, որ ծածկել է Ֆելիսան կափուտը (Միհրդատի ջրանցք) անուշափ :

Միհրդատ յաղթուելով Պոմպեոսին, Պոմպոս գարձաւ հռոմէական դաւասու Ամասիա՝ Պոմպոսի մայրաքաղաքը :

Մենդափայլն է Պոմպոսի թողաւոր Բիհրդատի — եւ յայն աշխարհադիր Սարարանի, որ անոր նկարագրութիւնը բրած է իր աշխարհադրութեան մէջ :

1397էն ի վեր Ամասիա եղած է Թուրքիոյ կարեւոր քաղաքներէն մին : Երբորբո՞ւմ Պայազխի ժամանակ Լէնկ թիմուր 7 ամիս պաշարեց այս քաղաքը, բայց իր ամուր գիրքին պատճառաւ չկարենալով տիրել անոր, յարձակեցաւ մերձակայ գիւղերուն վրայ եւ բոլոր բնակիչները սուրէ անցուց :

Ամասիա 2500 տարիէ ի վեր իր անունը անտփոխ պահած է :

ՄԱՐՁՈՒՒՆ. — Պոմպոսի կարեւոր քաղաքներէն մին, որ նշանաւոր է բնակչական կայսր հալածողի Յոփհանէն Ա Չաչկիի Պոլիարներուն վրայ տարած յաղթանակովը : Բուռն երկրաշարժէ մը շատ վնասուած է 1822-ին :

Պատմութեան մէջ ծանօթ է Պոմպոս-

կան Փազմոն անունով : Մայրաքաղաքն է Պոմպոսի արեւմտեան դաւասին, որ կը կոչուէր Փազմոնական :

Երբ Պոմպոս հռոմէական դաւաս գարձաւ, Պոմպեոս անոր անունը փոխելով՝ կոչեց 'նէպոլիս (Նոր Բաղաք), իսկ դաւասը՝ 'նէպոլիսական. բայց այս անունը երկար չէ տևած, քանզի կը վկայէ Սարարան :

Մենդափայլն է Մեդափայլաւ Գուհարի :

Սօսը կայ Հալպա, որ համբաւաւոր է իր սաք ջերմուկներովը :

Կը թուի թէ հիները Հալպան արդէն ճանչցած են Փազմոնական ջերմուկներ (Thermæ Phazemonitarum) անունով :

ՇԱՊԻՆ - ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ. — Պոմպեոսի կողմէ բարձր լեռնադաշտի մը վրայ կառուցուած հին թերաքաղաք : Իր հին անունը կը կարծուի 'նիկոպոլիս, զոր անանք կուտան իր մօտը երկրաշարժի : Շատ կը նմանի Անդաբայի :

Մօտերը ունի արծաթախան կապարի հանքեր եւ բնտիր պղնձեղ, ուր կէ առած է իր Շապին - Գարահիսար անունը :

Մենդափայլն է Հայոց հերոս Զօրափար Անդրանիկի :

Շ Ա Պ Ե Ն - Գ Ա Ր Ա Հ Ի Ս Ա Ր

Նշանատուր է սև շարժատյուրի մը վրայ՝ բիւզանդական կայսրերէն Կոստանկանց ժամանակէն մնացած բերդը. ուր Հայեր հերոսաբար զինավարդեցին Քուրբերու, 1915ին:

ԷՆՏՐԷՍ (Նիկոպոլիս), զոր հիմնած է Պոմպէոս, Միհրդատի վրայ իր տարած աստղին յաղթանակէն վերջ՝ մագդկած է Օրոստոս կայսեր օրով: Վերակառնուած է Յուստինիանոս կայսեր կողմէ:

Նշանատուր են նաև Տարեմա՛տ՝ Միջին դարու մէջ ամուր բերդաքաղաք, Տիվրիկ, որուն հիւսիսային արևելքէն կողմը կայ Զրմաւա կամ Զիմաւայ զիւղը, որ ծննդավայրն է Յակոբ պատրիարք Նայեանի, Կիւրիմ և Նիքապը (Նէսիկեսարիա=Նոր Կեսարիա), որ եղած է հռոմէական կայսրութեան օրով՝ մայրաքաղաք՝ Պողոսմոնակի Պոնտոսի: Կը գտնուի Գայլ գետի վրայ և ունի հնութիւններ: Նիքոսոր հին տաճար կառուած է նաև Կարիլա:

ԿԱՐՆԷ (Էրզրում) — Մեծ - Հայքի մէջ բարձր լեռնաշղարի (2000 մեզր) մը վրայ և Փայանաէօզէն լեռան ստորտը կառուցուած բերդաքաղաք:

Կառուցուած է Հասմարեցի կայսեր Թէոդոս Բ-ի կողմէ, որուն համար կոչուած է Թէոդոսուպոլիս:

Կարնէն ոչ այնքան հետու է ինձմ

զիւղին ժող համըաւուր է Հիմուց կամ Ս. Աստուածածնի կարմիր վանքը, որ բոս աւանդութեան՝ հիմնուած է Դ. դարուն Մեծն - Ներսէսէ: Իր մօտերը կան բազմաթիւ ջերմուկներ:

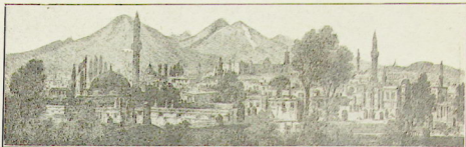
ԵՐԶՆԿԱ (Երեղա) — Բարձր - Հասցոց Եկեղեցայ դաստի բարերր զաւտին մէջ կառուցուած հին ու պատմական քաղաք, որ կառուած է նաև Յուստինիանուպոլիս, Յուստինիանոսի կողմէ նորոգուած ըլլալուն համար: Քրիստոսէ դար մը ստաջ կը յիշուի իր անունը, որ կը կառուէր Երեղ կամ Երկա:

Հոս կանգնուած է ոսկեծոյլ Անահիտի մեհականը և պաշտուած է շարունակ 400 տարի, մինչ Դ. դարու սկիզբը՝ Տրդատի օրով երբ քրիստոնէութիւնը Հայաստան մտաւ. Գրիգոր Լուսաւորչի կողմէ այդ մեհականը Եկեղեցիի վերածուեցաւ:

Երեղա շատ անդամներ կործանած է երկրաշարժներէ: Քիչ քաղաքներ անոր շարի ենթակայ եղած են երկրաշարժի:

Մօտը կայ Գոհանամ կամ Սեպուհ լեւր, որուն ստորտը եղող թրքաբլրնակ Թիլ զիւղին տեղը կար պատմական Թիլ Աւանը որ ունէր նանկ զիցուհիին մեհականը:

Գարձնուլ նայն լեռան ստորտը կը գտնուէր Թորլամ Աւանը, այժմու հա-

Կ Ա Բ Ի Ն

ժամուն գիւղին տեղը: Հոն կը գտնուէին Մեծն — Տրդատի և Գրիգոր Լուսաւորչի դամբարանները:

ՃԳ. գարուն Երեղայէն անցած է Վենետիկցի ճանապարհ: արդ Մարտո — Բոյս և յիշած է Հայերը, բամպակ կտաւր և այժմ գոյութիւն չունեցող նշանաւոր վերամահերը:

Երեղայի շուրջ կան բազմաթիւ վանքեր, որոնց մէջ անուանի են Ս. Ներսէսի կամ Տիրաշէնի վանք, Շողակաւրի վանք, Ս. Լուսաւորչի վանք, Տատակի վանք:

ԲԱՐՔԵՐԴ (Պայտուրթ). — Ծորտի եզերքը, հին աստեր անուանի բերդաքաղաք: Անի հանքային ջուրեր: Մովէն բարձր է 1680 մեղր:

Հայ պատմութեան մէջ առաջին անգամ Ա. գարուն վերջեր Երուանդի օրով յիշուած է հայկական սոյն քաղաքին անունը:

Յուստինիանոս կայսր Զ. գարուն տակի ամրացուց գայն:

ԿԱՄԱՆ (Քէմախ). — Հինն Անի Ամբարց, որուն մէջ կը գտնուէր Արամազդի մէհէանը, այդա Մեծն — Տրդատի, Գրիգոր Լուսաւորչի գուտիներուն ու թոսներուն, ինչպէս նաև Արշակունի թագաւորներուն դերեզմանները:

Մասօթ են նաև Պայաղիտ, Այս տայ յերան կողին վրայ, Կոնատի դէտին եզերքը: Հին աստեր ծածօթ էր Գարոյնի հռչակաւոր բերդին անունով: ՃԵ. գարուն սկսեալ մինչև այսօր Պայաղիտ անունով կը յիշուի:

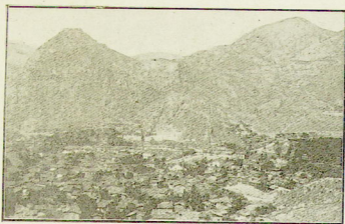
1877 ապրիլ 26ին գայն գրուած է Ռուս բանակի հրամանատար հալազի գործար Արշակ Տէր — Ղախաւով: Երկաշխո կիտուէր քաղաք: Այաշկիրա՝ Բ. գարուն վերջեր հիմնուած Վաղարշակերտը: Թորքում, հին բերդաքաղաք: Խոտրքուր, Կնուս (*), Քղի, որ 1666ին երկրաշարժէն կործանած է և Կերջան:

ԿԱՐՔԵՐԴ. — Բյուրի մը վրայ կառուցուած. ունի տեւական բերդ մը: Հարուսային արեւելեան կողմը կայ Մով վիեր, որուն մէջ կը գտնուի

(*) Հոս գտնուած է փիղի ընտանիքէն նախապատմական վիրթաքի կենդանիի մը բրածոն: Այս կենդանին երկարաբնութեան մէջ կոչուած է հայկական փիղ (Elephas armeniacus): Տեսնել այս մասին հնդիմակին յոյուածը «Յնագաջ» քիւ 693, 7 յուլիս 1928:

Բ Ա Բ Ե Բ Դ

ԱՄԱՍԻԱ

Մովք զգեակեր, ուր բնակած է ժ.Ւ. զարուն սկիւրները Ներսէս Ենարճայի եւ իր եղբայրը Գրիգոր Պաճլուանի կաթողիկոսը, որովհետեւ ժամանակ մը կաթողիկոսարան եղած է յիշեալ զգեակեր:

Մօտերը կան հայ վանքեր:

ՄԱԱՄԹԻԱ (Հինն Մելիտինէ) —

Նիստ բարերբը եւ մրդաուտա դաշտի մը մէջ Ներկորդ — Հայքի մայրաքաղաքը, որուն մօտ Պարսից Սոսրով թագաւորը յաղթուած է Հոստայեցիներէն Քրիստոսի 577 թուին:

Ունի կիտախուլ պարիսպներ:

ԱԿՆ — Լեւան մը կողմն վրայ գեղածիճալ այգիներով եւ պարտէզներով շքեղատառած նկարչազեղ քաղաք: Կը զտնուի Նիրատի աջ ափին վրայ:

ԱՐԱՐԿԻՐ — Մշակուած դաշտի մը վրայ վաճառաւահ զաղաք, զոր Յունաց Վասիլ կայսրը Սերաստիա քաղաքին հետ միասին տուա Սենեքերիմ թագաւորին, որուն իշխանները նորոգեցին ու մեծցուցին զայն:

Կան նաեւ Միծկիրտ, Բիմկիւմ, Կամարակաղ, Ապուչիս եւ Չմշկաժաղ: Վերջինը բիւզանդական հայ կայսր Յովհաննէս Չմշկիկի անունով կոչուած է: Հին անունն էր Յերապոլիս (սրբազան քաղաք — Hierapolis):

ՏԻԱՐՊԷՔԻՐ (Ամիզ) — Տիգրիսի եզերքը: Ունի հսկայ պարիսպներ, անկրակներ եւ միջնաբերդ: Կը զտնուի Մեծ — Հայքի Մովք զուտաին մէջ:

Այս քաղաքը զբաւուած է Պարսից Սափոր թագաւորին կողմէ Քրիստոսի 359 թուին:

Ոմանք Տիարպէֆիրը հոմանիշ նկատած են Տիգրամակիւրաի, ինչ որ բուրովին սխալ է: Առաջինը ներկայիս զոյութին ունի, մինչ երկրորդը աւերակ է եւ շատ հեռու կը զտնուի առաջինէն:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ (Չարդին) — Մասիսս եւ Նպաստ լեռներուն միջեւ տարածուած հովիտի մը մէջ հին քաղաք որ լաւ աւրացած էր:

Տիգրամակերտ հիմնուած է Մեծն — Տիգրանի կողմէ եւ իր բնակչութեան զլխաւոր մասը կազմած են Մակեդոնացիներ եւ Կապադովկիացի ու Կիլիկիցի Յոյներ, որոնք բանի կերպով բերուած են հան: Բայց Տիգրան անոր պարիսպներուն տակ Հոստայեցի Լուկուլլոս զօրավարէն յաղթուելով՝ անոնք արածուած են իրենց սեղերը վերադառնալու:

ԲԱՒՈՒ — Չորրորդ — Հայքի Բաւհոյիտ զուտաին մէջ Եփրատ գետի վրայ հին քաղաք: Մօտը կայ Քաղցրաժայեաց Ս. Աստուածածնի վանքը. իսկ հիւսիսային կողմը կը բարձրա-

ՊԱՅԱՉԻՏ 19րդ դարու կիսուն

ճայ Ս. Մկրտաբայ լեռը՝ շուրջ 1033 մեղր բարձրութեամբ, որուն քարայրներէն մէկուն մէջ իբր թէ Ս. Մկրտայ ճգնած ևւ հայ գրեթէր գտած է :

Ունի չքեղ անտառներ :

Յիշուելու արժանի ևւ Մծրին (նիսիպին), որ Արշակունեաց մայրաքաղաք եղած ևւ ունեցած է հոմ բնակչութիւն : Այժմ գրեթէ ասեղան, որ կ'ըրեւի տակաւին Ս. Յակոբայ եկեղեցին՝ մասամբ հողաթափ : Արդանն, որուն արեւելեան կողմը՝ Տիգրիսի ևւ Արդանա գետերուն իրար խառնուած անդր տակաւին կանգուն կը մնայ հայ պատմութեան մէջ ծանօթ Անգղ աւանը իր բերդովը : Այս աւանին մէջ կը գտնուէին Արշակունի թագաւորներէն ամանց գերեզմանը : Փաստը կը կոչուէր Անգեղատուն, որ կը գտնուի Չորբորդ - Հայրի մէջ :

ԶՕԲ՝ ՏԷՐ - ԳՈՒԿԱՍՅԱԿ

ԲԱՂԷՇ (Գրիգոր) . — Պատմական Ազմեթ նահանգի Սայնայ Չոր կամ Սայնանոր դաւանին մէջ Վանայ ծագին հարաւային արեւմտեան կողմը գտարձայի պարտէզներով ևւ հանքային քարերով նշանուոր քաղաք : Ունի ասոցջարար օղ ևւ շատ գեղեցիկ գրքք :

Իր բարձրաթիւ ժամերուն մէջ յիշուելու արժանի է Այրարդայ Ս. Յովհաննէսի վանքը, որ նշանուոր էր իր թանկարժէք հայ ձեռագիրներու հոսի հաւաքանոցովը, որ աւագ խոյսու կրտսւած կամ փնջացած է 1915ի ահար ջարդերու ևւ տեղահանութիւններու միջոցին (*) :

(*) Նայն նախադասիւր ունեցած ևւ Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը վանքերու ևւ եկեղեցիներու մէջ պատուած

ԽԱՐԲԵՐԳ

ՄՈՒՇ — Սասնոյ լեռան հիւսիսային ստորտը պատմական Տարանի (այժմ Զրարբի ու բարերբի Մշոյ դաշտ) կեդրոնը նշանաւոր քաղաք, որ շրջապատուած է այգիներով ու պտղատու ծառերով:

Նոյն դաշտի մէջ՝ Մուշի մօտ կը գտնուի պատմական Աշտիշատ քաղաքը, որ այժմ կ'ըսուի Ս. Սահակ կամ

հնադարեան յիսու քանկարժէք բազմահազար հայ ձեռագիրները, որոնց մնոյշները կարելի է տեսնել Երուսաղէմի, Էջմիածնի, Վենետիկի եւ Վիեննայի հայ մատենադարաններուն մէջ:

Տէրբզ եւ կառուցուած է Քարքէ լեռան կողին վրայ:

Աշտիշատ համբաւաւոր էր Անահիտի եւ Աստղիկի մեհնաններով, որոս կործանեց Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ տնոնց տեղը շինեց Աշտիշատի վանքը, ուր թաղուած է Ս. Սահակ, հայ գրերու հնարիչը:

Մշոյ դաշտին պատմական գիւղերէն Հացեկացի կամ Հացեացի մէջ ծնած է Հայ գրերը հնարող Ս. Մեսրոպ Մաշթոց, որուն գերեզմանը կը գտնուի Արզի Հայաստանի Օշական գիւղին մէջ:

Իսկ Խորոմէի մէջ ծնած է Մովսէս Խորենացի հայ պատմիչը:

ԽԱՐԲԵՐԳԻ ԳԻՆՂԵՐԷՆ՝ ՀԻՍԷՅՆԻԿ

ՄԱՆԱԹԻՈՅ ԱՂԶԿԱՆՆԵ ՎԱՐՎԱՐԱՆԻ ՍԱՆՈՒՀԻՆԵՐԸ 1913ին

Այս դաշտին մէջ կը գտնուին նաև Խաղիւղ մէծ գիւղը, Յրօնք եւ Նորշեն:

Աշտիշատի մաս կայ սուղջարար օգոյ, ջրարբի ու բարերէր Գլակայ կամ Խնակնեան վանքը (*), որ ծանօթ է Ա. Կարապետի վանք մասոյցը գտնան անուշտի եւ կը գտնուի Մուշէն 40 քիլոմետր գէպի հիւսիսային արևմուտք:

(*) Այսպէս կոչուած է անոյշ ու սուղջարար ջուրի ինն ահէր ունենալուն պատճառաւ: Այս աղբիւրները այժմ հօրն են եւ կը կոչուին *Եօթն աղբիւրք*: Իսկ Լուսաւորչի կողմէ վանքին կարգուած առաջին վանահայր Զենոր Գլակ ասորիին անուանով այ վանքը կոչուած է *Գլակայ վանք*, ուր քաղուած է Գայլ վանան:

1863ի աղբիւրին Տարօնի անդրանիկ յրապիրք՝ ՔԱրծուիկ Տարօնաշ լոյս տեսած է այս վանքին մէջ:

Մինչև Մեծ - Պատերազմը նշանուար էր նաև Մուշի հարաւային արեւելքը Առաքելոց վանքը, ուր թաղուած կը կարծուին Գառիթ Անյաղթ, Մոսէս Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Ե. Գարու մատենադիրները:

Բաղէշի արգի նահանգին մէջ կը գտնուի հռչակուար Սասուն հայտնակ գաւառը եւ Տալարիկ գաւառակը, որուն արեւելեան կողմը կը բարձրանայ մոլլասար լեռը:

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ. — Համանուն գաւառին (Հինն Աղաճանիք եւ Վարամնունիք) կեդրոնը եւ համանուն գետին եղբրքը, հին բերդաբաղաք, որուն շուրջը կ'երևին կիւսակործան տարիակներու մնացորդներ:

Տ Ւ Ա Ր Պ Է Ք Ի Ր

Կան նաև Ախլար, Վանայ ծովին եղբքք, Աղերդ և Կոր, ուր կայ նշանուոր Կորայ Ս. Գանիէլի վանքը:

ՎԱՆ (Շամիրամկերտ) — Վանայ ծովին արևելեան եղբքք պատմական հին քաղաք, որ ունի ծովի մակերևույթէն 1800 մեղր բարձրութիւն:

Նշանուոր ևն հիւսիսային կողմը սեպարամայրի մը վրայ եղող բեւեռայիր արձանագրութեամբ իր Սալդեան կամ Նախահայեան հնութիւնները:

Վանայ շրջակաները կան բազմաթիւ վանքեր, որոնց մէջ համբաւուոր է Երկու ժամ հեռու Վարդայ լեռան վրայ գտնուող Վարագայ կամ Ս. Նըշանի վանքը, ուր կան Արքայանեաց Անեքերիմ թագաւորին ու Պետրոս Գեաղարձ կաթողիկոսին գերեզմանները:

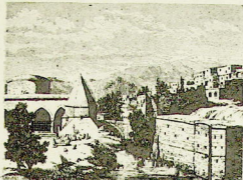
Սրբեման Հայրիկ այս վանքին մէջ հիմնած է սպարան և հրատարակած «Արծուի Վասպուրական» անուն ամսաթերթը (*):

1392ին Քաթարներու Անկիթիմուր խաֆր զտասուն օրուան պաշարումէ մը վերջ, զբաւեց Վանը և ալլիկիներ ու աղաքներ զերի վարելէն զատ, մընայեալ բնակիչները պարբայէն վար նետելով սպաննել տուած է:

1648ին պատահած աղէտալի Երկրաշարժէն կործանած ևն Վանայ բազմաթիւ տուները, Եկեղեցիները, վանքերը ու շատ մարդիկ մնացած ևն վերլուսականերուն տակ:

ԱՐՏԱՄԵՏ — Վանայ ծովին հարաւային արևելեան կողմը հին քաղաք, ուր կան շատ մը հնութիւններու մնացորդները:

Համբաւուոր ևն իր խնձորն ու ընկոյզը:

Բ Ա Ղ Է Ծ

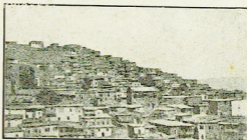
ՈՍՏԱՆ. — Ռշտունեաց գաւառին մէջ, Վանայ ծովին հարաւային կողմը և Արտաս լեռան հիւսիսային ստորոտը:

Հին Ոստանի (որ այժմու Ոստանէն հեռու չէր) մէջ Արքայանեք փառաւոր շէնքեր կառուցած էին:

ՆԱՐԵԿ — Վանայ ծովին հարաւային կողմը, որմէ ժամ մը հեռու կը գտնուի Ս. Գրիգոր Նարեկացիի վանքը, ուր կայ Նարեկացիի զամբարանը:

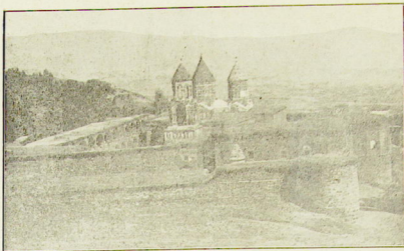
ԱՐՄԿԷ (Ատելճիւպ) — Տարուրեան նահանգի Բզնուիեաց գաւառին մէջ: Ժամանակին բերդաքաղաք, որուն մնացորդները տակաւին կ'երևին: Կը գտնուի Վանայ ծովին հիւսիսային և Սիւխուն լեռան հարաւային կողմը:

Մօտը կայ Սիւխունի կողին վրայ հաստատուած Սեմնչիլագործի վանքը: Արծիկէ զիմացը կայ՝ Վանայ ծո-

Մ Ո Ւ Ծ

(*) «Արծուի Վասպուրական» 1858-ին առաջին անգամ սկսած է երեւիլ նախ Վանի մէջ՝ 500 օրինակ հրատարակուելով, ապա նոյն տարին փոխադրուած է Վարագայ վանքը, ուրիկ յոյս տեսած է:

ՄՇՈՅ Ա՝ ԿԱՐՎԱՊԵՏ

զի հրահրային կողմը Արմիւնայ կղզի-
նակը, ուր նշանուոր էր Ս. Ստեփան-
նոսի կամ Յիսուսայ վանքը :

ԱՌՇԱՊ — Վանայ ծովը թափող
Անդղ կամ Թուշող գետին եզերքը :

Այս գետի հովիտին մէջ ծածոթ է
Հայոց Չոր գաւառուիը, որուն բնա-
կիչները հինէն ի վեր Հայեր եղած են :

Ըստ աւանդութեան, Հայի այս ձա-
րին մէջ յայժմած է բնակալ Բէյ Ներ-
բովդի :

ԱԿԱՆՅ — Քաջբերունեաց գաւառին
մէջ գտնուող հին Արճէչէն քիչ հետո,
նաւահանդիստ է Վանայ ծովին եզեր-
քը :

Հիւսիսը կայ Թովմաս Մեծոփացի
Ճատենայրին բնակած Մեծոփայ վան-
քը, ուր բնակած է նաև ԺԵ. Դարուն
Գրիգոր Տաթևացին :

ԲԵՐԿԻՐ — Համանուն կամ Պէնտի-
ժահի գետին մօտ՝ արդաւանդ գաւառի
մը մէջ : Ունի հին վանք :

Վանայ ծովին մէջ եղող չորս կղզի-
ներէն (*) Արարամը նշանաւոր է իր
Ս. Խաչ հոյակապ եկեղեցիով, որ հիմ-

նուան է Գաղիկ Արնբունիի կողմէ
915—921 թուին :

Աղթամար ծովին մակերեսէն 1685
մեզր բարձր է. իր շրջապատը 4 բի-
լոսեղր է : Այս կղզիին մէջ Ժ. Դարէն
սկսեալ, էջմիածնի կաթողիկոսութե-
ան նմիայն կաթողիկոս կը նստէր
մինչև 1895ի հայկական կոտորած-
ները :

ԵՂԵՍԻԱ (Ուրֆա) . — Միջագետք
Հայոցի խոտ կարևոր քաղաքը, որ
չառ հին է : Հայոց Արղար թագաւո-
րը նստողած է զայն եւ անոր մէջ շի-
նած է ամուր բերդ մը : Ունի հին ամ-
րութիւններ եւ գերեզմաններ :

Այս պատմական քաղաքը նշանաւոր
գարձած է իր նահապետական յիշա-
տակներով, հայրապետական ամրու-
նեցումով, արքայական դահլորով եւ ծաղ-
կած ճեմարաններով : Հին պատմու-
թեան մէջ այնքան փառաւոր տեղ գը-
րաւող այս քաղաքին ճեմարանէն եւ
հարուստ թանգարանէն օգտուելու
համար Յունաստանի փառքին աւար-
կան կողմ Աթէնքի գաւակները Արղար-
րի կը դիմէին : Հայերուն մէկ մասը
Արշակունեաց մնացորդներէն կը բաղ-
կանար, իսկ մէկ մասն ալ Պարսկաս-
տանէն զայժմած էր :

Եղեւսի շատ անգամ կրած է թշնա-

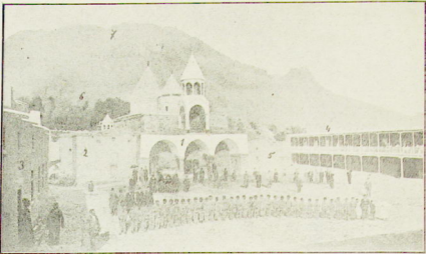
(*) Լիմ, Կաուց, Աւաղը եւ Աղթա-
մար, որոնցմէ ամէնէն մեծն է Լիմ,
իսկ ամէնէն փոքրը՝ Աւաղը :

Երևան քաղաքը (Հայաստանի քաղաքներ)

Վանի քաղաքը Հայաստանի քաղաքներ

ՎԱՐԱԳԱՅՆ ՎԱՆՔ

մինչևու հարուածը. բայց ամէնէն սոսկալին եղած է 1144ին Հալէպի ամերայ Ջանդիլի բրած կոտորածը, որուն զո՛հ դացած են շատ մը Հայեր: Այս կոտորածը զեղեցիկ կերպով նըկարպրուած է Ներսէս Շնորհալիի Ողբ Եղեւիտյ անուն երգին մէջ:

Եղեւիտյ հարուային տրեւելեան կողմը կայ Մծրիմ կամ Նիսիպիմ քաղաքին աւերակները:

Բ. ԵՐՄՈՍԱՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Ռուսահայաստան կը պարունակէր Փայտահարան, Սիւնիք, Արցախ, Ուտի նահանգները եւ Այրարատ ու Գուղարք նահանգներուն մասերը որոնք մեղի ծածոթ են Կուրս, Երևան, Ախալքալաք, Լուսի, Ջանդեղուր, Լեւոնային Ղարաբաղ եւ Նախիջևան անուններով: Ունի շուրջ 70,000 քրտակուսի բխլմեկը տարածութիւն:

Անոր սահմաններուն մէջ կաղմուած է Արդի Հայաստանը: Սակայն երկար ատեն անոր մաս կաղմոլ Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուի գաւառը ներկայիս գրաւուած են թուրքերէն, Լեւոնային Ղարաբաղը եւ Շարուր - Նախիջևան ինքնաղար հանրապետութիւնները ենթակայ են Աղբրէջանի, իսկ պատմական Ջաւախք գաւառը, որ

այժմ ծածոթ է Ախալքալաք անունով, ենթակայ է Վրաստանի:

Շարուր եւ Սուրմալու կը կաղմեն Արարատեան Դաշտին մասերը: Նախիջևան՝ Սիւնիքի մաս կաղմած է զրեթէ միշտ, իսկ քիչ անգամ Վասպուրականի:

Կարսի գաւառին մէջ կ'իշնայ Բաղրատունեաց հարստութեան մեծաղործութեան հոյակաղ մէկ օրինակը՝ Անին, որ հայ մայրաքաղաքներուն մէջ ամէնէն փառաւորը եղած է իր բաղմաթիւ եկեղեցիներովը, հսկայ պա-

ԵՐՄՈՍԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ՎԱՐԱԳԱՅ ՎԱՆՔ

բիսոպներովը և աշտարակներովը :

Անին իր փառքին զաղափնակէտը հասած է ժ. դարուն Աշտ Գ. Ոգորժածի, Մմբատ Բ.ի և Գաղիկ Ա.ի ժամանակ : Այսօր աւերակ է Անին և 1920էն ի վեր կը գտնուի Թուրքերուն ձեռքը :

ՆԱՍԻՋԵՒԱՆ ԿԱՄ ՀԻՆ ՆԱՍԻՋԵՒԱՆ (°), որ շատ հին քաղաք է : Երասխի հովտին ամենահին քաղաքներէն մին, որ շատ անգամ պատերազմներէ կործանած և վերաշինուած է :

Կր գտնուի Հայաստանի Սիւնիք նահանգին մէջ՝ ծովին մակերևույթէն 934 մեղք բարձր : Կ'ոտզուի Նախիջևան-չայէն ամուռած ջրանցքէն :

Գ. դարուն Պարսիկները աւերակ բրած են, իսկ ժ.Գ. դարուն ձէնկեղ խան աւարի առած է դայն :

Իր գաւառի Հայերն ու Թաթարները կը դրազին երկրազործութեամբ, պարտիզականութեամբ, շերամարուծութեամբ և մեղուարուծութեամբ : Բայց զլիաւոր պրազումը այգեւադուլութենն է, որովհետեւ իր կլիման կը յարմարի հրաշայի կերպով որթատունկի, որմէ կը հաշուուի 60 տեսակ, որոնց բերքին տեսակները խիտ որոշ են ձեւով, զոյնով ու համով :

(°) Հայերը Ռուսիոյ Տսն գետին եզերքը՝ Ռուստով քաղաքին դիմացը հիմնած են Նոր - Նախիջևան անուն քաղաքը՝ ի յիշատակ Նախիջևանի :

Այս գաւառը կ'արտադրէ բնորդ գինի, սոսա ձիւրան, սարբ և կեսաս : Իսկ հանքերէն անի արծաթ, ազուճակ, կապար, հանքածուխ և հանքային տաք ջուրեր :

Թէև գաւառին մէկ մեծ մասը անապատային է, բայց ուր որ ջուր կայ, հողը սքանչելիօրէն բարեբեր է :

ԱԳՈՒԼԻՍ, Գոդթի (°) գաւառի այ-

(°) Սիւնիքի (Ղարաբաղ) գաւառներէն մին, որուն սահմանն է արեւելէն Արեւիք և Ջորջ, հիւսիսէն Ծղուկ և Երնջակ, արեւմուտէն Երնջակ և հարաւէն Երասխ գետը :

Հայաստանի մէջ մեծ դեր խաղացած է այս գաւառը քէ՛ իր քաջութեամբը և քէ՛ իր կրթութեամբը :

Իր անունը ծանօթ էր նաեւ Պտղոմէոս աշխարհագրին, որ ժամանակակից էր սոյն գաւառի պայծառութեան՝ Արտաշէս Բ.ի օրով, այսինքն, Գրիստոսի Բ. դարու կիտուն : Պտղոմէոս կոչած է գայն բոս Լատինաց *Coltene* = Գոյթէնէ : Ս. Մեսրոպ երկու անգամ այցելած է հոս կրօնի և գրականութեան խնդրով : Իր քաջարի բնակիչները իրենց հեթանոսական պաշտամունքներուն նետ միաժամանակ անմտաց պահած են նախնաց դիցազնական աստուծոյնները և Հայ քաջերու ու քաջատարներու դիցազնութիւնները անմտացուցած են իրենց վերաբերով և բանաստեղծութիւններով :

ԱՐԲԱՐԱՐԻ Ս. ԵԱԶ ՇԵՆՆԵՍԻՆ

զեւէտ քաղաքը, զոր Հայերը «Փոքր - Փարիզ» կը կոչեն, որովհետեւ իր բրնակիչներէն շատերը Եւրոպոյ կտաւարած իրենց ճամբորդութիւնէ վերագարծին ներսուսած են Եւրոպական սովորութիւններ և ճաշակ :

Ազուլիս արգիտեան քաղաք է : Բրնակիչները բարձրակազմ և թուփ ենուսնին սեմական զեղեցիկ կազմ : Քաջ, խեղճի, աշխատասէր ու զարդացան ժողովուրդ մըն է, որ համբաւ հանած է առևտուրի մէջ :

Հաս կ'անձին որթատունկ, թիթենի, լեմոնենի, նոնենի, թղենի, առատութեամբ վարդենի, շաւան, շահաքրամ, յակինթ, որոնց զգլխիչ բարամբ կը տարածուի օդին մէջ :

Երկինքը շքեղ կապոյտ է և կլիման առք, զոր կը մեղմացնեն իր կանակի լեւներուն վրայի ձիւները :

ՅՐՏՈՒՊԱՏ — Այլիներով շրջապատուած է : Մտար կալ տրամական Գողթն գաւառի Ազուլիս գիւղաքաղաքը : Գողթանի երգիչները այս գաւառէն էին :

Նախիջևանի գաւառին հարաւր՝ Երասուի եղբորը կը գտնուի Հին - Ջուղայի տեղը հիմնուած Ջուղա (°) առան զիւրը :

(°) Պարսկաստանի Ասպահան քաղաքին մօտ՝ Պարսից Եան Արաս քաղաքին տարագրած Հայերուն հիմ-

ՈՒՌՈՒՄ ԳՈՐ ՇԵՆՆԵՍԻՆ

Պատմեան Հին - Ջուղայի և շրջակայքի Հայ բնակիչները, 12000 բնուսանիք, 1605ին Պարսից Եան - Արաս թաղաւորին կոզմէ բնուսեակար տեղահան ըլլալով՝ առաջնորդուած են Գարսիատան և Ասպահանի մօտ առանի հիմնած Են Նոր - Ջուղա, որ կա՛ն ներկայիս Հայեր :

ՊՈՆՏՈՍՅԻ ՀԱՅՈՒՂԻ

ԿԱՐՍ — Վանանց գաւառի հոշակաւոր բերդաքաղաքը, որ շինուած է Ախուրեանի մէկ զեռուկիցին վրայ :

1240ին Թաթարներու Ջորմաղան, իսկ 1394ին Լէնկիթիմուր թանկերը ստա-

նած Բաղաբը Նոր - Ջուղա կը կոչուի ի յիշատակ Հին - Ջուղայի :

ԱՆՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՄԱՆԸ

ՆԻ ՀՈՎԻՒՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

կայի քարղեր ըրին հոս: 1878ին Ռուսեր ախրեցին անոր: 1918—1920 Հայերու ձեռքը անցաւ: րայց այժմ Թուրքերու ձեռքը կը գտնուի ան:

Նշանաւոր է ժ. զարուսէ կառուցուած Ս. Առաքելոց Մայր եկեղեցին:

ԿՈՂԲ. — Սուրմալուի գաւառին մէջ Համբաւաւոր աւան, ուր ծնած է Ե. զարուսէ նշանաւոր մատենագիր՝ Եղնիկ Կողբացին: Այս աւանը ծածոթ է իր ազանանքովը:

Վերոյիշեալ գաւառները ներկայ Հայաստանի մաս չեն կողմեր վարչականապէս. հետեւաբար, Հարկադրուեցանք սոյն հակերճ տեղեկութիւնները տալ անոնց մասին՝ իրրեւ Ռուսահայաստանի բաժանումները: Այժմ կ'անցնինք Պարսկահայաստանի եւ ապա յաջորդաբար Կիլիկիոյ եւ Արդի Հայաստանի:

Գ. ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Պարսկահայաստան կը պարունակէ ներկայիս պարսիկ իշխանութեան տակ գտնուող Ատրպատական նահանգին մէկ մասը, միւս մասը ըլլալով Արդի Հանի իշխանութեան տակ, ինչպէս նաեւ Վասպուրական, Փայտակարան եւ Պարսկահայք նահանգներու մասերը: Պարսկահայաստանի գաւառներն են Խոյ, Սարմասա, Մակու եւ Ուրմիոյ մէկ մասը:

Ատրպատականի նահանգին զլխաւոր քաղաքներն են. ԴԱԻՐԻԺ կամ ԹԱԻՐԻԶ. Սահնա լեռան հիւսիսային

կողմը 1500 մեղր բարձրութեան վերայ, ունի ասողջարար օդ եւ ջրը պատուած է ալլիկներով: Հայեր հոս ունին վարժարաններ:

ՈՒՐՄԻԱ. Համանուն լիճին արեւմտեան կողմը:

ՆՈՅ. Հին Հնր քաղաքին տեղը. Հայերը հոս ունին վարժարան:

ՍԱՎՄԱՍ. Հին Գարիւանդ քաղաքն է, որուն գաւառին մէջ շատ Հայեր կան: Այս գաւառին մէջն է ծածոթ Խանաւոր:

ՄԱԿՈՒ. Համանուն գետին եղերքը: Մակուի գաւառին մէջ կը գտնուի Տղմուս գետին հովիտը, ուր կար պատմական նշանակութիւն ունեցող Եւարչան քաղաքը եւ համանուն կամ Աւարայրի դաշտը: Ահա այս դաշտին մէջ է որ տեղի ունեցաւ 1500 տարի առաջ Հայերուն եւ կրակապաշտ Պարսիկներուն միջև այն պատերազմը, որ ծածոթ է Վարդանանց Պատերազմանունով:

Դ. ԿԻԼԻԿԻԱ. — Կիլիկիա յաջորդաբար անցած է Պարսիկներու, Յոյներու եւ Հռոմայեցիներու ձեռքը, իսկ Թ. զարուն ինկած է Արար խալիֆաներու, ապա Սելճուքներու եւ Ռաչակերներու ձեռքը:

Սակայն երբ հին ատեն Հայաստան կործանեցաւ, Հայեր գաղթեցին հոն ու տեղացի Յոյն տարրը հպատակեցնելով, 1081ին Ռուբէնկ. անկախ հո-

ԲԱԳԲԱՏՈՒՆԵԱՅ ՄԱՅՐԱՒԱՂԱՅ ԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱԲԱՆԸ

ՆՐԿԱՊԱՐԻՍՊ ԱՆԻ

ԳՈՐՆԱՏ ԳՈՐՈՐ

ԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՐԻՍՊԵՆԸ

ԱՆԻ ԿԱՌՈՂԻԿՆ ԿԱՄ ՄԱՅՐ ԵՆԵՂԵՑԻՆ

ԱՊՈՒՂԱՄԲԵՆՏ ԵՆԵՂԵՑԻՆ

ՊԱՐՍ Երրդ դարու կիսուք

ՄԵՆՆ ԱՐՏԱՇԵՍ Բ.

չակեց Կիրիկիան, որ շատ ծաղկեցու
Հեթում Ա.ի օրով :

Հայկական Կիրիկիան երբևեմ իրեն
միացուցած է Իկոնիոյ (Գոնիա), Ան-
կիւրիոյ, Սեբաստիոյ եւ Պարբերդի
նահանգներէն մէկ մէկ փոքրիկ մա-
սեր, իսկ Հալլոյի նահանգէն բուա-
կան ընդարձակ մաս մը :

Կիրիկիան իշխանութիւնը Հայ տի-
րապետութեան տակ տեւելով զընթէ
300 տարի, Կիրիկիա անցաւ յաջոր-
դաբար ուրիշ մահմանական ազգերու
ձեռքը, մինչեւ որ ԺՆ. դարուն Թուր-
քեր տիրեցին անոր վերջնականապէս :

Մեծ — Պատերազմին (1914—1918)
յաջորդող զինազարգրէն անմիջապէս
ետք, Անդլիա գրաւելով դաշն յանձ-
նեց Պրանսայի, որ 1919—1921 հոն
հաշակեց Հայկական իշխանութիւն,
որ աւա՞ղ, վերջ դատաւ 1922ի սկիզբը,
Պրանսայիներուն անկէ հետանալովը :

Գիրք եւ սահման. — Կիրիկիա կը
գտնուի Հիւսիսային յայնութեան 36—
38 եւ արեւելեան երկայնութեան 32—
37 աստիճաններուն միջև : Սահման-
ներն են. հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն՝
Տարսու լեռնաշղթան, հարաւէն՝ Մի-
ջերկրական ծով, արեւելքէն՝ Ամանոս
լեռներ : Տարածութիւնն է 39,900 քա-
ռակուսի քիլոմետր, որուն 2/3ը կը
ծածկեն Տարսու լեռներուն ճիւղերը :

Մակերեսայր. — Կիրիկիա երկու
մասերու կը բաժնուի. Լեռնային Կի-

լիկիա(°) եւ Գաշտային Կիրիկիա(°°) :

Լեռնային Կիրիկիա կը գտնուի ա-
րեւմտեան կողմը, իսկ գաշտային Կի-
րիկիա՝ հարաւային արեւելեան մասին
մէջ :

Մովեր, ծոցեր եւ կղզիներ. — Ունի
Միջերկրական ծովը միայն, որմէ ձե-
ւացած է Հալլոց կամ Ադիքապրիկի
ծոցը (°°°) եւ Կիրիկիոյ ծովը (°°°°) :

Լիներ. — Կիրիկիոյ մէջ կ'աճ լի-
ձերը աննշան են. ստոնց մէջ Հատան
Տէտէ, Բէրէլի եւ Ալըլէ Տէնիլո արուն
լիճերէն ալ կ'արտադրեն :

Գիտեր. — Կիրիկիոյ ամենամեծ գե-
տըն է Պիւտախոս (Ջահան), յետոյ
կուզայ Սարոս (Միճուն), որուն ստո-
րին մասը նուարկիլի է : Այս երկու
գետերը կը բխին Տարսու լեռներէն եւ
դէպ ի հարաւ զտղելով կը թափին Մի-
ջերկրական ծով : 2300 տարուան մէջ
անոնք յաճախ իրար միացած եւ ի-
րարմէ բաժնուած են, ինչպէս այսօր :
Այսպէս անոնք փոխն ի փոխ իրարու

(°) Cilicia Aspera :
(°°) Cilicia Campestris :
(°°°) Հոռմայեցիներ կոչած են գալթ
Sinus Issicus (Իսսուսի ծոց՝ համեմուն
Բազաբիս անունով :
(°°°°) Ջրանցք, որ կը գտնուի Կի-
լիկիոյ եւ Կիպրոս կղզիին միջու. Հոռ-
մայեցիներէն կոչուած է Cilicium Mare
(Կիրիկիոյ ծով) կամ Anlon Cilicis :

Կ Ա Ր Ս

ժխացած և իրարմէ բամնուած են հե-
տեւեայ շրջաններուն —

Ե. դարու Ա. կիսուն նախ քան
գրիխառո՝ բամնուած :

Ե. դարու Ա. կիսուն նախ քան
գրիխառո՝ ժխացած :

Ա. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ բամ-
նուած :

Բ. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ ժխա-
ցած :

Գ. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ ժխա-
ցած :

Զ. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ բամ-
նուած :

ԺԱ. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ ժխա-
ցած :

ԺԲ. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ ժխա-
ցած :

ԺԳ. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ ժխա-
ցած :

ԺԵ. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ ժխա-
ցած :

ԺԶ. դարուն Քրիստոսէ վերջ՝ բամ-
նուած մինչեւ այսօր :

Ջահանի և Սիհանի մէջտեղի հո-
գիտները կազմած են այժմու Չուխուր
Օվա (՞) անուն ծանօթ լայն դաշտու-

(՞) Համերոսի «Իրական»ին մէջ
յիշուած Ալէյանի դաշտն (Aleius Cam-
pus) է այս, որ ունի 1500 քառակուսի
մղն տարածութիւն :

Կիլիկիոյ գետերը բերրի կը դարձը-

ղեանք, որ Կիլիկիոյ ամէնէն բարե-
բեր մասն է և կ'արտադրէ աստու-
թեանէր ցորեն, դարի, բամպակ և
չուշմալ :

Կիլիկիոյ միւս գետերն են. Կալիս-
կաղնու (Գէօք Սու) և Կիւղնու (Քար-
սուս չայ) : Կալիկաղնուի մէջ խեղ-
դուկացու 1150ին նաշտիկներէն զեր-
ման կայսր Նիլնէրիք Շիկամօրուս :

Շ Ա Հ - Ա Ր Ա Ս

նեն այս դաշտը իրենց բերած սիկով՝
միշդ նեղոսի նման :

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

խիկ Կիլիկիայի մէջ լուսացուած է Մեծն-Աղեքաանքը :

Կիլիկիա իր զանազան մասերուն մէջ ունի բազմաթիւ ջրամուկներ, որոնց շատերը Ջաշնախ անկերուն մաս կը զանախն :

Լեռներ — Երկրին 2/3ը ծածկած են Տաւրոս լեռները, որոնք Կ'երկաբլին չարաւային արեւմուտքէն զէպ ի չիւսիսային արեւելքը : Անոնց մէկ ճիւղը, որ կը կոչուի Անտի — Տաւրոս, Կ'երկաբլի մինչև Պոնտոսի սահմանները : Իսկ ուրիշ մէկ ճիւղը, որ Ամանուս կը կոչուի, Կ'երկաբլի Կիլիկիոյ չարաւային արեւելեան կողմը :

Միջին զարուն Հայեր և օտարներ Անտի լեռներ կը կոչէին Ամանոսը, որ Ատորիքը կը բաժնէ Կիլիկիայէն :

Վերայիշեալ լեռներուն մէջ կան բազմաթիւ չովտներ և կիրճեր, որոնց մէջ նշանաւոր են Ամանոսեան Դրունք (*), որ Կիլիկիան կը միացնէ

(*) Պատմական երեք կիրն կայ Ամանու լեռներու մէջ. Ա. ք կը գտնուի Խառսի ձոցին հիւսիսային ծայրանկիւնը և կը կոչուի Ամանոսեան Դրունք (Amanicæ Pylæ կամ Portæ Amani Montis, քարքերէն Գարա գափու — Սիւ դաւ) . Բ. ք կը գտնուի նախորդին հիւսիսային արեւելեան

Ատորիքին և Կիլիկիան Դրունք (*),

կողմը, շուրջ 16 ֆիւմեղք հեռու անկէ և կը կոչուի նոյնպէս Ամանոսեան Դրունք (Amanicæ Pylæ, քարքերէն՝ Թօփրագ գալէսի—Հոգարեղ), իսկ Գ. ք կը գտնուի Խառսի ձոցին արեւելքը և կը կոչուի Դրունք Ատորաց (Pylæ Syriac, Պէլլամի կիրն) : Ուրիշ Դրունք Ատորաց մըն ալ կայ առաջինին հիւսիսը՝ անկէ 17 ֆիւմեղք հեռու և կը գտնուի նոյն ձոցին եզերքը :

(*) Կիլիկիան Դրունք կամ Կուիլակայ կապան (Cilicæ Pylæ կամ Cilicæ Portæ, քարքերէն՝ Կիլէֆ պոլագ)՝ իսկ ուրիշ Կիլիկիան Դրունք մըն ալ կայ երկրորդ Դրունք Ատորացի հիւսիսը՝ 4 ֆիւմեղք հեռու անկէ և Խառսի ձոցին անմիջապէս եզերքը :

Մեծն — Աղեքաանքը. Պարսից Գարնի քաղաքին դէմ մզած նակաւամարտին (Խառսի ճակատամարտ) միջոցին անցած է Կիլիկիան Դրունքէն (Վուկակայ կապան) Ամանոսեան Դրունքէն (Գարա գափու), Բ. Կիլիկիան Դրունքէն (Ամանու լեռներուն մէջ), Բ. Ատորաց Դրունքէն և Ատորաց Դրունքէն (Պէլլամի կիրն, վերջին երկուքն ալ Ամանու լեռներուն մէջ) : Իսկ Գարնի անցած է Ամանոսեան Դրունքէն (Թօփրագ գալէսի) :

Կ Ի Ի Գ Ն Ի Ս Ի Ջ Բ Վ Է Ժ Բ

սր Կիլիկիան կը ժխցնէ Կապադոկիայի. կը գտնուի Տարսու լեաներուն մէջ:

Հանձնը — Կիլիկիա հանրապետութեան է, բայց չեն շահադարձուիր: Ընդ իստատ երկրով, քրտմ, աղ, արծաթ, ծծմբ, սոսիս եւ ամենատեսակապար: Չէյթունի երկրովը բնակիչ է: Մարիը գտնուած է Աղեքսանդրեան (Բաբելոնէրուն) եւ Անտիոք: Քարերէն կան թերթաքար եւ ժամանակը կրաքար (°): Հաճքն սննի երկրովի եւ արծաթախտան կապարի հանքեր:

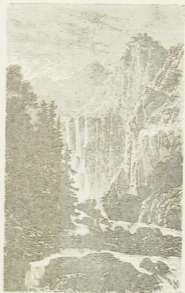
Բուսական իւրաքանչիւր — Կիլիկիա բուսականութեամբ շատ հարուստ երկիր է. կը բուսցնէ արմաթ, նարնջենի, բնակիք բամպակենի, կիտրոնենի, սրթատունկ, բրինձ, պիտակենի, կնճիթ, շաքարեղէղ, ծառերէն չփեղ մայրի (°°), սոսի, եղևին, կաղամաթի, նոճի, բնկուղենի եւ ձիթենի:

Կենդանիներ — Կիլիկիա իր հարուստ բուսականութեան շնորհիւ կը սնուցանէ բազմաթիւ եւ բազմազան տեսակ կենդանիներ:

Յիշուելու արժանի են այժ, սլխար, դոմէշ, ուղտ, բորենի, աղուէս, վա-

րազ, սրջ, թուշանեթէն՝ արաղի, բաղլ, գոստան, լար, արս, կարս, ազաւ, անդղ, արծիւ եւ բազմատեսակ գեղեցիկ թիթեանիկներ եւ ժիջտաներ: Վիթերու եւ այճեամներու հատեր կը գտնուին Կիլիկիոյ բլուրներու վրայ: Ընդ ձկնատեսակներ:

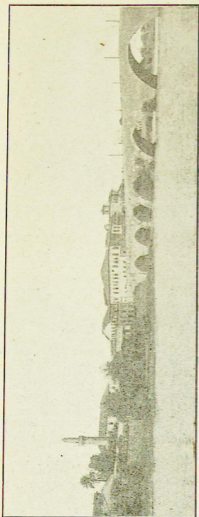
Վիլմայ — Կիլիկիա թէև հիստորիկ թարեխտան գտնիլն տակ կը գտնուի, բայց գորտուք եւ անտանիք տաք կ'ընէ հոն, որովհետև ամառը Արիօնիկէն տաք հովիտ կը լինէ հոն:

ԱՆԱՇԱ Տարսու լեաներու մէջ

(°) Կիլիկիոյ լեաները մասնաւորապէս կազմուած են կրաքարէ:

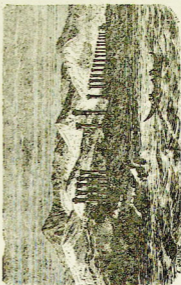
(°°) Երբեմն Լիբանոսի մայրիկները գերազանցող մայրիկներ:

ԱՏԱՆԱ

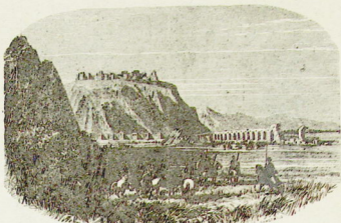
ՍԻՍ

ԳՈՄՄՊԵՆԻՊՈՒԻՆ

ԵՆԻՍԱ (ՍԵՐԱՍՈՒՆԷ)

Ա Ն Ա Ր Ջ Ա Ր Ա

Բայց հիստորիան դաշտերուն մէջ կրնան աւելի մեզմ է. այս պատճառաւ ժողովուրդը ամառը երկրին բարձրք մասերուն հովիտները կը քաշուի:

Սիւնսն եւ Ճիւնան երբեմն յարկերով՝ իրենց շուրջը կը ձեւացնեն ճահճաներ, սրանք յաճախ ջերմ ասաջ կը բերեն:

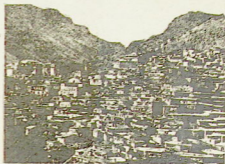
Քաղաքներ. — Կիլիկիոյ գլխաւոր քաղաքներն են.

Սիւս (Փլուսիպոլիս) — Կիլիկիոյ պատմական խիստ կարեւոր քաղաքներէն մէկը, որ եղած է մայրաքաղաք: Հոս ապրած են Ռուբինեանց թագաւորները:

Սիւս, Ռուբինեանց շուրջ թագաւորներու՝ Լեւոն Բ-ի, Հեթում Ա-ի, Լեւոն Գ-ի եւ Հեթում Բ-ի ժամանակ եղած է ուսման բեղմնաւոր եւ անուանի ստան: Ախոս մեծ համբաւ հանած է ան հայ պատմութեան մէջ, իրրեւ կեզրան օտարազգի բարձրաստիւան հոգեւոր հովիտներու եւ իր հայ արքունի փաստար ու ամենաշքեղ շրջանով:

Հայերու օրէն մրացած բերդեր կը մնան ապարին: Ասոնց մէջ նշանաւոր էր Անարզարայի բերդը, որ Սիւսէն վեց մամ հեռու կը գտնուի անոր հարաւային աբուելէքը:

Անարզարայի վանքը Մեծ - Պատե-

Ջ Ե Յ Թ Ո Ւ Ն

բայցմէն ասաջ ունէր հարուս թանգարան մը:

Թրագարկ վանքը, կը գտնուի Անարզարայի մօտերը. հոս թագաւած են Թորոս Ա. եւ Կիլիկեան ուրիշ թագաւորներ:

Սիւս, իրրեւ մասաւորական վաւարան, ուսանելու համար հոն գլխաւոր բայմաթիւ կրօնականներէն զաս կը յիշէ նաեւ այցելութիւնը Միսիմար Գօշի, Վարդան Պատմիչի, Կերակոս Գանձակեցիի, Յովհաննէս Երզնկացիի եւ Յովհաննէս Օրբէլեանի:

ՏԱՐՍՈՆ կամ ԹԱՐՍՈՒԹ (°) — Եղած է Պոպոս ստաբուլի հայրենիքը

(°) Այժմու Թարսուսը կը գտնուի իլիմ Տարսուսի աւերակներուն վրայ:

Տ Ա Ր Ս Ո Ն

և. Կիլիկիոյ մայրաքաղաքը: Կը գտնուի Կիւղնոս գետին՝ Միջերկրական թափելիք տեղին մօտ:

Ունի արարական և հայկական բազմաթիւ հնութիւններ, որոնց մէջ Հայոց Օշին թագաւորին Ս. Պօղոս եկեղեցին վերանուած է մղկիթի և կը կոչուի այժմ Քիլիսէ ձամիսի (եկեղեցի մղկիթ). նոյնպէս Ս. Ստեփան եկեղեցին կը կոչուի Ուլու ձամի (բարձր մղկիթ):

Տարսն հին ատեն ունեցած է համալսարան և եղած է ուսման կարեւոր կեդրոն:

Իր մօտն է Նեմրուտ գալէ ըսուած բերդը, որ հայ պատմութեան մէջ յիշուած Լամբրոնի բերդն (*): Հոս ծնած է Օշին իշխանին ազան Ներսէս Լամբրոնացին:

Իսկ Լամբրոնի բերդին մօտն է Սկիւռայ վանքը, ուր մեծցած, առաջնորդ եղած և ապա թաղուած է Ներսէս Լամբրոնացին:

ԱՏԱՆԱ.— Միհուն գետին եզրերը բազմամարդ զաղաք. ունի վատասող կլիմայ, իր ճահիճներուն պատճառաւ: Հոգը բարեբեր է շորհիւ իր տաք ու խոնաւ կլիմային:

(*) Հոռոտյեցիներու մամանակ կը կոչուէր **Nampiro**:

Վ Ի Թ

Ա Յ Մ Ե Ա Մ

Իր անունը կը յիշուի պատմութեան մէջ Քրիստոսէ 50 տարի առաջ: Իր ամենահին յիշատակարանն է Սարսոյ վրայ ձգուած 22 կամարոյ և 400 կանգուն երկայնութեամբ քարէ հոյակապ կամուրջը:

ՄԵՐՍՄԻՆ.— Համանուն խորշին վրայ վաճառաշահ նուահանդիստ, որ-

ԿՆԻՔ ՀՆԹՈՒՄ Բ-Ի

ԳՐԱՄ ԼՆՈՆ Բ-Ի

Կ ի Կրու՛ր սո՛ւս սո՛ւս Կայ՛ր Եր

ՍՏՐԱԿԻՐՈՒԹԻՒՆ ՀՆԹՈՒՄ Ա-Ի

Լեւոնոյ
ԼՆՈՆ Ա.

ՃԵՐԲՈՒՄԲԱՆՍԻՆԱՆՅԱՆՅ
ՎԵՄԵԱԼԻՔԱՂԱՏՄԱՅ

ՀՆԹՈՒՄ Բ-Ի ԳՐԱՄՆԵՐԸ

ԳՐԱՄ ՀՆԹՈՒՄ Ա-Ի

Կ լ Ե յ Ե ր ս ո յ Ե ր Ե ր Ե ր

ՍՏՐԱԿԻՐՈՒԹԻՒՆ ԼՆՈՆ Ա-Ի

ԳՐԱՄ ՀՆԹՈՒՄԻ ՆԻ ԳՈՆԻԱՏԻ
ՍՈՒԼՔԱՆԻՆ
(ՄԷԿ ԵՐԵՎԱՆ ՀԵՐԱՄ, ՄԻԱՐՔ՝
Գալսաճատիկն)

Ի Բ ո յ Բ յ ը ը Ի ը Ի ը Ի ը

ՍՏՐԱԿԻՐՈՒԹԻՒՆ ԼՆՈՆ Ն-Ի

Ես յ ը ը ս ե յ ը Ե ր ս ո յ Ե ր Ե ր Ե ր
Գ ր ս ո յ Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր
Ե ր ս ո յ Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր
Գ ր ս ո յ Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր
Ե ր ս ո յ Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր
Ե ր ս ո յ Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր Ե ր

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲԵՐՈՆԱՏԻ ՀՆԹԱԳԻՐԸ

ՆԱԳԳԱՅՈՒՆԻ ԳՆԱՅՈՒՆ

ՆԱԳԳԱՅՈՒՆԻ ԳՆԱՅՈՒՆ

ՆԱԳԳԱՅՈՒՆԻ ԳՆԱՅՈՒՆ

Handwritten signature in Armenian script, likely belonging to the author or publisher.

Գ. Վ. ՆԱԳԳԱՅՈՒՆԻ ԳՆԱՅՈՒՆ

Մ Ի Ս Ի Ս

մէ Երեք ժամ զէպ ի արեւմուտք՝ ծո-
վեղերքին ժօս կայ հին Սօլէ քաղաքին
ուերակները: Մեծը — Տիգրան կործա-
նած է Սօլէ քաղաքը և հաւանաբար
անոր բնակիչները փոխադրած է Տիգ-
րանակերտ: Սօլէ զիբաշինուած է
Համալեցի Պամպէտի կողմէ և իր ա-
նունով կոչուած է Պամպէուպոլիս:

ԳԵՐՄԱՆԻԿ (*) կամ ՄԱՐԱՇ. —
Խիտ հին քաղաք մը, որ այժմու Մա-
րաշ քաղաքէն բնական հետև զէպ ի
արեւելք կը գտնուէր:

Ունի սքանչելի կլիմայ:

Այժմու Մարաշի հիւտայային կողմը
կար Բերզուս անուն բերդը, որուն
տէր Գող Վասիլ 1107ին յաղթեց Պար-
սիկ ասպատակներուն և զերազար-
ձաւ Քեսունի կողմը՝ Մարաշի արե-
ւելքը:

ՄԻՍԻՍ կամ ՄԱՄԵՍՏԻԱ. — Դաշ-
տային կլիմայով մէջ՝ Պիւրամսի Եր-

կու ավերան զբոյ շինուած քաղաք,
որ կը գտնուի Տարսնի և Իսաուի
ճամբուն զբայ: Երկու ժտերը իրար
կը միանան Պիւրամսի զբայ Կոստան-
զիանոս կայսեր շինած հսկայ կամուր-
ջով:

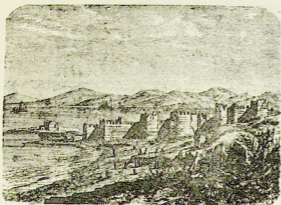
Այժմ այս կիսուեր ասանը կարևոր
անուն ունեցած է Հոյ պատմութեան
մէջ: Անոր արբած է Թորոս Ա.:

Միտի հարաւային արեւելեան
կողմը՝ Նուր լեռան Պող Աղաճի կոչ-
ուած կաղնիներու, սոսիներու, բնակ-
նիներու, թթենիներու և ձիթենիներ-
ու անտառին մէջ կը գտնուի հռչա-
կաւոր Արքայակաղնի վանքը, որ կը
կոչուէր նաև Խնկտար (Հանկատար):

Վանքը կը լեռուի մի. դարու կի-
սուն: 1167ին հոս թաղուած է Լևոն
Մեծի հօր՝ Ստեփանէի խաչուած դիւ-
ղը: Հոս թաղուած է նաև 1203ին Գրի-
գոր Աղկրաս կաթողիկոսը:

Այս վանքը մեծ հռչակ հայնած է իր-
բև հայկական երաժշտադիտութեան
կեդրոն. բազմաթիւ մեղեդիներ և ե-
կեղեցական այլ և այլ երգեր շին-
ուած են այս վանքի երաժշտադետներ-
րէն և երաժշտակներէն: Այս եր-
գերը կը կոչուին Մամրումումք և
կցուղիք, որոնցմէ բազմաթիւ օրինակ-

(*) Germanicia կամ Caesarea Germa-
nica. Ե. դարուն հոս ծնած է Նեստոր
Հերետիկոսը, որ նգովուեցաւ 431ին
Նիքիտոսի տիեզերական ժողովին մէջ:
Նեստոր մեռած է Լիբիական անապա-
տի (Ափրիկէ) ուղարկուներէն մէկին
մէջ 439ին:

ԱՅԱՍ ԿԱՄ ԵԳԷԱՍ

ՄԵՄՆ ՏՌԳՐԱՆ Բ .

ներ ընդօրինակուած են Հայկական օսկիցօծ եւ գոյնդդոյն թռչնազիրներով ու տարածուած են թէ՛ Կիլիկիոյ եւ թէ՛ Հայաստանի միւս վանքերը: Իր մասնադարանը լեցուն էր Հաղուազիւտ ձեռագիրներով: Եօթնասունի Հասնոզ իր եղանակներէն Հաղու մէկ բանին մտացած է մեր այժմեան եկեղեցական երաժշտութեան մէջ:

Սաստիկ մատուցեալ ու կործանեցաւ. 1269ի երկրաշարժէն:

ՎԱՅԿԱՅ (Ֆէքէ). — Սարոս գետին վրայ, եղած է բերդաքաղաք Ռուրինեանց իշխանութեան օրով:

Իր մօտը կը գտնուի Կիզիսարա (Կնդուտսկաւ, այժմ Կէօսթէրէ) բերդը, ուր Մանգոյեան յոյն եղբայրներու կողմէ սպաննուած է Գաղիկ Բ. Բաղրատունեաց վերջին թագաւորը:

Վահկայ բերդի մօտ կը գտնուի նաեւ Կաստաղոն վանքը, ուր թաղուած է Կիլիկեան անկախութիւնը ստաջին անգամ հիմնող Ռուբէն Ա.:

ԱՅՆԹԱՊ (Գերբեզիսոս). — Երեք բլուրներու վրայ կառուցուած քաղաք, որ կը գտնուի այդդներու մէջ:

ՄԵՆՏ - Պատերազմէն առաջ խիստ ծաղկեալ մեծ քաղաք մըն էր եւ Նշաճաւոր՝ իր վարժարաններովն ու սմեբրիկեան դռէնովը, որոնք այժմ չկան:

Պաշտպաններու (*) օրով Հայերուն ձեռքը ինկած է ան:

Մօտերը կայ Եփրատի եզերքը քաղաքայի մը վրայ կառուցուած Հըռոսկլա (Ռուս - Գալէ) ամուր բերդը, ուր մեռած է Ներսէս Ծնորճալին 1172ին: Եղած է Հայոց կաթողիկոսարանը 1166—1294: Հոսմկլայի հնութիւններէն յիշուելու արժանի է Ներսէս Ծնորճալիի եկեղեցին:

Ներսէս Լամբրոնացին 1179ին ճառ մը խօսած է հոս գումարուած եկեղեցական ժողովին մէջ, ուր հայ եւ յոյն եկեղեցիները միացնելու մասին խորհրդակցութիւն կատարուած է:

ՉԷՅԹՈՒՆ. — Անտուիկ գիւղով քաղաք, որ պաշտպանուած է բերդաման լեռներով:

Իր քաջարի Հայերը երկար առեւ

(*) ԺԱ. - ԺԳ. դարուն Եւրոպացիներու կողմէ Արեւելիի Խլամներու դէմ կազմակերպուած ուր արշաւանքը կոչուած է Խաչակրութիւն, զինուորներուն կարծիքն վրայի յայտն պատճառաւ. առօրեց նպատակն էր Ս. Երկիրը Խլամներուն ձեռքէն ազատել: Խաչակրները Կիլիկիայէն անցած ատենին ամէն տեսակ օգնութիւն եւ ապօրգականութիւն գտած են Հայերէն, ինչ որ քաղաքական տեսակետով գէշ հետեւանքներ ունեցաւ:

Հ Ա Ն Ե

զիմացրած են թուրք զինուորին և բրեկնց անկախութիւնը պահած, միշտ յաղթական ելլելով :

Ունի մեզմ ու ասոզջ կլիմայ, ասուսա ջուր, հարուստ անտառներ և այգիներ :

Ձէյթունէն 6 ժամ հետո կայ Ուլնիա, ուր կը դանուի Սաւփաննոս Ուլնեցիի վանքը ևւ գերեզմանը :

ԱՅՍԱ — Հայոց ծոցին վրայ այսօրուան այս խեղճ գիւղը հայկական իշխանութեան ժամանակ խիստ վաճառաշահ նաւահանգիստ մըն էր, որ օտարներուն նախանձը կը շարժէր :

Հոս կը նստէին Եւրոպացի հիւպատոսներ : Այստ հին տանը ծածօթ էր իրրեւ «Հայոց քաղաւորին նաւահանգիստը» (*) :

ՀԱՃԻՆ (Հարզան) — Կայլեկազմոս զեաի հովիտին արքող բարձրաւանդակէ մը վրայ աւան, որ ունի ասոզջ ջուր ու կլիմայ :

Հաճրնի շրջաններուն մէջ կոզղ Գոստոզղ (այժմ Կիւրիւմզէ) գիւղին մէջ Ռուբէն Ա. Կիլիկեան անկախութիւնը հռչակեց :

(*) Portus Ayacii, Domini Regis Ermenie.

Իր մօտերը կը գտնուին Մելրս գետին քով՝ Կոկիսոն (Կէօքսիւ), Բարձրբերդ (Պէրսոզէրթ) և Կապադովկիական Կոմանայի (**) աւերակները : Կոկիսոն արքայութեան է Յովհան Ռոկերբան :

Կոկիսոնի մօտ կը գտնուի Կապանբերդ, ուր ամբացած է Կիլիկեան վերջին թաղաւորը Լեւոն Ե. Լուսինեան՝ իր բնաանիքով ևւ ինն ամիս պաշարուելէ վերջ Եգիպտացիներէն, ասովն նեղուելով անձնատուր կըլած է : Թէև շատեր անհաւանական կը նկատեն Լեւոնի հոս ապաստանիլը :

Եգիպտոսի Մելիք - Էշրէֆ - Շապան Սուլթանը զինքը շղթայակապ կը բնաանիքովը տարած է Եգիպտոս, ուր Լեւոն 7 տարի մնալէ վերջ Արախոնի ևւ Քասթիլլի թաղաւորներուն միջնորդութեամբ ազատած ևւ անցած է նախ Սպանիա ևւ հոն կրեց տարի մնալէ վերջ անցած է Փարիզ, ուր կրեց տարի Լուվրի պալատը (այժմ թան-

(**) Եղզկիոյ (Քոմաո) մօտերը կան Պոնտական Կոմանայի (Comana Pontica) աւերակները : Կապադովկիական Կոմանան (Comana Cappadocica) ալ ծանօթ է հինէն ի վեր :

ՀԱՅՔՐՈՒ ԹԻՒՐ ԶԱՆԱԶԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

(— 1913ին 1.018.000 Հայ կար թրքահայաստանի մէջ)

գարան) բնակելի չեայ մեռած եւ թաղուած է Կեղեասինեանց եկեղեցիին (*) մէջ:

Լեւոնի մարմինը սնայտ կը մընայ, միայն իր տապանաքարը իր արձանով միասին կը դնուի քարիցի մօտ Այն - Տընիի եկեղեցիին մէջ:

ԱնՏիՈՒՔ (Անճաքիս) .— Քրիստոսէ 300 տարի տալ՝ Ասորիներու Սեւիկիոս Նիկաոսը թաղուարը Հիմնեց այս քաղաքը եւ իր հօր՝ Անտիոքոսի անունով կոչեց զայն:

Առաջին քրիստոսեանները հոս հաստատցին Քրիստոսի:

Եղած է Սելեւկիոյ նախկին մայրաքաղաքը եւ Ստալիբրեներու ժամանակ ունեցած է 100,000է աւելի բնակիչ:

Շատ անգամ կործանած է երկրաշարժներէ:

ԱղեթՍԱՆԻԴԻԵԱԿ (Բսֆէնտէրուն) .— Միջերկրականի վրայ նաւահանգիստ, որ այժմ Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ մաս կը կազմէ Սուրիոյ:

Իր ճահճեաններու պատճառաւ կլիման վատտուող է:

Միջին դարուն կոչուեցաւ նաեւ փոքր - Աղեթսամղրիս (**). Իսկ իր հին անունն էր Աղեթսամղրիս առ Իսսուսի (***) կամ Աղեթսամղրիս կիլի-

կիոյ: Շատ մնասուեցաւ 1823ի երկրաշարժէն:

Ընդհանրապէս ընդունուած է որ հիմնուած է Մեծն - Ալեքսանդրի ձեռքով, ի շէշտակ Պարսից Դարեհ թագաւորին վրայ տարած իր յաղթանակին:

Կելիկիոյ կամ Ռուբինեանց իշխանութեան մաս կազմած են վերջէն Սիւլիկիս (Ջիլէֆիէ), Աղեթսամղրեան (Բսֆէնտէրուն), Ասպիս (Ստասլիս), Լարանոս (Գարաման), Կիլիկիոս (**), Հերակլիս = (Գունիս) Էրէյլէ, Կատիրս (Նէյոէ), Գիրմանիկուպոլիս (Էրէջնէ), Կորիկոս, Անամուր, Ալայս, Իսկ Առանայի նահանգէն դուրս՝ Հայէպէ նահանգին մէջ Գիրմանիկ (Մարաշ), Այնրսայ, Զէյքուն, Արեզիկ(Ալայաշ), Կալամի, Հոսկայ, Պէլլամ, Տիւնէ(**), Բլոյր Աւստեպ(**) (Թշլաշար) եւ Պոզանդոս (Պոզանդէ):

Մանօր .— Սելեւկիոյ հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ ձովեղերքին մօտ կէրեւէն Նիւսա կամ Սեբաստէ քաղաքին աւերակները, որոնք այժմ ծանօթ են Այաշ անունով:

(*) Այժմ գորսնոց ի փարիզ **Boulevard Henri IV** քիւ 16ի եւ **Rue Sully**ի անկիւնը:

(**) Alexandria Minor.

(***) A. ad Iessum (Իսսուսի ծոցին վրայ գտնուելու պատճառաւ այսպէս կոչուած է):

(*) Այս քաղաքը կիլիկիոյ կուսակալ Հոստանցի կիլիկրոնի ձեռքանոցը եղած է:

(**) Լատիններու **Doliche** կամ **Tulupa** կոչածը:

(***) Լատիններու **Turbessel** (Թրպաշար) անուանածը:

Գ. — ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Այս դարձով ՀԱՅԱՍՏԱՆը բռնիով պետի հասկանք այն հոգամար, որ ներկայիս Հայերուն ձեռքն է և չազատագրում (Fredenta) Հայաստանին զանազանելու համար կ'ըսենք Արդի Հայաստան կամ ներկայ Հայաստան, որ իր վարչաձևին պատճառաւ կը հստի կորիզային Հայաստան :

Բայց, «Հայաստան պետի երկամ» . «Հայաստանն է կու», «Հայաստան եզրայր մը ունիմ», «Հայաստանն նամակ կը սպասեմ» բացատրաթիւններով պետի հասկանք մասնաւորապէս ներկայ Հայաստանը :

ՍԱՀՄԱՆ. — Հայաստանի սահմաններն են, հիւսիսէն՝ Վրաստան, ուր կան 380,000 Հայ, մայրաքաղաք Տիգրս կամ Թիֆլիս. հաս Հայերը ունին տպարաններ, վարժարաններ ու եկեղեցի : Արեւելքէն՝ Ազրբէջան, ուր կան 285,000 Հայ. մայրաքաղաք՝ Պաղու. կատից ծովին վրայ նաւահանդիստ. ունի նաւթահորեր, սրնցմէ սահանք Հայերու կը պտականին Մեծ Պատերազմէն առաջ : Հարաւէն Պարսկաստան, ուր կան 120,000 Հայեր. մայրաքաղաք՝ Թէհրան : Արեւելքէն՝ Թրքահայաստան, որ այժմ մաս կը կազմէ Թուրքիոյ :

ԴԻՐԲԸ. — Հայաստան լեռնոտ երկիր մըն է : Գրեթէ ամբողջութեամբ լեռներով ծածկուած է իր հարաւային արեւելեան մասը : Իսկ իր հիւսիսային արեւմտեան մասը թէ և լեռնոտ է, բայց ոչ միւս մասերուն նման :

Գաղափարներ կը տարածուի եւրասիի ձախ ափին վրայ, Ազրբայճէն մինչև Եսիֆլեան :

Ամենամեծ գաղափարներ կը գտնուի Արտաշատի հարաւային և արեւմտեան կողմերը՝ Արտաշատի և Երասի միջև :

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԳՐԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐ

ՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Հայաստան ունի մասնաւորապէս 30,000 քառակուսի քիլոմէր տարածութիւն (°), որ գրեթէ հասարկ է Պելճիքայի տարածութեան (30,400 քառ. քիլոմէր) :

Պելճիքա շատ ատաջ պայտն է հարտարաւեսանելու մէջ և իր հարտարաւեսար գրեթէ կրնայ մըցել սրահով որ և է մեծ ու յատաջազմ երկրի հարտարաւեսանին հետ. մինչ 15 տարեկան Հայաստան շատ ևս է տակաւին ու Պելճիքայի հասարակու համար շատ աշխատանքի կը կարտի : Թէ և չի մտնանք որ Պելճիքա հարիւր տարւան պետութիւն մըն է. ունեցեր խաղաղ աշխատանքի և շինարարութեան շրջան մը, մանաւանջ իր ժողովուրդը ջարդող բարբարոս տարր մը չէ զոնուեր :

(°) Աւելի միջոց 29,964 քառ. քիլոմէր, որում 1370ք Սեւանայ լիճին տարածութիւնն է : (Պրիէնեան լեռներուն մէջ գտնուող Անտարպի չէզոք հանրապետութիւնը ունի 452 քառ. քիլոմէր տարածութիւն՝ 5230 քմակաւութեամբ, Լիթիքըրայն՝ 159 քառ. քիլմ. Լիւսէնպուրիկի Մեծ Գհաւարիւնը՝ 2586, Գուիքիւիա՝ 41,298, Ալպանիա՝ 28,000) :

Մտկայն, ստանց ինքնազուբեան, վտանգօրէն կրնանք բռնել թէ՛ արագ բարգաւաճող, աշխատասէր, տոկուն, շինարար եւ շարքաշ հայ ազգը կրնայ կարճ ժամանակի մէջ մրցիլ շատ մը երկիրներու հետ, եթէ Պեւճիբայի խաղաղութիւնը իրեն այ տրուի:

Այս բանին կենդանի պայտայցը կրնայ բոլոր Մեծ — Պատերազմին իր տունէն տեղէն դուրս նետուած եւ Սուրբիոյ անձայքան իր անապատը տաղնորդուած Հայուն շարքաշութեան, յարատեւութեան, յամու աշխատանքի եւ շինարարութեան պոզոպաւայ ողին, զոր ցոյց տուեր է ան՝ այդ անապատին աւաղներուն վրայ լսել անկելով իր հացի փուրը, խանութը եւ տունը, ինչ որ այնտեղի համար լուծուած ու տեսնուած չէ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր:

Ուրեմն, կորսուած հին ազգերու շրջանկից եւ զբացի եղող հայ ազգը 4000 տարիէ ի վեր ազգեր է, հակառակ դեմքը դնալն ընկելու հետամուտ յուրազակ ազգերու յարձակումներուն: ու պիտի ապրի ան, շէնցնելով իր հայրենիքը եւ օր մը զայն հաստարեցնելով Պեւճիբայի ալ եւ ուրիշ աւելի յառաջացած երկիր ալ: կը բուէ որ իր երկրէն ներս տերէ ՍԱԳԱՂՈՒԹԻՒՆ եւ ՄԻՌՈՒԹԻՒՆ (*):

Բնակչութիւն — Հայաստան ունի մօտաւորապէս Մէկ միլիոն (1,000,000) բնակիչ, որ կը բազկանայ գլխաւորապէս Հայերէ, Թուրքերէ, Ռուսերէ, Եղիպտիներէ, Յոյներէ, Բելառուսերէ եւ Ասորիներէ:

Հայաստան 47 տեսակ ազգեր կան եւ հետեւեալներն են իրենց թիւը կար-

(*) Սերպական բարոյական հիմն աւացումք մը՝ Մամա սոփօ սրագիտիկ Մրդի (Միտքիւնը միայն կրնայ փրկել Սերպիան) խօսքը մասնաւորապէս Հայերու համար պիտի է բունի եւ գործադրուի: Որովհետեւ ամէն ազգէ անիլի Հայը պէտք ունի Միտքիւն եւ Միտքիւնն է միայն որ կրնայ փրկել Հայաստանը:

ԲԱԳՂԱՏԱԿԱՆ ՄԵՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՄ՝ ԵՒ ՆԵՐԿԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

գով — ՀԱՅ՝ 800,000, Թուրք՝ 78,386, Ռուս՝ 19,908, Եղիպտ՝ 12,237, Գարափախիս՝ 6,311, Պարսիկ՝ 5043, Բելառ՝ 3,025, Յոյն՝ 2,980, Ուքրաինացի՝ 2,826, Ասորի՝ 2,215, Փոլոնիացի (Լեհ)՝ 705, Մորալիս՝ 419, Հրեայ՝

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն ԲԱԳՂԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՈՑ

335, Անձանթ՝ 277, Վրացի՝ 274, Օսկա՝ 128, Գերման՝ 104, Թաթար՝ 27, Լեզգի՝ 26, Բուլղարներ՝ 23, Մարտավրացի՝ 18, Լեթոնիացի (Լատվիացի)՝ 12, Թուրքմէն՝ 8, Իտալացի՝ 8, Ֆրանսացի՝ 7, Ջեխուրլուքա՝ 7, Վտալիա՝ 6, Մարիացի՝ 6, Ֆին (Ֆինլանդացի)՝ 5, Եգո՝ 4, Լիթուանիացի՝ 4, Պուլիար՝ 3, Ուտի՝ 3, Վուփալ՝ 3, Ռումանիացի՝ 3, Անգլիացի՝ 2, Հունդարացի՝ 3, Չուվչեցի՝ 2, Աբրար՝ 2, Գնչու՝ 2, Պուրիաթ՝ 1, Զիւրէն՝ 1, Գարայիմ՝ 1, Եուկուացի՝ 1, Ղազար՝ 1, Աճարացի՝ 1, Օտտրաիքպատակ՝ 1535:

Կանոն — Աշխարհի հայաշատ Բու-
զարները — Թիֆլիս ունի շուրջ 130
հազար Հայաթիւն, Երևան՝ 100 հա-
զար, Պոլսո՝ 90 հազար, Կ. Պոլիս՝
60 հազար, Ալեքսանդրապոլ (Ալեք-
նական)՝ 58 հազար, Հայկո՝ 50 հա-
զար, Փարիզ՝ 30 հազար, Մարսիլիո՝
25 հազար, Գուֆրէ՝ 18 հազար :

Երկրագունդիս վրայ հայ գտնուած
տեղերը խաչանիշով ցոյց տրուած են

ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԱՃՈՒՄՐ. — Վի-
ճակագրութիւնները ցոյց կուտան թէ՛
Հայաստանի մէջ 1923ին աճած է 19
հազար 723 հոգի, իսկ 1928ին՝ 36,725
հոգի (ծնածները հաշուելով) :

ԼԵՌՆԵՐ և ՀՐԱՐՈՒՆԵՐ. — Պատ-
ժական Հայաստանի մասին խօսած ա-
տեննիս յիշած ենք Հայաստանի լեռ-
ներն ու հրաբուխները, որոնց մէջ կը
գտնուին նաև Արցիկ Հայաստանի լեռ-
ներն ու հրաբուխները. հետևաբար
հաս զանց կ'առնենք նորէն խօսել ա-
նոնց մասին :

ԿԻՄԱՅ. — Հայաստան կը գտնուի
հիւսիսային բարեխառն գօտիին մէջ,
բայց մեկը խիստ ևւ ամառը բուս-
կան տաք կ'ընէ հոն :

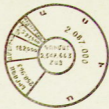
Թէև կլիման առողջ է, բայց եր-
բմե՛ն ճախճախուտ տեղերը ճահճա-
տենոց զոյսութիւն ունի : Ներկայիս կա-
սալարութիւնը ջանք կը թափէ այդ
ճահճոնները ցամաքեցնելու. (2), որպէս
զի մշակելի հողի վերածել գտնոնք ևւ
ճահճատեղի տաղքն տանէ :

(2) Հայաստանի մախիճներուն տա-
րածութիւնը եղած է 47,000 հեկտար.
ցարդ ցամաքեցուցուած մախիճներու
տարածութիւնը 15,000 հեկտար
կ'անցնի :

**ՋԵՐՄՈՒԿՆԵՐ և ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՈՒ-
ՐՆԵՐ.** — Աւանայ լիճին հիւսիսային
արևմտան ևւ հիւսիսային արևելե-
րան կողմերը կան սղոց ջուրի ջեր-
մուկներ. իսկ Հայաստանի հարաւա-
յին արևելեան կողմը ևւ Տաթևի հիւ-
սիս կան տաք ջուրի ջերմուկներ :
Արցիկի հանքային ջուրը Վիլիի ջու-
րին կը նմանի ու կ'արտածուի գրացի
երկիրները :

ԼՐՃԵՐ. — Հայաստանի ամենամեծ
լիճն է Աւանայ լիճը, որուն մասին
արդէն խօսեցանք : Միւս լիճերն են .

ՄԱՉՐԱ ԼՐՃ. — Կը գտնուի Աւա-
նայ լիճին հարաւային արևելեան
կողմը : Երկրները կան խոր ճահճի-

Հայիկու քիը
աշխարհի 5 մասերուն մէջ

ներ, որոնց մէջ կը գտնուի առատ
բուսականութիւն մը ևւ կ'աղբրին որսի
բազմաթիւ թռչուններ :

ՄԵՏԱՄՈՐԻ ԵՌՎԱԿ կամ **ԱՅՂՐԸ**
ԼՐՃ. — Վարդաշապատէն 9 քիլոմետր
արևմուտք : Արագածէն բխող աղիերը
հաս կը թափին : Բը կարգին ջուր կու-
տայ Մեծամոր կամ Աւառ ջուր (Գա-
րսուտ) գետին :

ԳԱՐԱԿՈՒՄ ԼՐՃ. — Արագածի շարս
խտանարաններէն մէկին մէջ մեւացած
լիճ : Արագածի դազաթներուն վրա
կան նաև ուրիշ փոքր լիճեր :

ԳԱՌՆՈՅ ԼՐՃ (Արփա). — Ասիկ կը
բիւի Ախուրեան գետը : Կը գտնուի Եր-
բաղի դաշտին հիւսիս. արևմտան
կողմը. ունի 9 քիլոմետր շրջագուտ :

ԳԵՏԵՐ. — Հայաստանի ամենամեծ
գետն է Երասխ կամ Արաքս, որուն
ամենախորեւոր ճիւղը կը բիւի Կար-
նայ հարաւը ևւ անոր խիտ մօտը եղող

ԵՐԱՍՈՒԻ ՔԱՐԱՎԱՅՐ

Մրժանց կամ Բիբախնան (Պինկէօյ) լեռներէն: Այս ճիւղը կը կաշուի Մուրց (Պինկէօյ Սու): Իր ճիւղերէն ուրիշ մը սկիզբ կ'առնէ Փայանակօքէն լեռնէն:

Մրժանց լեռները իրենց ջուրերը կը բաժնեն Երասխի եւ Եփրատի միջև:

Երասխի յիշեալ ճիւղերը կը միանան Քէօփրի Քէօյի (*) մէջ եւ կազմուած դետը Երասխ անունը ստնելով կ'անցնի դէպ ի արևելք՝ Կաղզուանի կիրճէն, ուր կ'ընդունի Ախուրեան գետը: Այս կերպով կը կրկնապատկէ իր ջուրը:

Ախուրեանի շնորհիւ է որ Արաքս բերրի կը դարձնէ Երեւանի դաշտերը:

Երասխ, Սեւանի ու Ղարաբաղի լեռնային դանդաղածին դարձուելով՝ կը փոխէ իր ուղղութիւնը՝ դէպ ի հարաւ սղեղ մը զծելու համար:

Երասխ, Օրտուպատէն փար կը փութի Ղարաբաղի լեռնաշղթան ու անցնելով նեղ կիրճերէ, շուրջ 100 քիլոմէր երկարութեան մը վրայ 900 մէրէր աւելի կը ցածնայ:

Ունի ջրվէժներ եւ սահանքներ, որոնց մէջ նշանաւոր է Արախի Քարավաղը՝ Օրտուպատի եւ Մկղրի միջև:

(*) Մտնի է հին վաղարշաւան, որ կառուցուած էր Մուրց եւ Երասխ գետերու իրար խառնուած տեղը՝ Կարնոյ արեւելքը. Թուրքերը կործանած են գայն. այժմ աւերակ:

ուր Արաքսի բնթացքը կը սկսի կրկին արագանալ: Այս երկու քաղաքներուն միջև Արաքսի ամենամեղ անցքը կը գտնուի. այս անցքը կ'ըսուի Արասպար:

Իր տիէն սկսելով 780 քիլոմէրը հեռուորութեան վրայ կը միանայ Կուր գետին ու կը թափի Կասպից ծով: Քիտա հաւանական է որ մասնակիին անոնք ստանձնեն կը թափէին ծով եւ կ'ըսուի թէ՛ Երասխ նորէն կը ձգտի բաժնուի Կուրէն, քանզի դարձան յարգելով իր մեծ մասը ստանձնի ճիւղերով կը թափի ծով:

Արաքս սահման կը դնէ Հայաստանի ու Քարսիստանի միջև:

Երասխ նաւարկելի է: Իր մէջ կը թափին Ախուրեան, Հրազդան կամ Ջանկի, Տղմուտ, Քասաղ, Աղաւնի. Որսան, Աղստ եւ ուրիշ բազմաթիւ գետակներ (*):

(*) Երասխ, Այրարատեան նահանգին մէջ ձախ կողմէն կ'ընդունի Ախուրեան (Արեւմտեան Արիւս չայ), Աղստ - սու., Արստի չայ, Սանի չայ: Ախուրեանէն վերջ Այրարատեան դաշտին մէջ Երասխ ձախ կողմէն կ'ընդունի Մեծամօր, Քասաղ (Կարքի ջուր կամ Արարանի գետ), Հրազդան (Ջանկի կամ Երեւանայ ջուր), Աղստ (Գաւնոյ ջուր), Վէտի, Ջանախնի: Դարձ-

ԳԱՐՄԻՐ ԿԱՄՈՒՐՔ ԵՐԱՍ ԳԵՏԻՆ ՎՐԱՅ
(Երևանի նամրայ)

Երասիի հսիխը ամեկարարերէր
զաշար պիտի բլլայ, եթէ իր ջուր-
բոյր սոսպուի ան. եւ արդէն իր մէջ
թափող զեռակիները հեղցհեղէ պիտի
ծառայեն Հաշտատներ ստղկու :

Բրդանու կաղամախին կը կապէ իր
ալզ զաշտին տիրող տետարանին գար-
զը : Այս ծառը կը անկնն խիտ խիտ,
արդէս զի զորաւոր հոյկրուն զմա-
զրէ : Միքանիներ կ'աճին պարակզնե-
րուն մէջ : Գիւղացիներ կը մշակեն բը-
րինձ, չուշմայ, արդիաննկայտ, սրուն
հունտերէն երան իւղը վառելու կը
զարծածեն : Բամպակի մշակութիւնը
բաւական տարածուած է : Կ'արտադրէ

եպ Այրարտանան աշխարհի մէջ Ե-
րասիա աշ կողմէն կ'ընդունի Կապոյտ
զեռ, Գինոյ զեռ, Զաղարան, Վար-
զամարդ, Տամբաս . իսկ Սիւնեաց աշ-
խարհի մէջ (ձայն կողմէն) կ'ընդունի
Նախիջևանի զեռ, Մեղրիի զեռ, Ե-
րնջակայ զեռ (Ալրնիա), Տեանիս զեռ,
Օրտուպատայ զեռ, Պատուս զեռ,
Չափրնաուր, Բարկուշատ եւ Հաղարու
(Աղամոյզ գետ) մեծ գետերը : Այս շը-
բանքն մէջ Երասիա աշ կողմէն կ'ընդու-
նի Տղմուս, Կարմիր զեռ (Կոտորյ
ջուր), Ալքանա, Տէրխա Կ Բուս եւն . :
Արցախի նահանգին մէջ ձայն կողմէն
կ'ընդունի Հաղարազեռ, Վաղպէն,
Յարարի ջուր եւ Դաղու :

բնոր զինի, որ կը հաւատարի Մա-
ռայի զինին :

Երասի կը հասի արազ :

Նշանաւոր են իր վրայ ձգուած Զուր-
ֆայի հաշտաւոր կամուրջին մնա-
ցորդները :

Այս կամուրջին շինութիւնը երկար
տանն նկատուած է հրաշալիք մը, ու-
րաջհեռու. Երասիի վրայ կամուրջ շի-
նելը կամ կամուրջ մը շինելու համար
անոր հաւանութիւնը ասնելը շատ դժ-
ուար է եղեր իր ասած ի կարգը անցած
ալիքնեուն սաստկութեանը պատճա-
ռաւ, ինչպէս կը վկայէ Վերգիլիոս^(*)
կամուրջի շիւմբերող, շիւմբեր-
մող Արաքս^(**) անուանելով զայն
(Թեաւկոյ Պէնէոս (Peneus) զեռը
Յոյներ փոխարեւորաբ կ'անուանէին
Արաքս (արա'սոս), անոր ալիքնեուն
սաստկութեանը համար [Ստարբուն] :

Երասի 3000 տարիէ ի վեր Այրա-
րատան զաշտէն վաղած է թէն, և
բայց շատ անգամ փոխած է իր հունը.
որովհեռու երբեմն երկրաշարժներու,
իսկ յաճախ իր հոյն աւազային եւ
փերուն մարմններէ կաղմուած ըլլա-
լուն պատճառաւ իրեն համար նորա-
նոր հունի փոխած է . հեռուարար ան

(*) Լատին բանաստեղծներուն ա-
մէնէն հռչակաւորը (70-19 Ն. Ք.) :

(**) Pontem indignatus Araxes.

հետացած է Հայերու հին մայրաքաղաքներէն՝ Արմաւիրէն, Վաղարշապատէն և Արտաշատէն, որոնց մասերէն կ'անցնէր :

Երասխը Ս. Գրոց մէջ յիշուած Գեհուն գետն է. հետևաբար, բնա Ս. Գրոց Գեհունի անցած երկիրը պիտի բլլայ «Հայաստան, Երկիր ԳՐԱՍՏԱ Վայքը» :

Յայն մասենայիրները դայն կոչած են Արա'ֆսիս, Հոտմայեցիներ՝ Արաֆսէ, Արարներ՝ Ռաս կամ Ռոս, խոկ Արեւելոցի բանաստեղծներ անուանած են դայն Ռոս, Ուրուս, Երաշէս, Երէս, Արազի, Բաֆսի և Արաս :

Պարսիկ նշանաւոր բանաստեղծ մը անոր զեղեցկութենէն հմայուելով գրած է .

«Ո՛վ գեփիւս, երբ դուն անցնիս Երասխի արհիւրէն,
Համբուրէ՛ անոր հողը եւ բն'ը ինծի
անոր մշկարարը շունչը» :

Իսկ հայ մեծանուն գրգայանս Բաժուս — Բաթիկոս երգած է Երասխը .

ՄՍԵՍՍՍՍՍ
այր. երաժիսի արհիւրդ
գրայլանոր գծում է՛մ.
Հին հին գարուց յիշատակ,
Այնաց մէջը պտուտմ է՛մ.

Բայց նո՛սա միշտ յեղեցուց.
Պրտոր չբանց եղեցիքն
Դարբը գարբը խփելոց
Փարշում է՛ն իր լազարն :
ԲԱՄԱՍ. ԿԱՐՊԱ

Արաքս ունի ասոյղարար ու մաքուր ջուր և համեղ ձուկեր, որոնց մէջ յիշուելու արժանի է համեղամաշակ ձանաւոր, մսրըր, զեղին պարբը, կարմրախայտը, ծածանը ևւն . :

Հայաստանի միւս գետերն են .—

Ախուրխան .— Կը բխի Գանձայ լիճէն՝ Այրարատայ Ծերակի գետախին մէջ, կ'անցնի Անիի և Բաղարատի ամրոցին մէջտեղէն, ու Երուանդաշատի ասջև կը թափի Երասխի մէջ : Ունի

երկու ճեղ. Կարսի գետ, որ կը բխի Վանանդի լեռներէն (Սոցանդր ասոյ) և Բուն Ախուրխան կամ Արիւմտեան Արիսա շայ, որ կը բխի Արֆա լիճէն :

Ախուրխանի երկու ափերուն վրայ կը գտնուին Հայերուն պարծանքը եւ զոյ Անիի աւերակները (աջ ափին վրայ), Մրեմ (այժմ Ղարաբաղ) Բաղրատունեաց թագաւորներու ամարանոցը, որ է. դարուն Դաւիթ Սահաունին շինած է հուշակար կաթողիկէն, Երուանդաշատ, Երուանդակիստ, Հոռոմոսի կամ Խոշալանի՛ որուն մօտ Գաղիկ Ա. Բ շինած Ս. Գէորգ եկեղեցիին մէջ թաղուած են Բաղրատունի թագաւորներէն ոմանք, ինչպէս Աշոտ թագաւորը, որուն զերեւմամբ ցարդ կը մնայ :

Ախուրխանը սահման գրած է Հայաստանի և Թուրքիայ միջև :

Չալքնուր և Որտան .— Կը բխին Չանգեղուրի լեռներէն և կը թափին Երասխ :

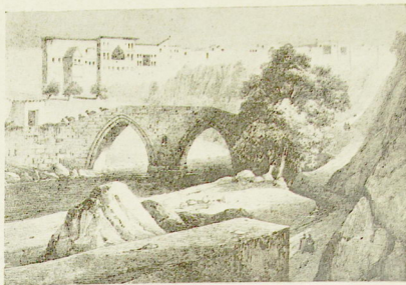
Հազարու (Աշանոյ գետ) .— Կը բխի Չանգեղուրի բարձրաւանդակին հարթային լեռներէն :

Հրազդան կամ Չանգի .— Կը բխի Սեւանայ լիճէն ու կը թափի Երասխ : Մօտաւորապէս երկու քիլոմետր երկարութեամբ տեղ մը կը հասի հրաբխային ապակեման օդոստաշար անուն սեւ վայուն ջարբի հունէ մը : Այդ ջարբեր արեւի ճառագայթներուն տակ կը շողան :

Բասաղ .— Ասոր աղբը կը գտնուին Արազածի և Փամպակի լեռներուն մէջ. կ'անցնի Արարանի հովիտէն ու կը թափի Մեծամօր գետին մէջ : Այժմ կը կոչուի Կարբի ջուր, այն ասունն անունով, որ Միջին դարուն նշահաւոր չին մըն էր :

Մեծամօր գետ .— Սկիզբ կ'առնէ Արազածի ձիւներէն ձևացած համանուն լիճէն. ունի ծանր և անախորժ ջուր :

Ազատ կամ Դաւնի .— Կը բխի Գեղամայ լեռներէն, կ'անցնի Դուրիի և Արտաշատի աւերակներուն մօտերէն ու կը թափի Երասխ : Իւր ջուրը աւելի

ՀՐԱՅԳԱՆԻ ՎՐԱՅ ՏԵՍԱՐԱՆ

առողջարար է Գառայ եւ Հրազդան
դեակերու փոքրերէն :

Մեղրի գետ — Կր բիւի Զանդեղու բի
խաներէն եւ կը բաժնի Երասխի :

Սևանայ լիճը կը թափին Գաւառա-
պետ (Նոր — Պայաղխի դեակ), որ Նոր-
Պայաղխի հին անունովը (Գաւառ)
կոչուած է, Եղիսանայ գետ (Ատրաժան
չայ), Բայիկ չայ եւ Մազրա (Սուտից
գետ) :

ՀԱՆՔԵՐ — Հայաստանի ամենաու-
ստա մեծագոյն է պղինձը, որ մեծ գե-
ղիսի կտարէ անոր արդարային մէջ :

Հանքերէն կան նաեւ երկաթ, ծը-
ծումբ, կապար, դինկ, արծաթ, շե-
շաքար, սաստ փրճողաքար, հողա-
քար : Գիւլիջան եւ ուրիշ տեղեր հան-
քային փոքրեր :

Պղինձ կը գտնուի Ալլաշփերտի եւ
Զանդեղու բի Դաթար գիւղին մօտ :
Այստեղի հանքերը հինէն ի վեր կը
շահողործուին :

Ձեշաքարը (*) խիստ ստատու-

(*) Սպիգամման այս քարը, որ
սպիգամար այ կը կոչուի, Հայաստա-
նի մէջ ծանօթ է պեմպա անունով
(ֆրանսերէն Pierre de ponce քառէն) :

թեամբ կը գտնուի Հայաստան ու կը
գործածուի իբր շինութեան քար ու
ապակեղէնի պարտաւաստութեան մէջ :
Կարտանուի Ռուսիա :

Անի կայսրանէն քանի մը քիլոմետր
հեռաւորութեան վրայ կան շեշաքարի
քանդակի քարահանքեր : Նաեւ Երե-
ւան — Գիւլիջան խճուղիին վրայ՝ Մազ-
կաձորի (Դարաշիչակ) եւ Էջմիածնի
չրջանին մէջ ու Բաշ — Արարանի մօտ :

Վայոց ձոր (Դարալաղեակ) դաւա-
սին մէջ կան կապարի հանքեր, որոնք
հինէն ի վեր կը շահողործուին :

Հողաքարը (տւ), որ շատ կարեւոր
քար մըն է, կ'ըլլէ Արթիկի մօտէն-
կարեկի է դայն սղոցել, ներկել ու
գործածել շինութիւններու մէջ :

Մծումբ կը գտնուի Արաղածի մօտ
եւ Բիջանակ լեռան մէջ :

Սիւնեաց Երնջակի դաւասին մէջ կը
գտնուի սակի, արծաթ, պղինձ, կը-
շաքար, կայծքար, երկանաքար եւ հան-
քածուի :

ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՍԱԴՐՈՒԹԻՒՆ. —
Հայաստանի բուսական արտադրու-
թիւններէն սառնիլի տեղը կը գրուէ
բամպակը, զոր յաջողութեամբ կը մը-

շակուխ Այրարատեան դաշտին մէջ : Անոր մշակութիւնը Հայաստանի հարուստութեան գլխաւոր աղբիւրներէն մէկը պիտի կարգէ :

Տեղացիներու գլխաւոր զբոսայգիքն է Երկրագործութիւնը, եւ հեռուարք ցարենի մշակութիւնը՝ դաշտերու եւ հովիտներու մէջ : Կը զբոսըն նաև աշխարհործութեամբ ու պողածշակութեամբ, որոնք նոյնքան կարևոր են իսկ բարձր տեղերու գլխաւոր զբոսայգիքն է անասնաբուծութիւնը (*) :

Հայաստանի աշխարհործականըջնանքն են Երեւանի, Էջմիածնի եւ Մեղրիի գետանները :

Ընտիր ծիրան եւ խաղող կ'արտադրեն Գարալաղեայի Պաշիկ եւ Ղարախուղ գիւղերը, որոնք ծովին մակերևոյթէն 6200 — 6500 սոք բարձր են : Ծիրակ ունի ընտիր խնձոր, կեռաս եւ տանձ :

Հայաստանի խաղողը շատ անուշ է, դինին ընտիր, գեղձն ու ծիրանը՝ առաջնակարգ են :

Համբուսուր են Երեւանի խաղողը (**), գեղձը, սեխը եւ դինին :

Յորենի արտադրութեամբ նշանաւոր է Արարատեան դաշտը :

Երեւանէն ելլելով՝ գէպի Ղամարլու տանող դաշտը խնաքարք ցանցնուած են՝ ասոնց անմիջապէս կը յաջորդէ ոտոզուած մարդը, որուն մէջ, մինչև Ղամարլու, դիւղերը այնքան խիտ են որ դրեթէ իրարու կը դպին : Այս մարդին ջուրը արտաքոյ կարգի սիկ կը պարունակէ, որուն պատճառաւ գերազանցօրէն կը նպաստէ հողին բերրութեան :

(*) Հայաստանի մէջ ներկայիս իրբու ֆարտարարուեստ՝ գոյութիւն ունին կաշիի, հիւսուածեղէնի, գինիի, գօնեագի եւ շաքարի ֆարտարարուեստները եւ հետզհետէ նօրք ալ մուտք գտնիլու վրայ են :

(**) Ընկոյզի մեծութեամբ հատիկներով խողակաշի անուս տեսակը ճշմարտ է եւ Զմիւռնիոյ մէջ ծանօթ է րօզաքիա անուով :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԼՆՆՆԵՐՈՒՆ
ԲԱՂԴԱՍԿԱՆ
ԲԱՐՈՒՐՈՒՄԵՆԵ

ԲԻՑԱՆԱ 2100

ԼԱԼԱՆԻ 2500

ԱՐԱՅԻՆ 2529

ԳՐԱՆՆԱ 2800

ՄԱՍՄԵՆ 3000

ԳԱՅՆԱ 3056

ԱԳՏԱՂԱՆ 3059

ԱՄԱՆԱՍ 3500

ԳՆԱՆԱՆ 3517

ԱՐՔԱՆ 3463

ՏՊԱՆԱՆԱՆ 3510

ՄՈՐԱՆԱՆ 3562

ԳՇԱՆԱՆ 3568

ԱԳՏԱՂ 3569

3570

ԿՐԱՆԱՆ 3570

3645

ԱԳՆԱՆ

3929

ԳՍՈՒՆԱՆ

4134

ԱՐԱԳԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂ
ՎԱՍԻՍՏԱՆԻ
ՔՈՒՆԵՐ

ՄԱՍՄԵՆ 24

ԷՍԵ 800

ՄԱՍՄԵՆ 934

ԵՐԵՎԱՆ 948

ԳՆԱՆ 1280

ԳՆԱՆԱՆ 1500

ԼՆՆՆԱՆ 1517

ՍԱՐԻՍՏ 1600

ՍՊԱՆԱՆ 1925

ՄԱՍՄԵՆ 2000

ՄՈՐԱՆԱՆ 2050

2300

ՔՈՒՆԱՆԱՆ 2517

ԱՐԱՍՏ 4134

ՄԻՐ

Իսկ Ղամարլուէն Սատարակ գրեթէ անմշակ տափաստան մըն է, որ ծածկուած է ցած թուփերով, որոնց մէջ առատօրէն կը գտնուի փշոտ կապարենի կամ կապրցախ (*) ըսուած բոյ-

(*) Capparis spinosa (Câprier) · Փոքր Ասիոյ, Յունաստանի եւ Թուրքիոյ բնիկ փշոտ բոյս :

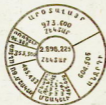
ար: Այս բային կոկոնները քայտերի մէջ գնեցով հ'առանձն եւզակից և ուրիշ առից Հայեր:

Բայց ներկայիս Հայ կառավարութիւնը հետամուտ է անհրճները ցամբեցնելով և քանցքներ բանալով անջրջի Հայերը բերրի դարձնելու:

Հայաստանի անհրճներուն տարածութիւնը եղած է 47,000 հեկտար. ցարջ ցամբեցուցած է առիցի քան 15 հազար հեկտար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԸ ԵՐԿՐԱՂՈՐԾԱԿԱՆ ՏԵՍԱՎԵՏՈՎ. — Հայաստանի տարածութիւնն է երկրազործական շահով 2,898,225 հեկտար, որ երկրազործական տեսակէտով կը ներկայացնէ հետեւեալ արժէքը (*):

- Ոռոգելի՝ 96,388 հեկտար:
- Անջրդի՝ 604,505 հեկտար:
- Մշակելի հող (բնակութիւն, պարտէզ, արո, այգի)՝ 465,000 հեկտար:
- Արտավայր՝ 973,600 հեկտար:
- Անտառներ՝ 353,300 հեկտար:
- Երկրազործական տեսակէտով անզուտ հողեր (լեռ, լիւն, գետ, աւազ)՝ 405,432 հեկտար:
- Համազուտար՝ 2,898,225 հեկտար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԸ ԵՐԿՐԱՂՈՐԾԱԿԱՆ ՏԵՍԱՎԵՏՈՎ

ԿԵՆԴՐԱՆՆԵՐ — Ո՞րտա բարձրագիւծութիւններ կ'ապրին Այրարատեան դաշտին մէջ. իսկ մեղու կը բուծանուի լեռերի և Գարալազեակի մարզաւէտ դաշտերուն մէջ: Գեղեցիկ թիթեանիներ և սրճան կարմիր կան Երասխի սփերը:

Չուկերէն անուանի են Սեւանայ լի-

նին իշխանաձուկն ու զիգարբունին և Երասխի ձուտար:

Չանկարբի մէջ կան նապաստակ,

ԱՐԱՂԱՆԻ ՔՈՇԸ

կոնիկ, սյճեամ, ապուէս, զայլ, արջ, աղաւթի, կարաւ, փառեան, յոր, բազէ, արծիւ և բուլճ:

ՔԱՂԱՔՆԵՐ — Հայաստան ունի հազարէն առիցի դիւղեր և քաղաքներ: Հայաստանի մայրաքաղաքն է ԵՐԵՎԱՆ (Erivan). Հրապան գետին վրայ հին քաղաք: Կը գտնուի Այրարատեան դաշտին մէջ ու ծովին մակերեսին 948 մեղր բարձր է:

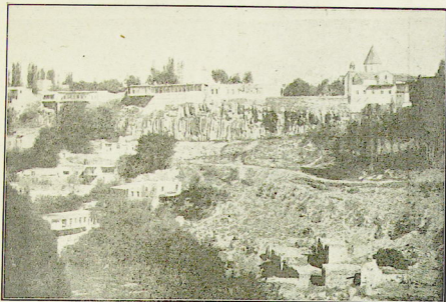
Շրջապատուած է այգիներով և պողատու ծառերու պարտէզներով: Այդ պատճառաւ հինէն ի վեր կոչուած է նաև թաղիներու քաղաք: Աւան գետի (Գրբը — Պուլազ — Բաւասուն ակունք) յարկատա ջուրը կ'ոտոզէ անոր այգիները և քաղաքին կը հայթայթէ բոցելի մաքուր ջուր:

Ամառ շատ տաք ու ձմեռը շատ ցուրտ կ'ընէ հոն:

Երևանի մէջ կան պետական հաստատութիւններէն Մարի — Նուպալ Ակնարուծարանը (*), Գարուհի Յա-

(*). Հայաստամիլի կողերուն 100իմ 40ը անմշակ է:

(*) Հիմնուած է մեծամուն Հայուն երգսմիայիչատակ Պօղոս Նուպարի մայրով:

Ե Ր Ե Ի Ա Ն

Կորեան Մայրանոցը, Բժշկական վարժարանը, Անասնաբուժական վարժարան, Համալսարան, Թանգարան, Թատրոն եւ այլ նորակառոյց շէնքեր :

Ռուսերը գրաւած են Երեւանը 1827-ին, ուրիշ ճիշդ 91 տարի վերջ(1918) իր օրինաւոր տէրերուն՝ Հայերուն ձեռքը կ'անցնէ ան: Այդ Թուականներէն առաջ մերթ Պարսիկներ եւ մերթ Թուրքեր իրարու ձեռքէ խլած են զայն. իսկ աւելի հին ասանը Հայերու ձեռքն էր :

Երեւանէն 7 քիլոմետր դէպ ի հելախ կը գտնուի Քամաքետ գիւղը, ուր ծընած է Վեբք Հայաստանիքի արձա՛հ Նեղինակ Պաշտուր Արովեան :

Քանաքետ, Երեւանի ամարանոցն է : Հայաստանի միւս քաղաքներն են .

ԼենինԱԿԱՆ. (*) (Աղեքսանդրապոլ) — Շիրակի դաշտին մէջ՝ Ախուրեանի

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

մօտ բարերեր հողէ մը վրայ կառուցուած ծառապուրի հին քաղաք, որ երկրորդն է մեծութեամբ՝ Երեւանէ վերջ :

Մովին մակերեսէն 1548 մեղր բարձր է : Օղբ սաստիկ ցուրտ է աշնան վերջ եւ ձմեռը, ու ձիւնաբեր : Գարունը՝

(*) 1828ին Ռուսեր տիրեցին անար եւ իրենց կայսրուհիին անունով կոչեցին Աղեքսանդրապոլ : Իսկ 1918ին իր օրինաւոր տէրերուն՝ Հայերուն ձեռքը անցնելով 1920էն ի վեր կը կոչուի Լենինական :

ՆՐԻՄԱՆԻ ՇՐՈՒՄԱՆԵՐԸ

անձրեւոտ է, իսկ ամառը՝ հովեղի, մինչև աշնան սկիզբը: Իր հողը սուղամերի և մշակութեան ոչչաք ունի:

Յարե՛նք ատառ և ընտիր՝ է. ատառ ևն նաև զարին, համարը և. ձէ՛խը: Աւնի նաև բանջարեղէններ: Կր անկե՛ն զխաւարարար ուսե՛նի, բարտի, խնձորենի, ծիրանենի, բայկենի:

Աղեքանդ ըստցոյի ջուրը յարգատառ ու մաքուր է:

Անկէ կ'երևի Արագածի կառարը:

Կր դանուի Երևանէն 125, իսկ Կարսէն 65 քիլոմեդը հեռու: Իր հիւսիսային տրեւտեան կողմը կան տակաւին հին Կուսայրի զրոյցն մնացորդները:

Իր բլուրները ամբողջութեամբ կազմուած են հերձարաբէ՛(°):

Հիւսիսային տրեւտեան կողմը 8 քիլոմեդը հեռու, Ախուրեանի եղերքը կը դանուի Գ. դարուն կառուցուած Մարմաշէնի վամբը, մին շայ ճարտարապետութեան յայտնի նշխարներէն:

(°) Ardoize. Բար մը, որուն քերթերը դպրոցներու մէջ իրրու քարետախտակ կը գործածեն:

Աղեքանդ ըստցոյի մէջ Հայերը ունին առեւտրեան գարձարաններ և ուրիշ նախադիմարաններ:

Աղեքանդ ըստցոյի մէջ կան սճառի, գարեջուրի և կաշիի գործարաններ:

ՆՈՐ — ՊԱՅՈՒՅՏ (°). — Գաւառացեա ղեւոր գրայ շքեղ գիրքոյ բազար, ուր տարիին շ/Յը շատ ցարա կ'ընձ: Բայց Ահեանայ յի՛նին բարբաբեր եղող բազարներուն նման ա՛յնքան ասոց կ'իմայ ունի որ, ամբան տարբու շրջանին Արարի հոյժխնի ու Երևանի բնակիչներուն բարեկեցիկները սղաժախութեան կ'երթան հոն:

Տուները բարաշէն են ու շատ կառուցուած: Բնակիչները եկած են Թրքահայաստանի Պոլսոյիս (Գարսոյն) բազարէն:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՍ. — Երևանի մտպատմական անուանի ասան, որ եղած է մայրաքաղաք: Իր վանքը կը կոչուի

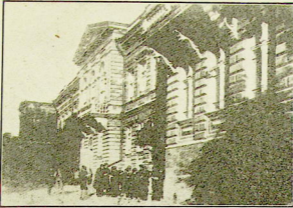

ՆՐԻՄԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ ԵՍՁ. ԱՐՈՎԱՆ

Լէմիածիմ, ուր կը նստի Հայերու Կաթողիկոսը և ուր կայ Հայերէն թանկարէք ձեռագիրներու խիստ ճոխ թանգարան մը: Իր դանդակատան թիպէ թական դանդակը կը կրէ թիպէթերէն արձանադրութիւն մը (°°):

(°) Հին անունը՝ Գաւառ:

(°°) Յախոնեական Բշմարտութիւններ եղող կեանքի ու մահուան գաղափարը իր մէջ խտացնող սոյն արձանա-

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԿԱՐԱՆԸ

Էջմիածնի շրջակայքը նշանաւոր են Ս. Գոյիանէի, Շոգակաթի եւ Ս. Հռիփսիմէի եկեղեցիները: Իսկ 3 քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ կան Է. գարուն կառուցուած Զուարթնոց կամ Առապարի հրաշակերտ եկեղեցիին աւերակները, որոնք պահուած են:

Վաղարշապատ ծաղկած է Ս. Սահիբի եւ Ս. Մեսրոպի օրոյ, Ն. գարուն, երբ հայ գրերը կը գտնուին անոնց կողմէ:

Սիրտ մտքը հիմնուեցաւ Նոր - Եւդոկիա, ի յիշատակ Փոքր - Հայքի Եւդոկիա քաղաքին:

ԴԻՎԻԶԱՆ (Տրիվան) — Արցախի ամենանշանաւոր գիւղաքաղաքը, որ

գրուրիւնը կարդացուած է այսպէս. Օմ Մանի Բատի Հուս:

հիմնուած է Եղջերուտաւոր (Մայմեի) լեռան արեւմտեան կողին վրայ: Ունի մեղմ կլիմայ, հիանալի զերբ ու գեղեցիկ տեսարան, բարձրաբերձ ծառերու անտառներ եւ հանքային ջուրեր:

Գարայազեղ կանաչութեամբ ծածկուած: Իր գեղամիժայ հովիտին կ'անցնի ականակիա ջուրով բուսական խորունկ Ալցասեւ գետակը, որուն աջ ափին վրայ ցանցուած է Դիլիջան: Այս գետակի ափերուն վրայ կան սոսիներ եւ բնկուղիներ:

Դիլիջան իր գեղեցիկ տեսարաններուն եւ կանաչազեղ հովիտին համար կոչուած է «Հայաստանի Զուլիցերիան»:

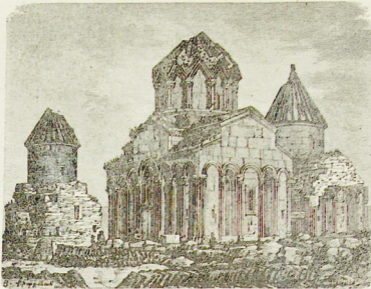
Դիլիջանի հիւսիս-արեւմուտք կայ անտառուտ լեռան մը կողին վրայ

ՆԱԽԱՓՈՂ

(Որոնց բրածոները գտնուած են Ալիքսանդրապոլի մօտ)

ՊՏԿԱԺԱՆԻ

ՄԱՐՄԱՐԱՆՆԵՆԻ ՎԱՆԲ

Հաստատուած սքանչելի տեսարանով Հաղարամնի վանքը, իսկ արեւելեան կողմը կայ Մխիթար Գօշի ԺԲ- դարուն հիմնած Գեաիկ կամ Մխիթար Գօշի վանքը, ուր թաղուած է հիմնադիրը: Ունի սքանչելի տեսարան:

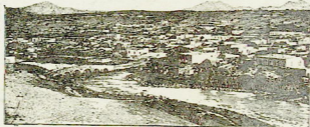
ՍՏԵՓԱՆԱՎԱՆ — Լօսիի գաւառակին (հին Տաշիրքը) կեդրոնը խոր ձորի մը մէջ աւան ու ամրոց: Ունի հարուստ արտաւայրեր: Արեւելքը կան Ժ. դարուն կառուցուած Հաղարամի եւ Սամախիմի վանքերը՝ իրարմէ հինգ քիլոմետր հեռավորութեամբ: Վերջինին մէջ կան եկեղեցականներու,

թաղանթներու եւ իշխաններու գերեզմաններ:

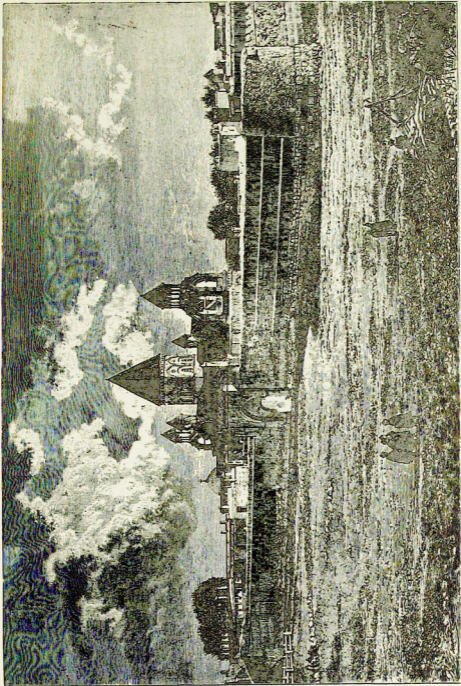
Լօսի գաւառակին գիւղերէն յիշուելու արժանի է Օձուց (Ուղունյար) հայրնակ գիւղը, որուն եկեղեցին հիմնուած է Ը. դարուն Յովհան Օձնեցիի կողմէ:

ԱՇՏԱՐԱԿ — Քառադի եղերքը եւ Արագածի ստորաբար այգիներու եւ պարտէզներու մէջ հրաշալի գիրքով համբաւուող աւան:

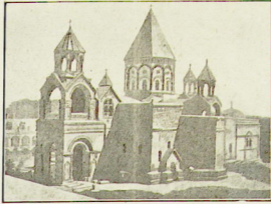
Ունի առողջարար ջուր ու մաքուր օդ: Որուն համար Ալբարատեան դաշ-

ՆՈՐ ՊԱՅԱԶԻՏ

Էջմիածին

Է. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն. Ի. Ն.

տին մէջ կ'ըսեն. «Գողացնո՛ւմ ես^(*), Աշտարակ գնա՛ւ ասողջացիր»։ Բնակիչները կայտատ ու ասողջ են։

Հայերէն ամենամոգովբղական երգերէն «Մի՛ թձեռնակ»-ի մէկ սուներ նրատիրուած է Աշտարակի.

«Այս քոյր ծիծեռնակ,
Նրնամ տեղս Աշտարակ.
Անդ շինիր քո բոյնը
Հայրենի կառույրի տակ։»

Աշտարակի հարուր մէկ ժամ հետաուրութեամբ կայ Սշաղկան անուն մեծ գիւղը, ուր կը գանուի հայ գրերու հեղինակ Ս. Մեսրոպի գերեզմանը, որուն վրայ կառուցուած է եկեղեցի։

Աշտարակի գիւղէն էին ներսէս Ե. Աշտարակեցիքն եւ Պերճ Պոռեհանց վերպասանը^(**)։

ԳՈՐԻՍ. — Սիւնիքի մէջ՝ Բարկու-

շատի (Պարար շայ) գետակից Գորիս շայի երկու ավերուեն վրայ բազար, որուն նոր մասը ունի արդիական շէնքեր։ Տաները բարձր են ու ձիւնին պատճառաւ անոնց ասնիքները շատ հակած։

Բարկու շատի հոփար Հայաստանի ամենադեղեցիկ վայրերէն մին է։

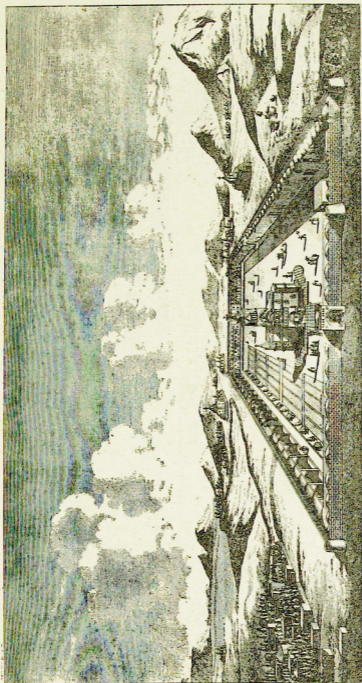
Գորիսի հարուր կը գանուի Քարախունց գիւղը, որ ծանօթ է 32 մեղր բարձրութեան վրայ թափուց իր գեղեցիկ ջրվէժոյր։ Ժողովուրդը Շոտան կը կոչէ դաշ, իր հանած ձայնին պատճառաւ։

Սիւնիքի կեղանք պատմական տեղերէն ծանօթ է Տարխի^(*) արքայի սուրբանիստ վանքը, որ համարուուր դարձած է է. դարէն ի վեր։ Հոս եկեղեցիի մը նորոգութեան առթիւ կատարուած մեծ նաւակառիքին օրը հաւաքուած են զանազան կողմերէ կայսերպարաներ, Սմբատ Բագրատ-

(*) Կակնարկէ Արարատեան դաշտին մէջ տիրող ջերմին։

(**) Պերճ Պոռեհնց Աշտարակի շէնքաւորեան վրայ կը գրէ. «Աշտարակ — Գա աչքն է Արագածոտն գաւառի, գա Արագած սարի բազմատեսակ հասաւտ ծաղիկներից կապած փնջի գլխի գարդն է։ Գա կատարելութիւն է բոլոր Արագածոտնում գտնուող իւր նմանների»։

(*) Սիւնիքի Հարանց գաւառին մէջ Որոտան գետին եզերքը կայ Հալիճոք, ուր կը գտնուի Գաթի բերդը, որ կառուցուած է ժէ. դարում Սիւնեցի Գաւիք Բէկի կողմէ։ Գաւիք Բէկի պատերազմներն ու քաղաքիւնները նրկարագրուած են Ռաֆֆիի «Գաւիք Բէկ» անուն գրքին մէջ։ Հալիճոք շատ մտ է Տարխի։

ԷԼԵԿՏՐԻԿԱԿԱՆ ԵՆԵՐԳԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

տանի թաղաւորը, Գաղիկ Արծրունի
թաղաւորը ևւ որիչ մեծամեծները :
Տաթևի ձմեռը երկայն է ու ձիւնը
մինչև 1-50 մեղրի կը հասնի :

ՂԱՄԱՐՆՈՒ . — Այստ գետին և-
բառի թաժամ տեղը անտեսողէս յա-
սաջրիմէրս բնօրնակ տանն : Եւսանա-
ւոր են աչքինեքր ևւ գինին :

ՇՈՒՇԵՑԻ ՀԱՅ ԿԻՆ

Իր հիւսիսային արևելեան կողմը
արդի Արտաշար զիւղին տեղը կաշ
դատմական Արտաշատ քաղաքը, որ
ժամանակին մեծ արուն ունէր ևւ օ-
տարները մասնաւորապէս կը ճանչ-
նային զայն : Եղած է մայրաքաղաք ու
վաճառաչա՜ քաղաք մը :

Արտաշատի մօտ կայ խոր Վիրապի
վանքը, զոր ներսէս Գ. կաթողիկոս
հիմնած է է. զարուն :

Ոոր Վիրապը կը ծառայէր հին ա-
տենը իբրև պետական բանտ՝ քրէա-
կան յանցանք զործողներու կամ մա-
շապարտներու :

Արտաշատի հիւսիսային արևելեան
կողմը կար Դուրիս պատմական հուշա-
կաւոր քաղաքը, որ հիմնուած էր Գ.
զարուն ևւ մեծ համբաւ հանած էր իր-
բև առեւտրական կեղրոն ու յայտնի

ՄԱՀԱՐՁԱՆ Ի ՍԱՆԱՀԻՆ

չահաստանն : Առեւտրական կապ հաս-
տատած էր Հնդկաստանի ևւ Յունաս-
տանի հետ :

ՄԵՂՐԻ . — Հայաստանի հարաւա-
յին արևելեան ծայրագագաւուն մէջ
պարսկական սահմանադրութիւն մօտ
գիւղ : Կոտողուի համանուն գետէն :
Ունեցած է բերդ :

Տուները շրջապատուած են որմա-
փակ դրախտայնման պարտէզներով :

Պարտէզներու մէջ կ'աճին որթա-
տունի, դեղձենի, թզենի, նշենի, կե-
ստենի, սալբրնի, ուտենի, նունենի,
թթենի, ծիրանենի, տանձենի, խնձո-
րնի ևւ այլն :

Յունիսի վերջէն սկեալ իր ժայռե-
րը կը տաքնան ու տարութիւն կը ճա-
սաղայթեն ամէն կողմ . այն ատենն բո-
լոր բուսականութիւնը կ'անհետի ևւ
իբ բնակիչները լեռները կը քաշուին :

Իր հայ բնակիչները ամէն ժամանակ
համբաւ հանած են իրենց առեւտրա-

Ս. ԳՎՄԱՆԵՆԻ (Երվաժիմ)

Կան հանճարին համար: Առոճ ստե-
նօք կը յաճարէին Իտալիոյ ճարտա-
րարուեստ քաղաքները ևւ մանաւանդ
Վենետիկ, ուր կը գտնուի իրենց յի-
շատակը ՓԲ. ևւ ՓԳ. դարերուն մէջ:
Աժառ կդանակին Երասխը իր մօտ
գիւրանցանիւ է:

Հիւսիսային արևելեան կողմը կայ
երեք բլուրներու վրայ ամբիթատրա-
ձև գրեթով կառուցուած Աստածոր

ՏԱԹՆԻԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գ Ո Ր Ի Ս

գիւղը, որ կը գտնուի 680 մեզր բարձ-
րութեամբ ծովին մակերեսէն վեր:
Բաց ի բլուրներէն ամէն կողմ կանա-
չութիւն կը տիրէ:

Տաքութիւն ևւ աստու ջուր առաջ կը
բերեն իր շուրջը յորդատաւ բուսա-
կանութիւն մը, որուն շնորհիւ ան
խիստ բարեբեր սփասխո մըն է: Իր
պարտէզներուն մէջ կ'աճին թթենի,
ընկուզենի, թղենի, սքանչելի որթա-
տունի, կեռասնի ևւ նոննի:

Նոյնպէս սքանչելի բուսականու-
թեամբ օժտուած է Աստածոր — չայի
Երասխ թափած տեղը:

ՍԱՐՏԱՐԱԳԱՏ — Հայաստանի ա-
րեւմտեան կողմը համանուն դաշտին
մէջ գիւղ մը: Նոյն դաշտին մէջ կը
գտնուին համբաւաւոր իրենց հին եկե-
ղեցիներով՝ Թալիշ (Աբուճ) ևւ Թա-
լիմ:

ՏԱԹՆԻԻ ՎԱՆՐ

Մ Ե Ղ Ր Ի

Գարձևոյ իսն զաշտին մէջ կը պահուին Հայաստանի ամենահին մայրաքաղաքին՝ Արմախիւի աւերակները համանուն բլրակին վրայ :

Արմախիւի բլրակը ծովին մակերևուն 980 մեղր բարձր է եւ կը գտնուի Երասխէն 2 փոքրտախ հետու եւ թէվիտախի հայաբնակ զիւղին մօտ : Այս բլրակին ստորոտը կ'երևի Երասխի հին հունը, զոր ալյաղիները կը կոչեն Գուրու Արալ (ցամքած Արաքս) :

(Նոր-Արմախիւի անունով քաղաք մը հիմնած են Հայեր Գուգանի (Ռուսիա) մէջ 1848ին) :

Նշանուոր էր իր մօտը եղող ճեփակայ անտառքը, որուն նուիրուած էր Անուշատան, որ կը կոչուէր նաև ճեփակայ :

Հայեր Քրիստոսէ 2000 տարի առաջ սօսիկ զաղղղջուն տեղեւները կը պաշտակէն եւ խորհուրդ կը հարցնէին տնոնց : Այս հարցուի — սօսինքէն(*) ոչ

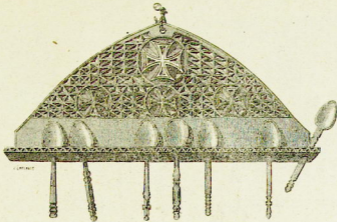
ԳԵՂԱՐԳԱՉՈՐ ԵՒ ԱՅՐԻՎԱՆԻՔ

մէկ հատ մնացած է այժմ. այլ ոչ — այնքան հետուէն հոսող Գարատուի մօտ կ'երևին միայն սոսիներ :

Գէղ ի արեւմուտք Ախուրեանի ափերուն մօտ կան Արշարունիք զաւասին մէջ Երուանդաշատ քաղաքին աւերակները, որ թուրքերու կողմէ կը կոչուի Գարա — Գալէ (Աւերաղ) : Այս քաղաքը, որ Երուանդաշատ ալ կ'ըսուէր, շինուած էր Երուանդ Բ. թագաւորին կողմէ : Նոյն քաղաքին զիմացը՝ Ախուրեանի միւս կողմը Եր-

(*) ԵՖեղ սօսիներ կան Նախիջուանի ինքնավար իմպերատուրիան (Ռուսահայաստան) Օրտուպատ քաղաքին շուրջ : Ատնցմէ մին որ այդ կողմերուն մէջ ամենահայակաւորն է, կը բարձրանայ բնդարձակ հրապարակի մը մէջտեղը : Իր բունին շրջապատն է 13 մեղր : Անոր մէջ բացուած խոռո-

չը կրպակի մը վերածուած է կօշկակարի մը կողմէ : Իսկ իր ճիւղերը շուք կ'ընեն հրապարակին վրայ, ուր կը գովանան քաղաքին բնակիչները :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԳԱՆՆՈՑ

ուանդ շինեց նաև Երուանդակիրտ քաղաքը՝ ծաղկաւէտ ու զուարճայի հովիտի մը մէջ:

Նոյնպէս Երուանդ Բ. շինած է նոյն դաւառին մէջ Բագարան քաղաքը՝ Երուանդաշատէն 9 քիլոմետր հիւսիս՝ Ախուրեանի եզերքը:

ԼԻՁԻՆ. — Պաղար — չայի հովիտին վրայ հայաբնակ աղքատ գիւղ, որ կը դառնուի 1550 մետր բարձրութեան վրայ: Ունի շքեղ տեսարան եւ հրաշալի բուսականութեամբ օժտուած անտառ մը, ուր կ'աճին լաշնատերեւ փառատր կաղնիներ, սփիններ, գեղեցիկ մատրենիներ: Հողը ծածկուած է հրանունկներով, խոյրձներով, եղեսպակներով եւ մկնականջներով:

ՄԵՆՎ — ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ. — Փամպակ-Լոսի դաւառին կեղբունք աւան: Թիֆլիսէն — Աղեքաանդրատու երկիրոց երկաթուղոյովն վրայ անտառաշատ ամառանոց, որ ունի ստողջարար օդ եւ ջուր: Համբաւուար է մեղրը:

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ. — Սիւնիքի (Ձանգեղուր) Ծղուկ դաւառին մէջ մեծ գիւղ: Ունի ստողջարար օդ եւ ջուր: Համաճարակ դոյուքիւն չուսի հոն:

Մօտէն կ'անցնի Որոտն (Պաղար չայ) գետը, որ սկիզբ կ'առնէ Սիւնեաց Տէվէկէօլ լեռնէն ու մինչեւ Տաթեւ այդ անունով հոսելով՝ կ'անցնի Տաթեւի «Մտառնի կամուրջ» անուն

ԳԵՂԱՐԳԱՅ ՎԱՆՔ

ընական կամուրջին տակէն: Այն տանն կ'առնէ Պափան — չայ անունը, զոր պահելով մինչեւ սրջ հետաւորութեան վրայ կը փոխուի Բարիւշապի կամ Բերիւշապի, որ իր ձախ կողմէն ընդունելով Հաղարու (Աղաւնոյ) գետը, կը թափի Երասխի:

Բնակիչները դաղթած են Սոյէն եւ Մարմատէն 1829ին:

Այս գիւղը կը յիշուի ժ.Պ. դարուն մէջ:

ԴԱՎԱՆՈՒ. — Այրարատայ Ուրծ եւ Արած (Վէտի Բասար) դաւառի գիւղ, Երեւանէն Նախիջևան տարից ճամբուն վրայ:

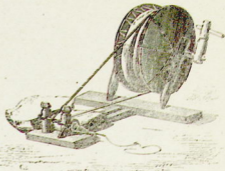
Դիրքը դաշտային է եւ երկրազործութեան ու այգեգործութեան նպաստաւոր: Օդը բարեխառն է եւ ջուրը ստողջարար:

ԹԱՆԱՀԱՏԻՅ ՎԱՆՔ

ԱՆԳԵՂԱԿԱՌՔ — Մեծ զբոյ Սիւնի-
բի Ծղուկի դառախն ժէջ՝ Որսան գետի
ձախ ափին վրայ :

Ժէ. զարուն վերջերս այս զբոյգի
ամառաւէր Մէլիք Եամբրուպի քով Հա-
ւաքուեցան (1699ին) Իսրայէլ Օրբի
թելազբուքեամբ՝ մտաւոր ասանե-
րու 9 կամ 10 ամառաւրենէր, Հա-
յասանը վերականգնելու խորհրդակ-
ցութեան համար :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՆՔԻԿ

Սիւնիքի պատմական Վայոց ձոր
(այժմ Դարբալայեայ) դառախն կեղ-
բան Քէշիշէկա ասանին մօտ կը գա-
նախ պատմական Բամախալից վան-
քը :

1920ին ի վեր Հայաստանի ժէջ հիմ-
նաւծ են. Նոր - Ամասիա, Նոր - Ա-
րարկիր, Նոր - Կարբերդ, Նոր - Սե-
րասիա եւ Նուպարշէն :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՆԱՌՆԵՐՈՒՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՅՈՅՑ ՏՈՒՈՂ ԲԱՂԴՍԱԿԱՆ ՅԱՆԿ

ՀԻՆ ԳԱՆԱՌՆԵՐ

ՆՈՐ ՎԻՃԱԿՆԵՐ

1. ԲԱՐՁՐ - ՀԱՅՔ

- Ա. Դարանաղի
- Բ. Աւիւծ
- Գ. Մհճուր (Մզուր)
- Դ. Եկեղեցաց
- Ե. Մամուաղի
- Զ. Դերջան
- Է. Սպիր
- Ը. Ետազումք
- Թ. Կարին

- Կամախ, Գուրուչայ
- Ռաֆահիէ, Եէլքամ
- Օվանք
- Երզնկա
- Մամախարուն, Լէգի, Թուրլաստերէ
- Տէրնան, Պայաուրդ
- Խպիր, Պայաուրդ
- Զորմէլի, Մասաա
- Էրզրում, Օվա

2. ՉՈՐՐՈՐԳ - ՀԱՅՔ

- Ա. Կործան
- Բ. Հաշտեամք
- Գ. Պաղնատուն
- Դ. Բալախովիտ
- Ե. Մեծ Ծոփք
- Զ. Փոքր Ծոփք

- Քղի
- Ճապաղուր, Կինն, Զիկտէ
- Արզնի
- Բալու
- Հայնի, Հազրոյ, Լնէ, Խուլի, Մու-
ֆարդին
- Զմշկամագ, Խոզաք

Է. Հանձնիք	Խարբուք
Ը. Գործք	Զննուշ, Զերմիկ
Թ. Դեղիք	Ակլ

3. ԱՂԶՆԻՔ

Ա. Արզն	Խարզան, Ծորզան
Բ. Նիբրկերս	Բշերի
Գ. Քեղ	Ռնտուան
Դ. Կերիկ	Տիարպէֆիւ արեւելեան
Ե. Տատիկ	Տատիկ
Զ. Ազնուածոր	Կիւզէլտէրէ, Կեցան
Է. Խերիքք (Սերլսքք)	Ազերդ
Ը. Գզեղ	Մոտկան
Թ. Մալնածոր	Պիթլիս
Ժ. Սասուճք	Սասուն, Մոտկան

4. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱԸ

Ա. Խոյք	Խոյք, Բոնաշէն
Բ. Ասպակունիք	Շատախ Մշոյ, Գաւառ Սասնոյ
Գ. Տարօն	Մուշ, Զուֆուր
Դ. Արշամունիք	Վարդով, Գոյնուկ
Ե. Մարդաղի	Խնուս
Զ. Դասնաւորք	Թէէման, Շուշար
Է. Տուարածատափ	Կէօֆուս, Խալեաշ
Ը. Դալստ	Անքափ (Թուքաք)
Թ. Հարք	Պուլանըզ Վերին
Ժ. Վարսմունիք	Լէզ, Անեւ, Խանդրէզ
ժԱ. Բզնունիք	Ախլաք Վանայ, Ալնավազ
ժԲ. Երիւարք	Կարնկան
ժԳ. Աղիովիտ	Փատնոց
ժԴ. Ապահունիք	Մալազկերս
ժԵ. Կորի	Ախլաք Մշոյ
ժԶ. Խորխոռունիք	Ալնավազ

5. ՄՈԿՔ

Ա. Իշայր	Սպարկերս
Բ. Միւս Իշայր	Կարկառ, Խիզան
Գ. Իշոց գաւառ	Հերուն, Խօթօզ, Նըզար
Դ. Առուեմից Զոր	Արեւտեան Մոկս
Ե. Միջա	Բերվարի
Զ. Մոկէ Առանձնակիք	Արեւելեան Մոկս
Է. Արժայից գաւառ	Շիրվան
Ը. Արժասովիտ	Շիրվան
Թ. Զերմածոր	Շատախ Վանայ

6. ԿՈՐՃԱՅՔ

Ա. Կորդուք	Նորդուզ	
Բ. Կորդիք Վերին)	Տմորիք	Տեհ
Գ. Կորդիք Միջին)		
Դ. Կորդիք Ներքին)		
Ե. Այտուանք	Զախու	
Զ. Այգառք	Ամաղիս	
Է. Մորողանք	Պէթէլէպապ	

Ը. Որսիրանի	Հուլիանի
Թ. Կարապետի	Զայ, Տոնույ
Ժ. Հահուկ	Ջերյ, Սոսմար
ԺԱ. Փոֆր — Ազրակ	Գեուհ

7. ՊԱՐՍԿԱՆՆԵՐ

Ա. Այլի կամ Կուսինանի	Իշնի
Բ. Մարի	Մերգեան
Գ. Թրափի	Տերգեան
Դ. Ացուհրս	Շէմսինանի, Խոսմարայ
Ե. Ընն	Էնգլ
Զ. Տամբերս	Սյումայի
Է. Զարեհուանի	Սալմաստ
Ը. Զարաանոյ	Տիմանի
Թ. Հեր	Խոյ

8. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ա. Ռշաունի	Գաւշ, Ռոսանի
Բ. Տոսր	Վան, Սրիզի
Գ. Բուզունի	Թիմար (Թեմար)
Դ. Արեւշապիտ	Արնէշ
Ե. Ազովիտ (Աղիովիտ?)	Սարբու
Զ. Կաղանովիտ	Զիլան
Է. Արեւանի	Բերկրի
Ը. Գանի	Արաղա
Թ. Բուժունի	Նորդուզ
Ժ. Անոյ — Ռան	Մեկմանապատ
ԺԱ. Անձնացի	Խոշապ, Նորդուզ
ԺԲ. Ատրպատունի	Մէրէնա
ԺԳ. Երուանքունի (Երիքունի)	Հայոց Զոր
ԺԴ. Մարդաստան	Համգաշիման
ԺԵ. Արաս	Մակու
ԺԶ. Ակի	Մակու
ԺԷ. Ազրակ Մեծ	Սէր Ալրակ, Պաշգալէ
ԺԸ. Անձախան	Կասուր
ԺԹ. Թունուան	Զորս
Ի. Հուաշոտ	Գարագոյունլը
ԻԱ. Կրնունի	Մեկմանապատ
ԻԱ. Մեծնունի	Գարագոյունլը
ԻԲ. Պալունի	Օվանըզ, Սրանա
ԻԳ. Գուկան	Զորս
ԻԴ. Ազունադոտ	Միլի, Շէմսի
ԻԶ. Պատապալունի	Շիֆաի
ԻԷ. Արաւշէզեան	Գարասու
ԻԸ. Արտուանեան	Մանուսի
ԻԹ. Բաբան	Մանուսի
Լ. Գարիքեան	Գեմար
ԼԱ. Գադրիկան	Գեմար
ԼԲ. Տանկրիայն	Խոյ
ԼԳ. Վարաժնունի	Գարագոյունլը
ԼԴ. Գողքն	Ազուլիս

Լ.Ն. Նախիջեհան	Նախիջուան, Զուղայ
Լ.Զ. Մաբանդ	Մէրէնտ

9. ՍԻՆԵԼԻՔ

Ա. Երնջակ	Ալլընա
Բ. Հահուկ	Զահուկ
Գ. Վալոյց Զոր	Դարալագեթագ, Վէտի
Դ. Գեղարքունի	Գեաւառ
Ե. Սոսք	Մար
Զ. Աղահէնք	Զանգեզուր
Է. Մղուկ	Պարկուշատ, Տաքի
Ը. Հաբանդ	Զանգեզուր, Ղափան
Թ. Բաղք	Պարկուշատ Տաքի
Ժ. Զորք	Ղափան
ԺԱ. Արեւիք	Մեղրի, Գեանէիկ
ԺԲ. Կուսական (Կովսական)	Գեմուագ, Օրտուպատ

10. ԱՐՑԱԽ

Ա. Հաբանդ Միւս	Գանձասար, Շուշի
Բ. Վալկունիք	Զրաբերդ
Գ. Բեքղաձոր	Այրուս
Դ. Մեծկուսնք	Խաչեն
Ե. Մեծիբանք	Կիլիստան
Զ. Հաբնլանք	Տեգա, Վարանդ
Է. Մուխանք	Տեգա, Վարանդ
Ը. Պիանք	Տեգա, Վարանդ
Թ. Պանծկանք	Շուշի
Ժ. Սիսական Ոստան	Խաչեն, Զէյվա
ԺԱ. Բուստի Փառնէս	Շամքար, Խոջիտար
ԺԲ. Կողք	Շամշատիլ

11. ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ

Ա. Հրաբոս - Պերոժ	Ուշտարուդ, Մուղա
Բ. Վարդանակերտ	Սալիան, Վարդանակերտ
Գ. Եօքնիորակեան Բագինք	Գապրիսրան
Դ. Ռոտի - Բաղա	Արսուիլ
Ե. Բաղանոտ	Ահար
Զ. Առասպիժան	Սէտեպաշ
Է. Հանի	Շամախի
Ը. Աքշի	Ափշերոն
Թ. Բագուան	Բագու
Ժ. Սոլանդարան - Պերոժ	Գարատաղ
ԺԱ. Որմզղ - Պերոժ	Էնգուչէֆք, Թալիշ-Արեւմտեան
ԺԲ. Ալեւան	Արքեւան

12. ՈՒՏԻ

Ա. Արանոտ	Կէրբրլին
Բ. Տոի	Կէրբրլին
Գ. Ռոտպացեան	Կէրբրլին
Դ. Աղուէ	Կէրբրլին
Ե. Տուչքատակ	Կէրբրլին
Զ. Գարդման	Գրդմանիկ
Է. Շիկաշէն	Սագաշէն, Կէննէ (Էլիզապէթօպոլ)

Ը. Ուտի — Առանձնակ Բէքով, Ջիւանշիր

13. ԳՈՒԳԱՐՔ

Ա. Ջորտիոր	Մառն
Բ. Մորտիոր	Պորչալու
Գ. Կորտիոր	Ղազախ
Դ. Տաշիր	Լօտի
Ե. Թռեղք	Թրիալէք
Զ. Կանգարք	Ապոց
Թ. Կդարք	Արտահան
Ր. Ջաւախք	Ախալքալաք, Ջրլորք, Ջաւախք
Է. Արտահան	Արտանուշ, Գլարշէքի, Շաւշէք

14. ՏԱՅՔ

Ա. Կող	Կէօլէ
Բ. Բերդացիոր	Բէնէք, Թափուզհար
Գ. Պարտիզացիոր	Օլքի, Պարտէզ
Դ. Ճակք	Արդուին, Լիվանս
Ե. Բուխա	Թափուզհար
Զ. Ուհալէ	Թորքում
Է. Ագորդափոր	Նարխան
Ը. Կափոր	Նիկէզվան, Ջուրիա, Պարխար
Թ. Անացիոր	Կէսկիմ, Բերդազրակ, Խոտորքուր

15. ԱՅՐԱՐԱՍ

Ա. Բասնի	Բասնէլէք, Հասանգալէ
Բ. Գարեղեանք	Կաղզուան, Ջալտրբան
Գ. Արեղեանք	Սարքգամիշ, Թախար
Դ. Հաւունիք (վահեւունիք)	Կաղզուան Արեւմտեան
Ե. Արշարունիք	Ջալտրբան, Սարտարապատ
Զ. Բագրեւանդ	Ալաշկերտ, Գարաքիլիսէ
Է. Մաղկոտն	Տիատին, Արմանլու
Ը. Շիրակ	Շէօրէկէլ
Թ. Վանանդ	Կարս, Ջարիշատ
Ժ. Արագածոտն	Էջմիածին, Սարտարապատ
ԺԱ. Ճակատք	Կողք, Իկտիր
ԺԲ. Մասեացոտն	Սուրմառի, Ակոռի
ԺԳ. Կոզովիտ	Պալազիտ, Ջուզուր
ԺԴ. Աշոցք	Կէօջայ արեւմտեան
ԺԵ. Նիգ	Ապարան
ԺԶ. Կառայք	Երեւան, Գրքգալուլազ
ԺԷ. Մազազ	Կէօջայ արեւելեան
ԺԸ. Վարաձունիք	Գարաշիշէկ
ԺԹ. Ոստան Գունայ	Գաննիզասար
Ի. Շարուր	Շարուր, Խոք

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

«Իմ կարօտած սրտի համար ոչ մի ուրիշ հե՛քեք չկայ,
Նարեկացու, Քուչակի պէս լուսապսակ մակառ չկայ,
Աշխարհ անցի՛ր, Արարատի նման մերմակ գագաք չկայ,
Ինչպէս անհաս փառքի համբայ ես իմ Մասիս սարն եմ սիրում»:

ԱՆՈՒԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ. — Արարատի
հին անունն է Մասիս: Պարսիկները
գալն կոչած են Քօհ - ի - Նուհ (Նոյի
լեռ), իսկ իտալացի ճանապարհորդ-
ներ՝ ժե. - ժե. գարուն անուանած
են Monte dell' Arca di Noe == Մօնթ-
տէլլ' Արգա տի Նոյէ (Նոյի տապա-
նին լեռը)․ որովհետեւ, ըստ Ս. գրոց
պատմութեան, Ջրհեղեղի միջոցին
Նոյի տապանը հանգչած է այս լեռան
վրայ: Եւրոպական բոլոր ազգեր Ara-
rat անունը կուտան անոր:

Հայր Այլիան կը գրէ. «Արարատ անունը առաջին անգամ յիշուած է Ս. գրոց (*) մէջ: Եւրոպացիք կոչած են թարգմանաբար Արարատ, մենք Հայեր Արարատ կամ Այրարատ, Այրարատեան աշխարհ, Երկիր Այրարատեան (ամբողջ Հայոց երկիրը եւ երբեմն բուն երկիրը կը հասկցուի), հիները՝ Երկիր Այրարատայ, լատիներէն նախ In terram Armeniorum (Հայոց

երկրին մէջ) եւ ապա յ'Երկիր Այրարատայ (In terram Ararat)․ իսկ վերջերը Տուն Այրարատեան»:

«Նոր բանասէրներ կ'ըսեն թէ՛ անունը կուգայ ըստ բեւեռագիր արձանագրութեանց Հար - Արղա (Ատտուածային հուր կամ հրաբուխ)․ ըստ Զանգեզուրէնի Անրա - արղա (Նիպուր գերմանացին), իսկ հին սանրակրիտ լեզուի մէջ Արիա-Վարդա (ըստ Ուելսընի), որ կը նշանակէ Արեաց Երկիր, որ աւելի ճշգր կը թուի»:

Ե. գարու հայ մատենագիրները՝ Աղաթանգեղոս, Բիւզանդ, Ղազար Փարպեցի, Կորիւն, Եղիշէ եւ Մովսէս Խորենացի թէ՛ ամբողջ Հայաստանի իմաստով առած եւ թէ՛ Հայաստանի 15 իսահանքներէն (Այրարատեան Նահանգ) մին նկատած են Արարատը:

Իբր լեռ՝ Արարատ անունը գործածուելէ առաջ Հայերը սոյն լեռը կ'անուանէին Մասիս: Թէ՛ եւ այժմ ամենաժողովրդականը եւ գործածականը Արարատ անունն է:

Արարատ անունը, որ հայկական չէ, նախ գործածած են Ասորեստանցիներն ու Բաբելոնացիները եւ ապա Հրեաներուն եւ Պարսիկներուն միջոցաւ փոխանցուած է Հայերուն:

ՄԷԿԷ ԱԻԵԼԻ ԱՐԱՐԱՏ. — Արարատ

(*) Արարատ անունը Ս. գրոց մէջ գործածուած է իբրեւ երկիր կամ թագաւորութիւն. «պատուէր տուէ՛ք Արարատի, Միմնիի եւ Առեմազի թագաւորութիւններուն, որ անոր (Թաբլոնի) վրայ գան» (Երեմիա Գլ. ԵՍ - 27):

անուն փոքր լեռ մը կայ Աստրալիա կղզիին հարաւային կողմը Մէլբուրնի ծոռ (°) . նայնպէս համանուն փոքր քաղաք մը կայ կղզիին մէջ : Իսկ Հիւսիսային Ամերիկայի Վիրճինիա, Արցազմա եւ Բենեդիկտոս նահանգներուն մէջ կայ մէջ մէջ Արարատ անունով փոքր քաղաք : Բայց այս բոլոր Արարատները իրենց անունը կ'ստենեն Հայաստանի Արարատն :

ՏԵՂԸ ԵՒ ԳԻՐՔԸ .— Արարատ լեռը կը գտնուի հիւսիսային բայնաթեան 39°, 42' եւ արեւելեան երկայնութեան 61°, 86' փրայ : գիրք մը որ բոլոր աշխարհաղբերուն աշարարութիւնը գրուած է . ինչպէս երկու գեղաման գիտուններ՝ Ալեքանոսը Փոծ Հասարա եւ Գառլ Ռիթթելը գրուած են որ Արարատ, Հին — նամաքին մէջ, Բարեխառջ Գլուխին մինչեւ Պեհրինկայի նեղուցը տարածուող գաղաղկասիմնեան ամենաերկայն գիծին կեղրանական հանդուցը կը մեւացնէ, նայնպէս Սեւ եւ Կասպից ծովերուն միջեւ հասարակ հեռաւորութեան փրայ գտնուելով է բլլլալով Միջագետքի մեծ գաղաղկասիմնին հիւսիսային ծայրը, այս լեռը երկու հասարակ մասերու կը բաժնէ Ճիզդայթարէն Պայքալ լիճը տարածուող անապատներուն եւ ներքին ծովերուն ցած մարզին երկայն գիծը :

Արարատի հիւսիսը կը տարածուի մրբային (alluvion) կազմութեամբ Եւրասիի դաշտը (°) 800 — 900 մեղր բարձրութեան փրայ, իսկ հարաւային արեւմտարք կը գտնուի Պայքալի լեռնադաշտը՝ ծովին մահերեւելն 1500 մեղր բարձրութեամբ :

Արարատ երկու զապաթ ունի, Մեծ-Մասիս եւ Փոքր-Մասիս, որոնք իրարմէ 800 մեղր բայնութեամբ եւ 2705 մեղր խորութեամբ կիրճով մը բաժնուած են : Փոքր — Մասիս կը գտ-

նուի Մեծ — Մասիսի հարաւային արեւելքը եւ ունի գրեթէ կանոնաւոր կանաճե կամ քառանկիւն բրգաձե զապաթ մը, որուն ծայրը թեթեւապէս կրքացած է . Մեծ — Մասիս ունի կանաճե զապաթ մը՝ զոչը ծայրերով, բայց բազմաթիւ անկանոնութիւններով, որոնք կը գտնուին խիստ շատ՝ մասնաւորապէս անոր արեւմտեան եւ հարաւային կողմերուն փրայ :

Եթէ լեռներու բարձրութիւնը շնչուակնք ծափի մակերեւէն, այլ իրենց գտնուած գաղաղկասիմնէն, Արարատ աշխարհի ամէնէն բարձր լեռն է : Մէջ կ'օժիտուի եւ ոչ Անտան լեռներու հարեւորը եւ ոչ իսկ Հիւսիսայն երկնց խորքիսինընէն հաշուելով՝ Արարատէն կ'անցնին : Էլիբլուս, Չիփոցործո, Էլզրուդ եւ Մոն — Պրան իրենց շարքի գաղաղկէն 3000 — 4000 մեղր միայն բարձր են, մինչ Արարատ 4355 մեղր՝ Էլմիսնինի գաղաղն : Հակասակ ասոր՝ Արարատի զապաթը ա՛յնքան մաս կ'երեւի յոր կարծեալ քան մը մասէն կարելի է համոզի չուն, մինչդեռ երկու օր պէտք է . իսկ Փոքր — Մասիսի զապաթը հասնելու համար անհարմար է մտաւարապէս հինգ մամ, բայց ա՛յնքան շահեկան չէ ան, որքան Մեծ — Մասիս :

Արարատ աշխարհի փրայ միակ լեռն է, որ ամսածին է գաշար մը մէջ՝ կարծեալ տափարակ պնակի մը մէջ գրուած մէկ ատարկայի նման եւ ամէն կողմէն կ'երեւի միակտար հսկայ քարի մը նման, որ ոչ մէկ ուրիշ լեռ պայն կը ծածկէ զիտպին աշքէն, ինչպէս կը պատահի Ասիայ, Աիւրիկէի եւ Ամերիկայի լեռնադաշտերուն մէջ բարձրացած բարձրաբերձ լեռները ո՛ր եւ կ'զգմէ զիտուած ստեն :

Մեծ — Մասիսի քով կը բարձրանայ բրգաձե Փոքր — Մասիս, 3396 մեղր, աւելի խոնարհ եւ աւելի շնորհայի : Երկու երկուսերակներ, որոնք անջատուած են միւս լեռներէն :

Փոքր — Մասիս, որ Եղիպտոսի ամենաբարձր բուրդէն երեսուն անգամ բարձր է, զանձմ մը կ'երեւի Մեծ —

(°) Մեկլարսէն 75 Բիլլանդր դէպլ արեւելք :
 (°°) Հոսմայնցիւնբուն Campus Araxeni կոչածը :

Մասիսի՝ Հայաստանի հսկային բով, որուն բարձրութիւնն է 5156 մեղր:

Պայծառ օդով մը Արարատի զապաթէն կ'երևին Սև ու Կասպից ծովերը եւ Կովկասեան լեռնաշղթային բարձրագոյն զապաթը էլյզբուզ (5642 մեղր):

ՏեՄԲԸ. — Օրուան ամէն ժամուն Արարատ իր երևոյթը կը փոխէ, առատուն կ'երևի նոր եւ յստակ դիժերով՝ հայկական խիստ քիչ միջուրտին մէջ, բայց անդալարար արևը ս'ըբան զէնիթէն վեր բարձրանայ, զաշտագետնին տարքած օդը հեղձեալ զէյլ է լեւր կը բարձրանայ եւ հասնելով ձիւնի մարցին, իր պարունակած խոնաութիւնը կը փոխուի չողի, որ իր կարգին ամպ կը ձևացնէ Արարատի զապաթը: Այս ամպերը, հսկատակ երկինքի պայծառութեան, օրուան տաք պահերուն կը զեզերին անոր զապաթին շուրջ, եւ շարունակ իրենց տեղը կը փոխեն: Բայց կը ցրտին արևամուտիպահուն, երբ այլ եւս զաշտի տաք օդէ հոսանքը զազրի զէյլ է լեւր բարձրանայ եւ ամպ ձևացնելէ: Այն ատեն Արարատ կը վերերևի առանց ամպի: Իր զապաթը կը լուսաորուի շքեղ գոյնբով ու կը փայլի փարսփ նման՝ արևի վերջին ճառագայթներուն տակ:

Ամէն օր կը կրկնուի այս երևոյթը եւ Արարատ արևածագէն քանի մը ժամ յետոյ կը ծածկուի ամպերով, մինչ Արագած եւ անոր զբացի կատարները՝ կը մնան բաց՝ առանց ամպի, քանի որ զաշտագետնին տաք օդուն պարունակած խոնաութիւնը խտացնելու եւ չողի վերածելու չափ ձիւն չունին:

Ամառը Մեծ — Մասիսի ձիւնի սահմանն է ծովի մակերևոյթէն 4000 մեղր, իսկ Հիմալայայի սահմանն է 5300 մեղր(*): Մինչ Փոքր — Մասիսի

մրայ ձիւնը ամբողջութեամբ կ'անհետի ամառը:

Թէև Մեծ — Մասիս, Փոքր — Մասիսի կանոնաւոր եւ շնորհայի ձևեր չունի, բայց հեռուէն ու բարձր տեղէ մը զիտուելով՝ կ'երևի իր ամբողջ մեծութեամբն ու փառքովը:

Եւ թէև իր կողերը անբեր, միտրինակ ու միագոյն են, բայց Ասիոյ կենդանի արևէն ծնող լոյսէն շքեղօրէն լուսաորում իր սպիտակ վեհալուս զապաթն ու հեռուէն առած իր փառաւոր տեսքը օտարները հեղացում են եւ որուն համար ալ արդար իրաւունքով Սողմոսերգուն կոչած է գայն Հիմ Աշխարհի Հրաշալիքը:

Արարատի զեզեցիութիւնը սակայն, պէտք է զիտել հեռուէն, առանց մօտէն անոր մանրամասնութիւնը քննելու: որովհետև հեռուէն երևցող իր այնքան զեզեցիկ ու Արևելքի արևէն դունաւորում կողերը մօտէն գիտուելով՝ կ'երևին իրենց ահաւոր լեռկութեան եւ լուսահատեցնող միտրինակութեանը մէջ:

ԱՐԱՐԱՏԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Մեծ Մասիս զրեթէ ամբողջութեամբ կազմուած է ծիրանաքարի միակուտր վիթխարի զանդուած մը:

Երկու Մասիսներն ալ ամբողջութեամբ կազմուած են հրային քարերէ, այսինքն, խտաքարերէ (trachyte) եւ խտաքարային հողաքարէ (Tuf trachytique):

Մեծ — Մասիսի լուսային ձևն ու թարմութիւնը կը յիշեցնեն Վեսուփի լուան:

Արարատի հրաբխային ամենահին ձեղքերէն զուրս եկած են խտաքարեր, պապաթի լուաներ (Lava de basalte) եւ dolérite անուն քարը:

Արարատի կողերուն վրայ է որ ձևացած են խտանարաններ եւ բոլորքման կոներ, մասնաւորապէս Մեծ — Մասիսի հարաւային արևելեան զա-

(*) Հիմալայայ գտնուելով անլի տափ երկրի մէջ քան Արարատ, ամառը անոր վրայ ձիւնը կը հալի 5300

մեղր բարձրութեամբ վրայ, իսկ անկէ մինչև գագաթն է որ ձիւնով ծածկուած կ'ըլլայ:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

սխիստիքն վրայ եւ Քիփ - Կէօյ լիճին մէջ :

Երկու Մասիսներու կազմութիւնը, իրենց դուրս տուած հրալին մայրերը եւ իրենց վրայ ձեւացած խառնարաններն ու բորբոքման կոնքերը կ'սպացուցանեն թէ՛ անոնք հրարուիսներ կզած են ժամանակին : Թէևս գիտուններ կ'ըսեն թէ՛ Արարատ ո'չ մէկ հրարքում ունեցած է պատմական ժամանակներու մէջ : Միայն իր ծանօթ բորբոքումը տեղի ունեցած է 1840ին :

Մեծ - Մասիսի հիւսիսային արեւելեան կողմը կը գտնուի 3000 մեղր խորութեամբ վիճ մը, որուն պատերը կազմուած են բաւայէ եւ սրուն մէջ կ'իջնէ Ս . Յակոբի Սառնարանը : Արարատեան դաշակն 800 մեղր բարձրութեամբ այս վիճին մօտ կը գտնուէր կործանած Ահուրի դիւրը :

ԱՐԱՐԱՏԻ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ .

— Երբ Արարատը գիտնէք անոր ստորտը կզող դաշտազետինէն, կը տեսնենք զանազան զօտիներ : Պարխսիը կ'երևի աւաղներու եւ հրաբխային մոխիրներու մթերքին սպիտակագոյն զօտին . աւելի վերը՝ մինչև լեռան կէս բարձրութեան հասնող կանաչութեան զօտին : Յետոյ կուզայ անապատային զօտին, հրաբխային սև ժայռը, որ ձիւնի երակներով ընդմիջուած է : Եւ վերջապէս կը ցցուի սառոյցի պսպղուն պաստառով ծածկուած շրջեղ կոնք :

Արարատի գաղթականները Վեասի կամ Հեքրայի նման յախտենական շորութեան ենթակայ են : Բուսականութիւնը հոն շատ աւելի ազգաս է քան Հայաստանի միւս լեռներուն վրայ :

Իրարու խիստ մօտ կզող երկու լեռներ՝ Արազած եւ Արարատ, հակապատկեր կը ներկայացնեն այս տեսակէտով . բարեբերութիւն, ծաղկաւազ շրջութիւն եւ տառաութիւն՝ Արազածի վրայ, անբերութիւն ու անկերպանութիւն Արարատի վրայ :

Արազածի կողքէն վար հասող անթիւ տառապանները զարնան պատճառ կը գտնան անոր երփնեքանց ծաղիկներով եւ դաշտաբազ կանաչութեամբ ծածկուելուն : Ամառը, մինչ Երևանի դաշտին մէջ սյրող տաք մը կը տիրէ, այս բարձր լեռնազաւթին վրայ կը տիրէ զգլխիէ զովութիւն մը, Հայաստանի դրախտը, ուր կը սնանի բազմաթիւ բնակչութիւն մը :

Արազածը, հակառակ իր քիչ ձիւն ունենալուն, կ'ոտոզուի բազմաթիւ յարդատառ ջուրերով եւ հեղեղատենքով, որոնք կը կազմուին իր վրայ գոյացած 10է աւելի լիճերէն : Նոյնպէս քանի մը փարախա հեռու Ահմանկաթ հրարուիը (Սեւան լիճին արեւմուտքը) կը հոսեցնէ բաւական թիւով տառապաններ, որոնք Սեւանայ լիճին ընդարձակ աւաղանին ջուր կը հայթայթեն :

Մինչ Արարատ ըլլալով Հայաստանի միակ լեռը, որ ամառ եղանակին ալ կը պահէ իր ձմրան ճերմակ վերարկուն՝ ձիւնի սաւաղին ծածկոցը. դինրը հետադոտող բոլոր ճանապարհորդները զարմացմամբ տեսած են որ շուրջ 4000 մեզր բարձրութեան վրայ ձիւնհալէն ձեւացած բազմաթիւ ջուրի փոքրիկ վազեր կը հոսին իր դասիթափերէն վար եւ սակայն ժայռերուն ծակտիթներէն կը ծծուին եւ ստորերկրեայ խոռոչներուն մէջ լեցուած առեկներն անոնց կարկաչիւնը կը լսուի ամէն կողմ եւ ահա այս պատճառաւ Արարատ չոր է եւ հետեւարար անրեր:

Երկու ակեր միայն կը զանուին Մեծ — Մասիսի ամբողջ շրջապատին վրայ, Գինոյ գետը եւ Ս. Յակոբայ աղբիւրը. ունի նաև Քիփ — Կէօլ լիճը՝ 3300 մեզր բարձրութեան վրայ ձազարածեւ եւ բոլորէ փոսի մը մէջ զոյացած: Այս փոսը ունի 200 մեզր տրամագիծ: Իսկ Փոքր — Մասիս ունի միայն մէկ ակ:

Ուրեմն, ո՛ւր կ'երթան Արարատի ձիւներէն կազմուած ջուրերը:

Գերման քնասպատում Մօրից Վակնէրի տեսութիւնը շատ աւելի հաւանական կարելի է նկատել:

Ըստ այդ դիտուենին, Արարատի ըստորերկրեայ անհուն ընդունարաններուն մէջ կը հաւաքուին բազմաթիւ երակներէ ինքանցուող անձրեւներէ եւ ձիւնհալէ զոյացած ջուրերը:

Եթէ այն ընդունարաններուն եւ իրենց տակի հրաբխային վառարանին միջև եղած պատարը ծակելով ջուրերը թափեցան կրակին վրայ, 1840ի աղէտին պատճառը դիւրին կ'ըլլայ բացատրել:

Այս պայմաններուն տակ Խոնջ բուսակախոթիին առաջ կրնայ բերել Արարատ:

Միայն ձիւնի մարդին եւ ստորին տաք մարդին մէջ եւ 5000—10500 ոտք բարձրութեան վրայ եղող միջին մարդը որ չունի դաշտագետնին կեղիչ տաքը, ոչ ալ գազաթին բեւեռային

ցուրտը, այլ գտնուելով ձիւնի սահմանին մօտ, կը զովանայ անկէ եւ Արարատի կողերը շրջապատող ամպերէն խոնաւութիւն քաղելով առաջ կը բերէ արօտավայրեր, ուր ամառը իրենց հօտերով կուզան կը հաստատուին Քիւրտեր, մասնաւորապէս երկու Մասիսներու մէջտեղը եղող Սարտար Պուլազի (*): Խոտաւէտ լեռնադաշտին վրայ, որուն բարձրութիւնը կը հասնի 2000—2400 մեզրի:

Նոյնպէս ամառը կ'անցընեն իրենց հօտերով Քիփ — Կէօլի բարձր լեռնադաշտին վրայ, որ ունի 3300 մեզր բարձրութիւն: Ոմանք կը մշակեն ցորեն կամ դարի, բայց մեծ մասը կը սնանի իր հօտին արտադրութեամբը: Զմեռը մօտենալուն ոմանք կ'իջնեն հովիտներու մէջ:

Արարատի 3475 մեզր բարձրութեան վրայ տակաւին կ'աճի բուսականութիւն. 3750 մեզրի վրայ կը դադրին ցորենաղբիւնը, որոնց տեղ կը բերեն մարմանդներ: Իսկ 4338 մեզր բարձրութեան վրայ զտնուած են Թուրքիտոմի (Draba) սեռէն ծաղկաբեր փոքրիկ բոյսեր:

Հոն կ'աճին Ալպեան լեռներու բուսական տեսակները, բայց նուազ բազմաթիւ: Հոն անտառներ չկան. միայն Փոքր — Մասիսի 2600 մեզր բարձրութեան վրայ կը գտնուի փոքրահասակ ցարսիններու (Betula alba, bouleau) պուրակ մը, ինչպէս նաև անոր ստորտը՝ կ'իւրճին մէջ կը ծաղկին զանազան տեսակ բոյսեր, որոնց մէջ յիշուելու արժանի են Իշտուռլոյ կամ Հասարակ Իդիսար (Onobrychis sati-

(*) Առաջ ու քալմ օդով վայր մը, ուր երեւմի սարտարները ժամանակին իրենց վրամները կը հաստատելին ամառ եղանակին: Անկէ կը բխի առողջարար ջուրի աղբիւր (Սարտար Պուլազ = Սարտարի աղբիւր):

Ասկէ կ'երեւի Երասիի դաշտը, ուրկէ անդի Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի լեռները սահման կը դնեն տեսութեան:

Մինչ Արարատ ըլլալով Հայաստանի միակ լեռը, որ ամառ եղանակին ալ կը պահէ իր ձմրան ճերմակ վերարկուն՝ ձիւնի սաւաղին ծածկոցը. դինրը հետադոտող բոլոր ճանապարհորդները զարմացմամբ տեսած են որ շուրջ 4000 մեզը բարձրութեան վրայ ձիւնհալէն ձեւացած բազմաթիւ ջուրի փոքրիկ վազեր կը հոսին իր դասիթափերէն վար եւ սակայն ժայռերուն ծակտիթներէն կը ծծուին եւ ստորերկրեայ խողովներուն մէջ լեցուած առեկներն անոնց կարկաչիւնը կը լսուի ամէն կողմ եւ ահա այս պատճառաւ Արարատ չոր է եւ հետեւարար անրեր:

Երկու ակեր միայն կը գտնուին Մեծ — Մասիսի ամբողջ շրջապատին վրայ, Գինոյ գետը եւ Ս. Յակոբայ աղբիւրը. ունի նաև Քիփ — Կէօլ լիճը՝ 3300 մեզր բարձրութեան վրայ ձազարածեւ եւ բոլորէ փոսի մը մէջ զոյսացած: Այս փոսը ունի 200 մեզր տրամագիծ: Իսկ Փոքր — Մասիս ունի միայն մէկ ակ:

Ուրեմն, ո՛ւր կ'երթան Արարատի ձիւններէն կազմուած ջուրերը:

Գերման քնասպատու մօբից Վակնէրի տեսութիւնը շատ աւելի հաւանական կարելի է նկատել:

Ըստ այդ դիտուներն, Արարատի ըստորերկրեայ անհուն ընդունարաններուն մէջ կը հաւաքուին բազմաթիւ երակներէ ինքանցուող անձրեւներէ եւ ձիւնհալէ զոյսացած ջուրերը:

Եթէ այն ընդունարաններուն եւ իրենց տակի հրաբխային վառարանին միջեւ եղած պատարը ծակելով ջուրերը թափեցան կրակին վրայ, 1840ի աղէտին պատճառը դիւրին կ'ըլլայ բացատրել:

Այս պայմաններուն տակ Խոնջ բուսակալութիւն առաջ կրնայ բերել Արարատ:

Միայն ձիւնի մարդին եւ ստորին տաք մարդին մէջ եւ 5000—10500 ոտք բարձրութեան վրայ եղող միջին մարդը որ չունի դաշտագետներին կեղիչ տաքը, ոչ ալ գազաթին բեւեռային

ցուրտը, այլ գտնուելով ձիւնի սահմանին մօտ, կը զովանայ անկէ եւ Արարատի կողերը շրջապատող ամպերէն խոնաւութիւն քաղելով առաջ կը բերէ արօտավայրեր, ուր ամառը իրենց հօտերով կուզան կը հաստատուին Քիւրտեր, մասնաւորապէս երկու Մասիսներու մէջտեղը եղող Սարտար Պուլազի (*): Խոտաւէտ լեռնադաշտին վրայ, որուն բարձրութիւնը կը հասնի 2000—2400 մեզրէ:

Նոյնպէս ամառը կ'անցընեն իրենց հօտերով Քիփ — Կէօլի բարձր լեռնադաշտին վրայ, որ ունի 3300 մեզր բարձրութիւն: Ոմանք կը մշակեն ցորեն կամ դարի, բայց մեծ մասը կը սնանի իր հօտին արտադրութեամբը: Զմեռը մօտենալուն ոմանք կ'իջնեն հովիտներու մէջ:

Արարատի 3475 մեզր բարձրութեան վրայ տակաւին կ'աճի բուսականութիւն. 3750 մեզրի վրայ կը դադրին ցորենաղբիւնը, որոնց տեղ կը բերեն մարմանդներ: Իսկ 4338 մեզր բարձրութեան վրայ գտնուած են Թուրքիտոմի (Draba) սեռէն ծաղկաբեր փոքրիկ բոյսեր:

Հոն կ'աճին Ալպեան լեռներու բուսական տեսակները, բայց նուազ բազմաթիւ: Հոն անտառներ չկան. միայն Փոքր — Մասիսի 2600 մեզր բարձրութեան վրայ կը գտնուի փոքրահասակ ցարսիններու (Betula alba, bouleau) պուրակ մը, ինչպէս նաև անոր ստորտը՝ կ'իւրճին մէջ կը ծաղկին զանազան տեսակ բոյսեր, որոնց մէջ յիշուելու արժանի են Իշտուլոյս կամ Հասարակ Իդիսար (Onobrychis sati-

(*): Առաջ ու քարմ օդով վայր մը, ուր երեւանի սարտարները ժամանակին իրենց վրանները կը հաստատելին ամառ եղանակին: Անկէ կը բխի առողջարար ջուրի աղբիւր (Սարտար Պուլազ = Սարտարի աղբիւր):

Ասկէ կ'երեւի Երասիի դաշտը, ուրկէ անդիմ Ջանգեղուրի եւ Ղարաբաղի լեռները սահման կը դնեն տեսութեան:

ԱՐՐԱՍ ԷՆՌ

va), Ալպեան բուսուկ (*Cerastium Alpinum*), Ելլիբիական Իբանուկ (*Ranunculus Illyricus*), Ամեմազի ալիա (*Eriogeron pulchellus*), Ընուսի սագախոս կամ Ը՝ ողկուզուկ (*Chenopodium urbicum*), Քարքի կանգակամաղիկ (*Campanula saxifraga*), Քոշխուսասուրև վարդ (*Rosa Pimpinellifolia*) և այլն :

Մասխի բուսատես ճարգին ձէջ կ'աճին տերեխուկ կամ կապուտիկ (*Centaurea Cyanus*), Կամբեղնիխ, Բարհերնուկ (*Saxifrage*), Յակորուկ (*Physalis alkekengi*), Ակնալուս (*Euphrasia*), Թանթոնիկ կամ սագալգու (*Sedum Telephium*), Համասպրամ արեւելեան (*Lychnis orientalis*), Կոսեմ և գիլի :

Իսկ Աղտոնին վեր՝ Ս՝ Յակարայ վանքին և արքիւրին ժոռ կ'աճին Կապուտակ լուռղեղ (*Conyza acris caerulea*), Վահշիմակ (*Veronica*), Արարատեան ֆարսարուկ (*Petrocalis Araratica*), Իբերական հիրիկ (*Iris Iberica*), Հրամունկներ (*Renoncule*), Ալպեան աստղածաղիկ (*Aster Alpinus*), Քարքի կանգակամաղիկ, Կովկասեան լուսխոս (*Pyrethrum Caucasicum*), շահոքրամ սապարի (*Dyanthus petræus*), Քաղցր Կորնգամ (*Hedysarum Caucasicum*), Կապուածաղիկ առուայտ, վայրիկ չակաչ (*Talipa Sylvestris*), Միածաղիկ սերկելիխ (*Cotonaster uniflora*) և սերկելիխ (*Cotonaster*) :

Արարատի ստորին կողմը ծածկող աւազ՜ճ բուն և Զրարխայն ձօխիբնե-

բուն ձէջ կ'աճի անտաղտալին տկար բուսականութիւնն մը : Չոր հողը, որ արեւէն խոնձած է, կ'աճեցնէ մեծ մասամբ փուշերով գինուած ստիւտառեւ զանաւ թուփեր, որոնք հայրի կրնան հասնիլ 1666—1866 մեղր բարձրութեան ժարգը, որ բիկ վերջ կը գաղբին :

Գանաւ թուփերու այս մարդը անյարմար է ճշակութեան և անբնակ : Միւշնոյն մեկուսիներ կը տիրէ ձիւնածերձ գոտիին ձէջ, որ սեւ լեռի ժայռերը ծածկուած են միայն զանի մը հազուադիւս կարմիր ու զեղին մամուռներով, որոնցմէ Յ տեսակ ճանչցած է ժրնեցի բուսարան Միւշլի և անոնցմէ երկուքը նոր տեսակներ : Չանոնք կոչւած է *Araratica* և *Chantricum* :

Կենեմեմեմեմ — Անտառի և բառուերի պահպանն հեռեւեմեմով Արարատի վրայ կենդանիներ շատ քիչ կը զանուին, հակառակ ըստ հայկական աւանդութեան թէ՛ ջրհեղեղէն վերջ կենդանիներու բոլոր տեսակները Արարատի դաշտիմէն վար իջած և տարածուած են երկրագունդի ամէն կողմը :

Արարատի դառնութիւն վրայ տեսնուած են այժմաղ (*), անն (**), կամ վայրի ոչխար, տեսակ մը փոքրահասակ աղուէս, կուղ, հասարակ նա-

(*) *Capra ibex*, ֆրանս. Bouquetin :
(**) *Ovis musimon*, ֆրանս. mouflon :

ԱՐՄԸՍ ԷՆՌ

va), Ալպեան բուսուկ (*Cerastium Alpinum*), Ելլիբիական Իբանուկ (*Ranunculus Illyricus*), Ամեմազի ալիա (*Eriogeron pulchellus*), Ընուսի սագախոս կամ Ը՝ ողկուզուկ (*Chenopodium urbicum*), Քարքի կանգակամաղիկ (*Campanula saxifraga*), Քոչխոսասուրև վարդ (*Rosa Pimpinellifolia*) և այլն :

Մասխի բուսատես ճարգին ձէջ կ'աճին տերեխուկ կամ կապուտիկ (*Centaurea Cyanus*), Կամբեղնիխ, Բարհերնուկ (*Saxifrage*), Յակորուկ (*Physalis alkekengi*), Ալեմալու (*Euphrasia*), Թանթոնիկ կամ սագալեզու (*Sedum Telephium*), Համասպրամ արեւելեան (*Lychnis orientalis*), Կոսեմ և գիլի :

Իսկ Աղտոխն վեր՝ Ս՝ Յակարայ վանքին և աղբուրին ժող կ'աճին Կապուտակ լուաղեղ (*Conyza acris caerulea*), Վահշիմակ (*Veronica*), Արարատեան ֆարսարուկ (*Petrocalis Araratica*), Իբերական հիրիկ (*Iris Iberica*), Հրամուկներ (*Renoncule*), Ալյեան աստղամաղիկ (*Aster Alpinus*), Քարքի կանգակամաղիկ, Կովկասեան լուսխոս (*Pyrethrum Caucasicum*), շահոքրամ առապարի (*Dyanthus petræus*), Քաղցր Կորնզամ (*Hedysarum Caucasicum*), Կապտամաղիկ առուայտ, վայրիկ չակաչ (*Talipa Sylvestris*), Միամաղիկ սերկելիխ (*Cotonaster unifloria*) և սերկելիխ (*Cotonaster*) :

Արարատի ստորին կողմը ծածկող աւազճէրուն և Հրաբխային մոխրեւե-

րուն ձէջ կ'աճի անտաղտային տկար բուսականութիւն մը : Չոր հողը, որ արեւէն խոնձած է, կ'աճեցնէ մեծ մասամբ փուշերով գինուած ստիւտաւերեւ գանձան թուփեր, որոնք հայրեկրեան հասնիչ 1666—1866 մեղր բարձրութեան ժարգը, որ բիկ վերջ կը գաղբին :

Գանձան թուփերու այս մարդը անյարմար է ճշակութեան և անբնակ : Միևնոյն մեկուսիներ կը տիրէ ձիւնամեքճ գոտիին ձէջ, որ սեւ լեռի ժայռերը ծածկուած են միայն զանի մը հազուադիւս կարմիր ու դեղին մամուռներով, որոնցմէ Յ տեսակ ճանչցած է ժրնեցի բուսարան Միւշլի և անոնցմէ երկուրը նոր տեսակներ : Չանոնք կոչւած է *Araratica* և *Chantricum* :

Կենեմեմեմեմ — Անտառի և բառուերի պահպանն հեռեւեմեմով Արարատի վրայ կենդանիներ շատ քիչ կը գտնուին, հակառակ ըստ հայկական աւանդութեան թէ՛ ջրհեղեղէն վերջ կենդանիներու բոլոր տեսակները Արարատի դաշտիմէն վար իջած և տարածուած են երկրագունդի ամէն կողմը :

Արարատի դառնութիւն վրայ տեսնուած են այճբաղ (*), անն (**), կամ վայրի ոչխար, տեսակ մը փոքրահասակ աղուէս, կուղ, հասարակ նա-

(*) *Capra ibex*, ֆրանս. Bouquetin :
(**) *Ovis musimon*, ֆրանս. mouflon :

Արարատի մասկերներէն **ԲՈՐԵՆԻ**

Արարատի բռնուններէն **ԱՐՄԻԻ**

պատակ, վայրի այծեամ (*), աբլ, լուսան կամ քաւթարինէ (**), վայրի կատու: Մինչդեռ մերձակայ դաշտերուն եւ երաստի թաւառաներուն մէջ կարելի է գտնել մասկերներէն գայլ, բորենի եւ շնագայլ:

Արարատի ստորին դառիթափերու աւազներուն եւ Հրարխային մոխիրներուն մէջ կը վխտան կրիաներ, մողէսներ, կարիճիներ եւ դաշտերու յատուկ տեսակ տեսակ կենդանիներ: Թռչունները բաւական բազմաթիւ եւ Հաղուազիւտ տեսակներ են, մասնաւորապէս արծիւ, անդղ եւ բաղէ, ինչպէս նաեւ ազուաւ: Իսկ ջրային թռչուններէն, Գինոյ գետին ստորին մասին մէջ կը գտնուին արազիւլ, ճայ, հողամաղ, վայրի կարապ (փոր), բաղ, քաջահաւ եւն.:

Արարատի ստորտը կան դանազան միջատներ եւ երփներանգ թիթեռնիկներ, որոնց մէջ կը յիշուին ծիծեռնա-

Արարատի բռնուններէն **ԲԱԶԷ**

Արարատի քիթեռնիկներէն **ՄԻՄԵՆՆԱԳԻ**

դի (Papilio machaon եւ Papilio cardui ըսուած տեսակները:

Վարդագոյն տարմաշաւը (Etourneau) մարտիներու այս ջարդարար ատառ է դաշտերուն մէջ:

ՀԱՆՔԵՐ. — Արարատի կազմութեան մասին խօսած ատեննիս յիշեցինք կարգ մը Հրարխային ժայռեր, որոնցմով կազմուած են զոյղ Մասիսները կամ անոնցմէ ոմանք Հրարխային ամենաշին ճեղքերէն զուրս հոսած են: Ուրեմն, Արարատի հանքերն են, ծիրանաքար, խտաքար, խտաքարային հողաքար, լուս, պաղալթ եւ dolérite:

ԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Այլարատեան դաշտէն վեր, 800 մետր բարձրութեամբ Մեծ-Մասիսի Հիւսիս արևելքեան կողմն վրայ եղող վիհին (*) մօտ կը գտնուէր Հին ու գեղեցկապիւր Ա-

(*) Capra zegagra:

(**) Felis lynx:

(*) Ըստ աւանդութեան Գիւնյ գետին մօտ եղող այս վիհին մէջ գտնուած է Արտաւազդ, այս կերպով

Արարատի մասկերներէն **ԲՈՐԵՆԻ**

Արարատի քոչուրներէն **ԱՐՄԻՒ**

պատակ, վայրի այծեամ (*), աբլ, լուսան կամ քաւթարինէ (**), վայրի կատու: Մինչդեռ մերձակայ դաշտերուն եւ երաստի թաւուաներուն մէջ կարելի է գտնել մասկերներէն գայլ, բորենի եւ շնագայլ:

Արարատի ստորին դառիթափերու աւազներուն եւ Հրարխային մոխիրներուն մէջ կը վխտան կրիաներ, մողէսներ, կարիճիներ եւ դաշտերու յատուկ տեսակ տեսակ կենդանիներ: Թռչունները բաւական բազմաթիւ եւ հազուադիւրս տեսակներ են, մասնաւորապէս արծիւ, անդղ եւ բաղէ, ինչպէս նաեւ ազուաւ: Իսկ ջրային թռչուններէն, Գինոյ գետին ստորին մասին մէջ կը գտնուին արազիւր, ճայ, հողամաղ, վայրի կարապ (փոր), բաղ, քաջահաւ եւն.:

Արարատի ստորտը կան դանազան միջատներ եւ երգիներանոց թիթեռնիկներ, որոնց մէջ կը յիշուին ծիծեռնա-

Արարատի քոչուրներէն **ԲԱԶԷ**

Արարատի քիթեռնիկներէն **ՄԻՄԵՆՆԱԳԻ**

դի (Papilio machaon եւ Papilio cardui ըսուած տեսակները:

Վարդագոյն տարմաշաւը (Etourneau) մարախիներու այս ջարդարար ատառ է դաշտերուն մէջ:

ՀԱՆՔԵՐ. — Արարատի կազմութեան մասին խօսած ատեննիս յիշեցինք կարգ մը Հրարխային ժայռեր, որոնցմով կազմուած են զոյգ Մասիսները կամ անոնցմէ ոմանք Հրարխային ամենահին ճեղքերէն զուրս հոսած են: Ուրեմն, Արարատի հանքերն են, ծիրանաքար, խտաքար, խտաքարային հողաքար, լուս, պաղալթ եւ dolérite:

ԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Այլարատեան դաշտէն վեր, 800 մետր բարձրութեամբ Մեծ-Մասիսի հիւսիս արեւելեան կողմն վրայ եղող վիհին (*) մօտ կը գտնուէր հին ու գեղեցկապիւր Ա-

(*) Capra zægagra:

(**) Felis lynx:

(*) Ըստ աւանդութեան Գիւնյ գետին մօտ եղող այս վիհին մէջ գտնուած է Արտաւազդ, այս կերպով

կտտի մեծ տանը, որ կը պտտեանէր Ալյարատի Մասեացոսն գտասին :

Ակոսի կ'ստոգուէր բայժաբէի սասակներով, որոնց մէջ կը յիշուի Գիւնի գետը կամ Գիւնեգոյն գետ, որուն կը համարադաստանէ այժմեան Գասսուն :

Ակոսի 1600 հայ բնակչութիւն ունէր, սասոնց հաշուելու Քիւրտերը, որոնք աշխատանքի համար կուգային հոն :

Հայաստանի ամենագեղեցիկ եւ ամենամեծ գիւղերէն մէկն էր Ակոսի : Իր բնակիչները կը մշակէին ցորեն, գարբի, սաւուրյա եւ սքանչելի հունձք կ'առնէին : Ունէին պարտէզներ, որոնց մէջ կ'աճէին պղպասու ծառեր : Ալյարատի կողերուն վրայ տարածուող հարուստ արտափայտեան վրայ կը բուծանէին բայժաբէի հօտեր : Զուրբ աչ մը գիւղին կը հայթայթէր սքանչելի բժշկելի ջուր եւ կը ծառայէր պարտէզները ստոգուելու : Իսկ ձիւնհալը կը պարենաւորէր սասուակ մը, որ հովիտէն անցնելով կ'ուռնացնէր վերին կամ Մեծ Գարատու գետը : Այս գետակը կ'անցնէր Մասեացոսէն եւ ծանոթ է Ակոսի գետակ կամ բոտ հիւնեբուժ՝ Գիւնեգոյն գետ անունով :

Մէկ քիլոմետր վերը կը գտնուէր Ս. Յակոբի վանքը, ուր անցուցած է Բարբող, Արարատի սասուլին վերելքը կատարած միջոցին :

Վանքը կառուցուած էր յորդատատ բուսականութեան մէջտեղը եւ շնորհիւ ջուրերուն, այս վայրը զարձան էր Արարատի բուրասանը :

կատարուելով՝ իր հօրը Արաշէսի անէծքը՝

«Եթէ դու յորս հեծցես յԱգատ ի վեր ի Մասիս, գեգ կայցին քաջք, տարցին յԱգատ ի վեր ի Մասիս անդ կացցես եւ զոյս մի տեսցես :»

«Ագատ» մակցիրով կոչուած է Մասիս՝ Գողթան երգերու մէջ, ինչպէս Մովսէս հորեմացին կը յիշէ Արտաւագդին յիշեալ վիհին մէջ գառավիժիլը պատմելով :

ԱՐՏԱՒԱՉԳԻ ԱԿՈՍԻԻ ՎԻՃԸ ԿԸ ԳԻՆԱՎՈՒԹԻՒ

Այս փոքրիկ հին մանքը, որ 800 տարի է վեր դոյաբնին ունէր, կը գտնուէր այն տեղն իսկ, ուր հրեշտակներ կը երևեցաւ Ս. Յակոբի, բոտ հայկական սասուգութեան :

Ակոսի միակ գիւղն էր որ կը գտնուէր Արարատի կողին վրայ բացուած հսկայ ճեղքի մը մօտ : Այս ճեղքը բացուած էր Արարատի հարթոսին պտտեղումներու ընթացքին :

ԱՐԱՐԱՏԻ ԲՈՐԲՈՒՄԸ ԵՒ ԱԿՈՍԻԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ. — 1840 Յուլիս 2, հինգշաբթի, արեւը մարը մտնելէն կէս ժամ առաջ, հանդարտ օդով եւ պայծառ երկինքով օր մը որստուժի նման ստորերկրեայ սաստիկ աղմուկ մը սարսափեցուց Ակոսիի բնակիչները :

Արարատի մէկ հին խառնարանը (*), որ կը գտնուի անոր հիւսիսային զարեթափին վրայ, յանկարծ բացուեցաւ :

Գետինը ցնցուեցաւ եւ վեր բարձրացաւ ծովի ալիքներու նման՝ երկու երկվայրկեան միջնադադարով տեղի ունեցող երկրաշարժներէ, որոնք տեւեցին զրեթէ երկու ժամ անընդհատ եւ ուղղուեցան Մեծ-Մասիսէն զէպի արեւելք :

(*) Հրաբուխին գագաթը բացուած ձագարածու ծակը, ուրկէ դուրս կը ժայթքին կրակ, մուխ, ջուրի շագի : մոխիր, աւազ, երաշէկ լուս եւայլն :

կոտի մեծ աւանք, որ կը պատկանէր Ալթարատի Մասեազտան գոտաւին :

Ակոտի կ'ստուգուէր բազմաթիւ սասակներով, որոնց մէջ կը յիշուի Գիւնյի գետը կամ Գիւնեգոյն գետ, որուն կը համարադաստարանէ այժմեան Գասսուն :

Ակոտի 1600 հայ բնակչութիւն ունէր, սասոնց հաշուելու Քիւրտերը, որոնք աշխատանքի համար կուգային հոն :

Հայաստանի ամենագեղեցիկ եւ ամենամեծ գիւղերէն մէկն էր Ակոտի : Իր բնակիչները կը մշակէին ցորեն, գարբի, սաւուրյա եւ սքանչելի հունձք կ'աւանդէին : Ունէին պարսկացիներ, որոնց մէջ կ'աճէին պողպատու ծառեր : Արարատի կողերուն վրայ տարածուող հարուստ արտադրանքներուն վրայ կը բուծանէին բազմաթիւ հօտեր : Զուրբ աչ մը գիւղին կը հայթայթէր սքանչելի բմպակի ջուր եւ կը ծառայէր պարսկացիներու ստուգելու : Իսկ ձիւնհալը կը պարենաւորէր սասուակ մը, որ հովիտէն անցնելով կ'ուռնացնէր վերին կամ Մեծ Գարատու գետը : Այս գետակը կ'անցնէր Մասեազտան եւ ծանոթ է Ակոտի գետակ կամ բոտ հոններուն՝ Գիւնեգոյն գետ անունով :

Մէկ քիլոմետր վերը կը գտնուէր Ս. Յակոբի վանքը, ուր անցուցած է Բարբող, Արարատի սասուլին վերելքը կատարած միջոցին :

Վանքը կառուցուած էր յորդառատ բուսականութեան մէջտեղը եւ շնորհիւ ջուրերուն, այս վայրը զարձան էր Արարատի բուրասանը :

կատարուելով՝ իր հօրը Արտաշէսի անէծքը՝

«Եթէ դու յորս հեծցես յԱգատ ի վեր ի Մասիս, գեգ կայցին քաջք, տարցին յԱգատ ի վեր ի Մասիս անդ կացցես եւ զոյս մի տեսցես :»

«Ագատ» մակցիրով կոչուած է Մասիս՝ Գոզքան երգերու մէջ, ինչպէս Մովսէս հորեմացին կը յիշէ Արտաւագդին յիշեալ վիհին մէջ գառավիժիլը պատմելով :

ԱՐՏԱՒԱԶԳԻ ԱԿՈՒՌԻՒ ՎԻՃԻԸ ԿԸ ԳԻՒՆԷԳՈՒՎԻՒՄ

Այս փոքրիկ հին մանքը, որ 800 տարի է վեր դոյալթիւն ունէր, կը գտնուէր այն տեղն իսկ, ուր հրեշտական ասանդութեան :

Ակոտի միակ գիւղն էր որ կը գտնուէր Արարատի կողին վրայ բացուած հսկայ ճեղքի մը մօտ : Այս ճեղքը բացուած էր Արարատի հարթոստին պտտիկումներու ընթացքին :

ԱՐԱՐԱՏԻ ԲՈՐԲՈՒՄՈՒՄԸ ԵՒ ԱԿՈՒՌԻՒԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ. — 1840 Յուլիս 2, հինգշաբթի, արեւը մարը մտնելէն կէս ժամ առաջ, հանդարտ օդով եւ պայծառ երկինքով օր մը որստուժի նման ստորերկրեայ սաստիկ աղմուկ մը սարսափեցուց Ակոտի բնակիչները :

Արարատի մէկ հին խաւնարանը (*), որ կը գտնուի անոր հիւսիսային զարեթափին վրայ, յանկարծ բացուեցաւ :

Գետինը ցնցուեցաւ եւ վեր բարձրացաւ ծովի ալիքներու նման՝ երկու երկվայրկեան միջնադադարով տեղի ունեցող երկրաշարժներէ, որոնք տեւեցին զրեթէ երկու ժամ անընդհատ եւ ուղղուեցան Մեծ-Մասիսէն զէպի տրեւելք :

(*) Հրաբուխին գագաթը բացուած ձագարածու ծակը, ուրկէ դուրս կը ժայթքին կրակ, մուխ, ջուրի շագի : մոխիր, աւազ, երաշէկ լուս եւայլն :

Գոյացած ճեղքերէն դուրս ժայթքեցան կաղեր եւ շողինք՝ անուր սաստիկութեամբ արձակելով քարերու տարած մը, որ սղին մէջ կը սուրային սուժերու պէս շէլով ու սուշելով եւ կ'իյնային Արարատի ստորին դաշտադառններուն մէջ:

Արձակուած քարի կտորներէն ուժանք կը կշռէին աւելի քան 25,000 քիւրոկրամ:

Շողիին կարմիր - կապոյտ ամպերը արագօրէն կը բարձրանային Արարատի դապաժը ու իրենց զոյնը կը սևանար բարձրերը, ուր կը տիրէր ծծումբի հոտ արձակող կարմրազոյն մուխի հսկայ սիւն մը:

Մէկ ժամ շարունակ, Արարատ որոտումով ցնցեց հողը: Երասխի մէջ տաք ջուրի աղբիւրներ կը ցայտէին եռալով:

Բորբոքումը հազիւ մէկ ժամ տեւեց:

Ու երբ շողիները անհետացան, երբ քարի ու ցեխի անձրեւը դաբրեցաւ, զիւրեային մթովիւն մը տիրեց սոսկալի աւերակներուն վրայ:

Ակոսի զեղեցիկ զիւրը եւ Ս. Յակոբայ հին վանքը աներևութացած էին ու այս խաղաղ ուստիսին բնակչութիւնը թաղուած էր հրաբխային նիւթերով շինուած զերեզմանի մը տակ:

Արտեր, պարտէզներ, արօտավայրեր եւ պտղատու ծառեր թաղուած էին ցեխի ու քարերու պատտառի մը տակ:

1500 Հայեր, 400 վարձուոր քիւրտեր եւ 8 կրօնականներ կորուսեցան Ակոսիի մէջ, առանց հետք մը ձգելու եւ միակ վերապրողները՝ այս աղէտէն զերծ, բացականերն էին՝ թիւով 114 հողի, որոնք Երասխի եզերքը անդին սաղին գաղթեցին ու թշուառ եղան:

Ուրիշ քաղաքներ եւ զիւղեր աւերակ եղան Հայ սրբազան լեռան յանկարծական դարթնումովը, եւ աւերումը աւելի սոսկալի եղաւ անոր արեւելեան եւ հարաւային կողմը, քան

հիւսիսային կողմը: Երեւան քիչ վերնասուեցաւ, հակառակ Արարատի ծօռ բլլալուն (64 քիլոմետր), մինչդեռ շատ վնասուեցան Նախիջևան, Պարսկաստանի մէջ Մակու եւ Թրքահայաստանի մէջ՝ Պայաղիտ:

Պաշտօնական տեղեկագիրներ ցոյց կուտան թէ՛ աւելի քան 6000 տուն կործանած է Նախիջևանի, Եարուրի եւ Օրտուպատի նահանգներուն մէջ: Բայց վնասաւններուն մէջ մեծած մարդոց թիւը յարաբերաբար քիչ է, որովհետեւ երկրաշարժը տեղի ունեցած է այն ժամուն, ուր մարդիկ իրիկուան զովութիւնը կը վայելէին իրենց բնակարաններէն դուրս:

Յունցերը, որոնք Արարատի կեդրոնէն կ'ուղղուէին հիւսիս - արեւելք, զգացուած են Ուրմիոյ լիճին եւ կասպից ծովուն եզերքները, մինչև Թիֆլիս:

Արձակայ դաշտին մէջ դոյացան բազմաթեւ ճեղքեր, որոնցմէ դուրս կը պոսթկային շողիներ, ցեխի զանգուածներ եւ աւաղի դետեր: Ուրիշ տեղեր կը բխէին ջուրեր:

Ստորերկրեայ ուժերու ազդեցութեան տակ վեր բարձրացած է Արաքսը, որով իր ջուրը յորդած եւ ողողած է դաշտը: Գետի հունին մէջ բացուած են բազմաթիւ լայն խոռոչներ, որոնցմէ դուրս կուգային կաղեր՝ ջուրը եռացնելով ու ձեւացնելով հետաքրքրական շարունաններ:

Երկրաշարժէն շուրս օր վերջ տեղի ունեցաւ երկրորդ աղէտ մը, որ աւելի մեծ տարածութեան վրայ զորեցեց քան նախկինը: Այս երկրորդ աղէտը պատահեցաւ Արարատի ստորոտը:

Այն վիճը, որ ստորերկրեայ կրակներուն ծնունդ տուած էր, զոցուելով փոխուած էր խոր լիճի մը, որուն մէջ թափած են անձրեւի, միւնհալի եւ հեղեղի մը ջուրերը:

Հաւաքուած քարերուն եւ ցեխերուն համար լիճը ծառայեց իբր թումբ, որ ի վերջոյ չլիճմանալով ջուրերու ծանրութեան, քանդուեցաւ: Եւ ահա տիղմի գետ մը ահաւոր սաստկու-

Գոյացած ճեղքերէն դուրս ժայթքեցան կաղեր եւ շողինք՝ անուր սաստիկութեամբ արձակելով քարերու տարած մը, որ սղին մէջ կը սուրային սուժերու պէս շէլով ու սուշելով եւ կ'իյնային Արարատի ստորին դաշտադառններուն մէջ:

Արձակուած քարի կտորներէն ուժանք կը կշռէին աւելի քան 25,000 քիւրոկրամ:

Շողիին կարմիր - կադոյտ ամպերը արագօրէն կը բարձրանային Արարատի դապաժը ու իրենց զոյնը կը սևանար բարձրերը, ուր կը տիրէր ծծումբի հոտ արձակող կարմրագոյն մուխի հսկայ սիւն մը:

Մէկ ժամ շարունակ, Արարատ որոտումով ցնցեց հողը: Երասխի մէջ տաք ջուրի աղբիւրներ կը ցայտէին եռալով:

Բորբոքումը հազիւ մէկ ժամ տեւեց:

Ու երբ շողիները անհետացան, երբ քարի ու ցեխի անձրեւը դաբրեցաւ, զիւրեային մթովիւն մը տիրեց սոսկալի աւերակներուն վրայ:

Ակոսի զեղեցիկ զիւրը եւ Ս. Յակոբայ հին վանքը աներևութացած էին ու այս խաղաղ ուստիսին բնակչութիւնը թաղուած էր հրաբխային նիւթերով շինուած զերեզմանի մը տակ:

Արտեր, պարտէզներ, արօտավայրեր եւ պողատու ծառեր թաղուած էին ցեխի ու քարերու պատտառի մը տակ:

1500 Հայեր, 400 վարձուոր քիւրտեր եւ 8 կրօնականներ կորուսեցան Ակոսիի մէջ, առանց հետք մը ձգելու եւ միակ վերապրողները՝ այս աղէտէն զերծ, բացականերն էին՝ թիւով 114 հողի, որոնք Երասխի եզերքը անդին սաղին գաղթեցին ու թշուառ եղան:

Ուրիշ քաղաքներ եւ զիւղեր աւերակ եղան Հայ սրբազան լեռան յանկարծական դարթնումովը, եւ աւերումը աւելի սոսկալի եղաւ անոր արեւելեան եւ հարաւային կողմը, քան

հիւսիսային կողմը: Երեւան քիչ վերնասուեցաւ, հակառակ Արարատի ծոռը լլայլան (64 քիլոմետր), մինչդեռ շատ վնասուեցան Նախիջևան, Պարսկաստանի մէջ Մակու եւ Թրքահայաստանի մէջ՝ Պայաղիտ:

Պաշտօնական տեղեկագիրներ ցոյց կուտան թէ՛ աւելի քան 6000 տուն կործանած է Նախիջևանի, Եարուրի եւ Օրտուպատի նահանգներուն մէջ: Բայց վնասաւններուն մէջ մեծած մարդոց թիւը յարաբերաբար քիչ է, որովհետեւ երկրաշարժը տեղի ունեցած է այն ժամուն, ուր մարդիկ իրիկուան զովութիւնը կը վայելէին իրենց բնակարաններէն դուրս:

Յունցերը, որոնք Արարատի կեդրոնէն կ'ուղղուէին հիւսիս - արեւելք, զգացուած են Ուրմիոյ լիճին եւ կասպից ծովուն եզերքները, մինչև Թիֆլիս:

Մերձակայ դաշտին մէջ դոյացան բազմաթեւ ճեղքեր, որոնցմէ դուրս կը պոսթկային շողիներ, ցեխի զանգուածներ եւ աւաղի զետեր: Ուրիշ տեղեր կը բխէին ջուրեր:

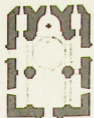
Ստորերկրեայ ուժերու ազդեցութեան տակ վեր բարձրացած է Արաքսը, որով իր ջուրը յորդած եւ ողողած է դաշտը: Գետի հունին մէջ բացուած են բազմաթիւ լայն խոռոչներ, որոնցմէ դուրս կուգային կաղեր՝ ջուրը եռացնելով ու ձեւացնելով հետաքրքրական շարունաններ:

Երկրաշարժէն շուրջ օր վերջ տեղի ունեցաւ երկրորդ աղէտ մը, որ աւելի մեծ տարածութեան վրայ զործեց քան նախկինը: Այս երկրորդ աղէտը պատահեցաւ Արարատի ստորոտը:

Այն վիճը, որ ստորերկրեայ կրակներուն ծնունդ տուած էր, զոցուելով փոխուած էր խոր լիճի մը, որուն մէջ թափած են անձրեւի, ձիւհալի եւ հեղեղի մը ջուրերը:

Հաւաքուած քարերուն եւ ցեխերուն համար լիճը ծառայեց իբր թումբ, որ ի վերջոյ չլիճմանալով ջուրերու ծանրութեան, քանդուեցաւ: Եւ ահա տիղմի գետ մը ահաւոր սաստկու-

Քեանք յերան կողէն վար խուժելով՝
 Գարատուի ջուրին ընկապքը փոխեց :
 Այս ցեխի հեղեղը յաճորդարար էրէք
 պտակհամեր կատարելով խուժեց
 Ակոսիի վրայ եւ աւերակ բրաւ սնոր
 պարսկահերան՝ առջի ազլաէն զերծ
 մնացած մտակեր էր սնցրին վրայ
 քչեց տարաւ ծառեր, ժայռեր եւ մարդ-
 կային ու կենդանիի գիտկներ : Ակո-
 սիի կործանած շէնքերուն մէջ կար
 նաեւ սեւ յաւաչէ շինուած հին հայ ե-
 կեղեցին :

Ակոսիի եկեղեցիին յատակագիծը

Ակոսիի եկեղեցիին սիւներէն մին

Փոքրաթիւ վերադրողները, որոնք
 մտէն ահաճ էին առաջին ազլաք,
 դաշտագետին փախած էին, վախնա-
 լով նոր դժբախտութիւններէ : Քիւրա
 աւարտուներ, որ Ակոսիի կործանու-
 մին լուրը առնելուն շտապած էին
 խեղտ թանկարժէք առարկաներ ժող-
 վելու յուսով, տիղմի գետին յանկար-
 ծական խոժոռմէն սպաննուած էին :
 Ակոսի գիւղը ոչ մէկ հեռք պիտի
 ձգէր իր երբեմնի ծաղկեալ վիճակը
 ցուցնող, եթէ աւարտու Քիւրտեր
 մինչև հոն ճամբայ մը բացած չըլլա-
 յին : Շատ տեղեր կ'երեւէին ծակեր եւ
 խոտջներ, որոնց մէջ ինքրինքին

ցոյց կուտային տանիքներուն զերան-
 ներք, որոնք իբր վառարկուցա կը
 ճառայէին :

Իրեկուն մը համապարհարգի մը ըն-
 կերացող Հաշերէն մին շկրցաւ իր աբ-
 ցունքը գաղթ, երբ այդ սիւներէն մին
 կրակին մէջ նետու : սրովհետեւ այդ
 սիւնը իր ասնր աւերակին մնացորդ-
 ներէն մին էր : Անիկա այդ ասն մէջ
 կորսնցուցած էր իր բնատնիքին բը-
 յար սնցանները՝ կինը, գառակները
 եւ թռտները՝ ամբողջ շէ հողի եւ ինչ
 մնացած էր միմակ, ձեր ու թշուա :

Հին Ակոսիի տեղէն քիչ մը վար
 հիմնուած է այժմ նոր - Ակոսին, ուր
 կը բնակին Քաթարներ եւ քանի մը
 վերադրող Հաշեր : Խոտը նորէն տա-
 րածուած է հովիտին զատկարը, ուր
 Քաթարներ կ'արածեն իրենց հաւերը
 Բայց նայի սրբատուններ չբաւաւ ալ,
 եւս հոն, ո՛չ ալ վանքը վերականգնե-
 ցաւ իր աւերակներուն վրայ, եւ բաւ
 սուղեւորի մը բանաստեղծական մա-
 ճումին, քրիստոնէայ ոչ մէկ զանդակ
 ալլ եւս չէ գոգաննած Սուրբ յերան
 վրայ :

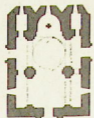
Նոր - Ակոսիի բմպէլի ջուրը կը գո-
 յանայ Արարատի սառնարանէն : Արա-
 դիկ ու կենդանիներ կը խմեն այս սղ-
 տար ջուրը : Կան ազրիւրներ, որոնց
 ջուրը աղանամ է : Ինչ որ անձրև է
 Ակոսիի համար, քանի մը հազար սոր
 վերք՝ Արարատի համար ձիւն է :

Նոր - Ակոսի վատառողջ է : Իրեւ
 վատկանութ՝ բնիկները ունին կեն-
 զանիներուն թրէքը :

Արարատ, սակայն, ոչ հալած լաւա
 արձակած է, ոչ ալ կրակ : Ակոսնա-
 տաներու բաժնին համաձայն, կար-
 մբազոյն տուն մը բարձրացաւ Արարա-
 տի վրայ, բայց բոց չէ արձակած, ոչ
 ալ նշմարուած է հրդեհի կենդանի շո-
 ղը, որ կը փայլէ գիշերները՝ վեհաու-
 զի վրայ, երբ լաւա հոսեցնել իր խա-
 նարանէն :

Եթէ Արարատ ժայթքեցուցած է
 հրարխային սումբեր եւ հողային
 դանդուաճներ, բնաւ չէ ժայթքեցու-
 ցած հրաշէկ նիւթեր, ալլ ստորերկր-

Քեանք յերան կողէն վար խուժելով՝
 Գարատուի ջուրին ընկապքը փոխեց :
 Այս ցեխի հեղեղը յաճորդարար էրէք
 պտակհամեր կատարելով խուժեց
 Ակոսիի վրայ եւ աւերակ բրաւ սնոր
 պարսկահերան՝ առջի ազլաէն զերծ
 մնացած մտակեր էր սնցրին վրայ
 քչեց տարաւ ծառեր, ժայռեր եւ մարդ-
 կային ու կենդանիի գիտկներ : Ակո-
 սիի կործանած շէնքերուն մէջ կար
 նաեւ սեւ յաւաշէ շինուած հին հայ ե-
 կեղեցին :

Ակոսիի եկեղեցիին յատակագիծը

Ակոսիի եկեղեցիին սիւներէն մին

Փոքրաթիւ վերադրողները, որոնք
 մտէն ահաձ էին առաջին ազլաը,
 դաշտագետին փախած էին, վախնա-
 լով նոր դժբախտութիւններէ : Քիւրա
 աւարտուններ, որ Ակոսիի կործանու-
 մին լուրը առնելուն շտապած էին
 խեղտ թանկարժէք առարկաներ ժող-
 վելու յուսով, տիղմի գետին յանկար-
 ծական խոժոռմէն սպաննուած էին :
 Ակոսի գիւղը ոչ մէկ հեռք պիտի
 ձգէր իր երբեմնի ծաղկեալ վիճակը
 ցուցնող, եթէ աւարտու Քիւրտեր
 մինչեւ հոն ճամբայ մը բացած չըլլա-
 յին : Շատ տեղեր կ'երեւէին ծակեր եւ
 խոտջներ, որոնց մէջ ինքրինքին

ցոյց կուտային տանիքներուն զերան-
 ները, որոնք իբր վառարկուցա կը
 ճառայէին :

Իրեկուն մը հանապարհարգի մը ըն-
 կերացող Հաշերէն մին շկրցաւ իր աբ-
 ցունքը գտել, երբ այդ սիւներէն մին
 կրակին մէջ նետեց : սրովհետեւ այդ
 սիւնը իր ասնը աւերակին մնացորդ-
 ներէն մին էր : Անիկա այդ ասն մէջ
 կորսնցուցած էր իր բնատնիքին բը-
 յար սնցամները՝ կինը, գաստկները
 եւ թոսները՝ ամբողջ շէ հողի եւ ինչ
 մնացած էր միեակ, ձեր ու թշուա :

Հին Ակոսիի տեղէն քիչ մը վար
 հիմնուած է այժմ՝ նոր - Ակոսին, ուր
 կը բնակին Քաթարներ եւ քանի մը
 վերադրող Հաշեր : Խոտը նորէն տա-
 րածուած է հովիտին զատկարը, ուր
 Քաթարներ կ'արածեն իրենց հաւերը
 Բայց նայի սրբատուններ չբաւաւ ալ,
 եւս հոն, ո՛չ ալ վանքը վերականգնե-
 ցաւ իր աւերակներուն վրայ, եւ բաւ
 սուղեւորի մը բանաստեղծական մա-
 ճումին, քրիստոնէայ ոչ մէկ զանդակ
 այլ եւս չէ գողաննած Սուրբ յերան
 վրայ :

Նոր - Ակոսիի բնակիչի ջուրը կը գո-
 յանայ Արարատի սառնարանէն : Արա-
 դիկ ու կենդանիներ կը խմեն այս սղ-
 տոր ջուրը : Կան ազրիւրներ, որոնց
 ջուրը աղանամ է : Ինչ որ անձրեւ է
 Ակոսիի համար, քանի մը հազար ոտը
 վերք՝ Արարատի համար ձիւն է :

Նոր - Ակոսի վատառողջ է : Իրեւ
 վատկանութ՝ բնիկները ունին կեն-
 զանիներուն թրեքը :

Արարատ, սակայն, ոչ հալած լաւա
 արձակած է, ոչ ալ կրակ : Ակոսնա-
 տաներու բաժնին համաձայն, կար-
 մբազոյն տուն մը բարձրացաւ Արարա-
 տի վրայ, բայց բոց չէ արձակած, ոչ
 ալ նշմարուած է հրդեհի կենդանի շո-
 ղը, որ կը փայլէ գիշերները՝ վեհաու-
 զի վրայ, երբ լաւա հոսեցնել իր խա-
 նարանէն :

Եթէ Արարատ ժայթքեցուցած է
 հրարխային ուսմբեր եւ հողային
 դանդուածներ, բնաւ չէ ժայթքեցու-
 ցած հրաշէկ նիւթեր, այլ ստորերկր-

ևայ ուժեր արձակած են խիտ բնութիւն ունեցող նրբեր: Թէև Արարատ, Արագած եւ Սևանայ լիճին հարբախտները լուսայի այրող անհուն գետեր հոսեցուցած են նախադատական շրջաններուն:

ՎԵՐԵԼՔ յԱՐԱՐԱՏ — Ֆլաման Էրկրախոյ Guillaume Ruysbroek 1254ին Քարաբորստ լեռներէն վերադարձին երբ կ'այցելէր Արարատ լեռան, «աշխարհի մայր» տիտղոսը տուաւ անոր, հաւատարմով որ «ոչ ոք կրնար բարձրանալ անոր գագաթը» (*):

Մարզո - Բօրո Վենետիկցի ճանապարհորդը կը զբն թէ՛ Արարատ հանդայ լեռ մըն է, որուն խարխուխ շրջապատը սա նուազն երկու օրէն կարելի է գտնալ եւ որուն զազաթը անհասանելի է անհալ ձիւնին պատճառաւ:

Հինէն ի վեր Հայեր համոզուած էին թէ՛ Արարատը բարձրանալը անկարելի է, որովհետև անոք կը հաստատին թէ՛ հրեշտակներ կը պաշտպանէին անցքը եւ թող չէին տար ոք ոչ ոք բարձրանայ նոյի լեռը: Եւ այդ առասպելը գոյութիւն ունէր ԺԳ. դարէն ի վեր, ինչպէս արդէն տեսանք կիցեօմ Բիւյսթրէօքի վկայութեամբը:

Այս նախապաշարեալ հաւատարմութիւնը կը գտնուի հին ուղեւորներէն բոլորին նկարագրութեանը մէջ:

Իրականութեան մէջ սակայն, Արարատի զազաթը անձեռնմխելի էր ոչ թէ՛ «հրեշտակներուն արդիւթի պատճառաւ, այլ անոր խարխուխ միւնչի գագաթը եղած միջոցը, զազաթը եղած ամբարակամ օդը եւ սաստիկ ցալարը միշտ արդիւթ եղած են հին հայ-

տներ, որ ոչ ոք բարձրանայ հոն եւ անա այս բանը պատճառ դարձած է հայկական յիշեալ առասպելին ստեղծուելուն:

Բայց շնորհիւ անվեհեր դիտուններու, երկրախոյզներու եւ աշխարհագրիներու ԺԹ. դարուն է որ Ս. Գրոց լեռը անձեռնմխելի ըլլալէ զազաթը եւ այդ առասպելը վերջ գտած է այլ եւս. որովհետև շատեր Արարատի զազաթը բարձրացան ու սակէ վերջն ալ պիտի բարձրանան շատեր:

Ժամանակագրական կարգով կուտանք անշաղղ կերպով փորձուած եւ կատարուած վերելքներուն թուականները:

1670 Մթրիւյս (կասկածելի յուլիս 22):

1701 ԹուռնրՓօր 11—2 օգոստոս, հալիւ կէտը:

1720 Մեծն — Պետրոսի զրկած արշաւախումբը:

1829 ոռւս բօխչի եւ Տորատի համալսարանին ուսուցչապետը Ֆրետէրիք Բարրոզ՝ անվեհեր երկրախոյզը, որուն անունը կը կրէ Մօն — Ռօյի (Ջուիցերիա) կատարներէն մէկը, առաջին անգամն է որ յաջողեցաւ հասնել Արարատի զազաթը, ուր նոյնն ի վեր ոչ ոք կրցած էր բարձրանալ: Երկու անգամ իր փորձին մէջ ձախողած, բայց երրորդին մէջ յաջողած էր ան՝ երկու ոռւս զինուորներու եւ երեք Հայերու բնկերակցութեամբը, որոնցմէ մէկը Գլեքը Հայաստանի՞քի անմահ հեղինակ Խաչատուր Արովեանն էր:

1832 Պայաղտի Իպրահիմ փաշա:

1834 օգոստոս 17 Անտոնովօֆ Սրատքի (Antonowof Spaski) անուն Ռուսը բարձրացած է Արարատի զազաթը, ճշգիլու համար թէ՛ իրա՞ն է որ տասըներ կէս օրին կ'երևին բարձր լեռներու զազաթէն:

1835 Քաւո Պէրէնս (C. Behrens) 20 յուլիս եւ 9 օգոստոս:

18.. Stoddart անդլիացին:

1843 — 4 Մօրից Վակնէր դերմանացին մինչև 7000 ոտք, մայիս:

1845 Գերմանացի Նանաուր երկ-

(*) «Super Masis nullus debet ascendere, quia est mater mundi» (Մասիսի զազաթը ոչ ոք կրնայ բարձրանալ, որովհետև ան աշխարհի մայրն է): Նոյնպէս Սըր ձօն Մանրովէլիս եւ Շարտէն ԺԷ. դարուն վերջերը Արարատի գագաթին անձեռնմխելիութեան մասին գրած են իրենց այցելութեան միջոցին:

ևայ ուժեր արձակած են խիտ բնութիւն ունեցող նրբեր: Թէև Արարատ, Արագած եւ Սևանայ լիճին հարբախտները լուսայի այրող անհուն գետեր հոսեցուցած են նախադատական շրջաններուն:

ՎԵՐԵԼՔ յԱՐԱՐԱՏ — Ֆլաման Էրկրախոյ Guillaume Ruysbroek 1254ին Քարաբորստ լեռներէն վերադարձին երբ կ'այցելէր Արարատ լեռան, «աշխարհի մայր» տիտղոսը տուաւ անոր, հաւատարմով որ «ոչ ոք կրնար բարձրանալ անոր գագաթը» (*):

Մարզո - Բօրօ Վենետիկցի ճանապարհորդը կը զբէթէ՝ Արարատ հասկալ լեռ մըն է, որուն խարխուխ շրջապատը սա նուազն երկու օրէն կարելի է գտնալ եւ որուն զազաթը անհասանելի է անհալ ձիւնին պատճառաւ:

Հինէն ի վեր Հայեր համոզուած էին թէ՛ Արարատը բարձրանալը անկարելի է, որովհետև անոք կը հաստատին թէ՛ հրեշտակներ կը պաշտպանէին անցքը եւ թող չէին տար ոք ոչ ոք բարձրանայ նոյի լեռը: Եւ այդ առասպելը գոյութիւն ունէր ԺԳ. դարէն ի վեր, ինչպէս արդէն տեսնք կիցեօմ Բիւյսղիօքի վկայութեամբը:

Այս նախապաշարեալ հաւատարմքը կը գտնուի հին ուղեւորներէն բոլորին նկարագրութեանը մէջ:

Իրականութեան մէջ սակայն, Արարատի զազաթը անձեռնմխելի էր ոչ թէ «հրեշտակներուն արդիւթի պատճառաւ, այլ անոր խարխուխ միւնչի գագաթը եղած միջոցը, զազաթը եղած ամբարակամ օդը եւ սաստիկ ցալարը միշտ արդելք եղած են հին հայ-

տներ, որ ոչ ոք բարձրանայ հոն եւ անա այս բանը պատճառ դարձած է հայկական յիշեալ առասպելին ստեղծուելուն:

Բայց շնորհիւ անվեհեր դիտուններու, երկրախոյզներու եւ աշխարհագրիներու ԺԹ. դարուն է որ Ս. Գրոց լեռը անձեռնմխելի ըլլալէ զազաթը եւ այդ առասպելը վերջ գտած է այլ եւս. որովհետև շատեր Արարատի զազաթը բարձրացան ու սակէ վերջն ալ պիտի բարձրանան շատեր:

Ժամանակագրական կարգով կուտանք անյաշող կերպով փորձուած եւ կատարուած վերելքներուն թուականները:

1670 Մթերիւյս (կասկածելի յուլիս 22):

1701 ԹուռնրՓօր 11—2 օգոստոս, հալիւ կէտը:

1720 Մեծն — Պետրոսի զրկած արշաւախումբը:

1829 ոռւս բօխչի եւ Տորատի համալսարանին ուսուցչապետը Ֆրետէրիք Բարբոլ՝ անվեհեր երկրախոյզը, որուն անունը կը կրէ Մօն — Ռօյի (Ջուիցերիա) կատարներէն մէկը, առաջին անգամն է որ յաջողեցաւ հասնել Արարատի զազաթը, ուր նոյնն ի վեր ոչ ոք կրցած էր բարձրանալ: Երկու անգամ իր փորձին մէջ ձախողած, բայց երրորդին մէջ յաջողած էր ան՝ երկու ոռւս զինուորներու եւ երեք Հայերու բնկերակցութեամբը, որոնցմէ մէկը Գլեբք Հայաստանի՞քի անմահ հեղինակ Խաչատուր Արովեանն էր:

1832 Պայաղտի Իպրահիմ փաշա:

1834 օգոստոս 17 Անտոնովօֆ Սրասքի (Antonovof Spaski) անուն Ռուսը բարձրացած է Արարատի զազաթը, ճշգիլու համար թէ՛ իրա՞ւ է որ աստղերը կէս օրին կ'երևին բարձր լեռներու զազաթէն:

1835 Քաւո Պէրէնս (C. Behrens) 20 յուլիս եւ 9 օգոստոս:

18.. Stoddart անդլիացին:

1843 — 4 Մօրից Վակնէր դերմանացին մինչև 7000 ոտք, մայիս:

1845 Գերմանացի Նանաուր երկ-

(*) «Super Masis nullus debet ascendere, quia est mater mundi» (Մասիսի զազաթը ոչ ոք կրնայ բարձրանալ, որովհետև ան աշխարհի մայրն է): Նոյնպէս Սըր ձօմ Մանրովէլու եւ Շարտէմ ժե. դարում վերջերը Արարատի գագաթին անձեռնմխելու քեան մասին գրած են իրենց այցելութեան միջոցին:

բարան Հերման Ապրիլ, որ իր կեանքին մեծ ծառք Կոմիտսի Հասարակական անցուցած է, կատարած է նոյնպէս Արարատի վերելքը՝ անոր Հարատային արեւելեան կողմէն, այսինքն, Մարտար — Փոյսպղն եւ Արարատի կազմութեան մասին յուսուցիչ ուսումնասիրութիւնը բրտած է :

Ապրիլ 1848, 28 օգոստոսէն 4 — 15 սեպտեմբեր կատարին ծառայած է, իսկ 1845 օգոստոս 10ին? Հասած է մինչեւ կատար :

1846 Damby Seymour անդլիացին :

1850 Tchougouloff ոչ մինչեւ կատարը յուլիս 12 :

1850 Յոսիպով եւ Պանդրով : Ասիկա յիշատակութեան արժանի գիտական արշաւանքն է, զոր կազմակերպած է ուսուցիչ կատարութիւնը՝ զօրավար Յոսիպովի Հրամանատարութեան տակ, որուն կ'ընկերանային Հինգ զիտուն, որոնց մէջն էր սասաղարաշին Ալեքսանտրով, Ապրիլի Հայ առաջնորդը եւ բազմաթիւ ուսուսպաներ եւ 60 զինուոր : Այս արշաւախումբը մեզ օր անցուցած է Արարատի զապաթը, օգոստոս 1—9 :

1850 Ջաննոզլա սուսրիացի լեւնազէտը :

1856 Աէլմուր անդլիացին :

1856 Սթիւարդ եւ Ֆրէյզըր յուլիս 11 :

1861 Երզնէ անդլիացիներ :

1866 Պէյբըր եւ Ֆրէյֆէլտ անդլիացիներ՝ 5000 մեղք յունիս 8 :

1871 Ռատտէ եւ Սիւէրս (Siewerss) մինչեւ 14,000 ոտք, օգոստոս 21 :

1876 Շէյմս Պրալս անդլիացին սեպտեմբեր 12, մինչեւ զապաթ :

1882 Սեյօզազով ուսուր :

1888 Մարջով եւ Երիտասարդ ուսուսանող Իվանով օգոստոս 25. անկէ վերջ խիստ մատաղատի օրերով Մո-

զաբլօյի բարձրացած են Արարատ :

1889 Ռաբայովիչ եւ բնկերք :

1892? Ք. Շ. Ալլէն եւ Վ. Է. Ետրիֆլիպէն :

1893 Բոսթուխով :

1893 Հ. Պ. Լինչ, Հ. Ֆ. Պ. Լինչ եւ Ռուսօլֆ Քոկիպալեր :

1897 Ա. Օսպալա :

ՃԼ. Կարուն Քուսնրֆոր եւ սուլիֆ վերջ Marier չեն յաջողած վերելքի Համար իրենց կատարած փորձին մէջ :

Մարտպեւ Հապիւ Քիւնի սահմանին Հասած՝ կոկորդէն արեւն Հոսեցաւ ու մինչեւ մահը սասաղարաշին անկէ եւ վերջապէս թորախաղ մեռաւ (*) :

Պայտլիսի թուրք Իպրահիմ փոշա. Պարսից Եահէն խոստացած պարգևէն Հրապարակած, փորձած է վերելք մը կատարել եւ սակայն չէ յաջողած :

Սկիզբէն մինչեւ մօտ մամանակներս գէղ ի Արարատ 12 կարեւոր վերելք կատարուած է : Ամէնէն վերջը բարձրացողը եղած է? Նիտէրմայէր գերմանացին :

Մատենագրութիւն. — Արարատի մասին խոսող գրքերն են. Ֆր. Բարրոզ. Ուղիորդութիւն յԱրարատ = գերմ. Reise zum Ararat (Պերլին 1834, 2 Հատոր), Մօրից Վահաներ. Ուղիորդութիւն դէպ ի Արարատ = Reise nach dem Ararat (Շթուլիկարա 1848), Բարմէլլի (Parmelee) Ուղեւորական գործը (Պոսթոն 1868), Շէյմս Պրալս (Լոնտոն 1878), Քոկիպալերիչ եւ Մարջով (Բեթկերպուրգ 1889), Լըզլէր (Leclerc). Արարատ = l'Ararat (1892 Փարիզ) :

(*) Խիստ զօրաւոր սիրտ եւ ջիւղ պէտք է ունենալ Արարատը բարձրաւալու համար :

բարան Հերման Ապրիլ, որ իր կեանքին մեծ մասը կոմիտեի հետազոտութեամբ անցուցած է, կտտարած է նոյնպէս Արարատի վերելքը՝ անոր հարատային արեւելեան կողմէն, այսինքն, Մարտար — Պոլսոյն եւ Արարատի կազմութեան մասին յուսոյն ուսումնասիրութիւնը բրտած է :

Ապրիլ 1848, 28 օգոստոսէն 4 — 15 սեպտեմբեր կտտարին մտակցած է, իսկ 1845 օգոստոս 10ին? հասած է մինչեւ կտտար :

1846 Damby Seymour անգլիացին :

1850 Tchougouloff ոչ մինչեւ կտտարը յուլիս 12 :

1850 Յոսեփով եւ Պանդրով : Ասիկա յիշատակութեան արժանի գիտական արշաւանքն է, զոր կազմակերպած է ուսու կտտալարութիւնը՝ զօրաւար Յոսեփովի հրամանատարութեան տակ, որուն կ'ընկերանային հինգ զիտուն, որոնց մէջն էր սասաղարաշին Ալեքսանտրով, Ապրիլի հայ սասաղարգր եւ բազմաթիւ ուսու սպաներ եւ 60 զինուոր : Այս արշաւախումբը մեզ օր անցուցած է Արարատի զապաթը, օգոստոս 1—9 :

1850 Ջաննոզլա սուսրիացի լեւնազէտը :

1856 Աէլմուր անգլիացին :

1856 Սթիւարթ եւ Ֆրէյզըր յուլիս 11 :

1861 Երզնէ անգլիացիներ :

1866 Պէյբըր եւ Ֆրէշֆէլտ անգլիացիներ՝ 5000 մեղր յունիս 8 :

1871 Ռատտէ եւ Սիւէրս (Siewerss) մինչեւ 14,000 ոտք, օգոստոս 21 :

1876 Շէյմս Պրալս անգլիացին սեպտեմբեր 12, մինչեւ զապաթ :

1882 Սեօզուզով ուսուր :

1888 Մարջով եւ երկտասարդ ուսուսանող Իվանով օգոստոս 25. անկէ վերջ խիստ մատաղատի օրերով Մո-

զօքէվիշ բարձրացած են Արարատ :

1889 Ռաբայովիչ եւ բնկերք :

1892? Թ. Շ. Ալլէն եւ Վ. Է. Ետրիֆիլզն :

1893 Բոսթուխով :

1893 Հ. Պ. Լինչ, Հ. Ֆ. Պ. Լինչ եւ Ռուսօլֆ Քոկիպալեր :

1897 Ա. Օսպալա :

ՃԼ. զարուն Թունըֆօր եւ սուլիֆիերթ Մարիշ շէն յաջողած վերելքի համար իրենց կտտարած փորձին մէջ :

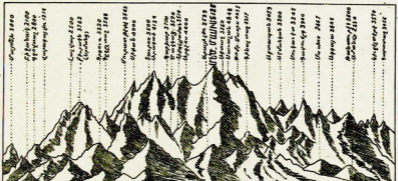
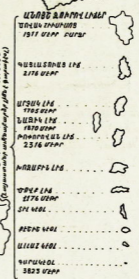
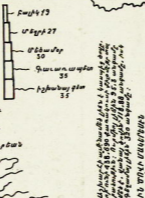
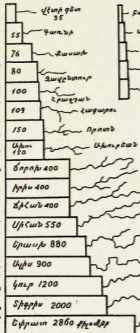
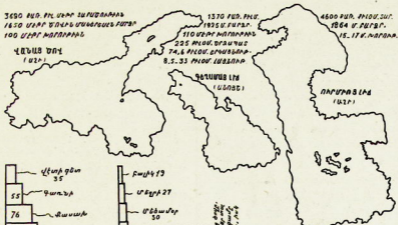
Մարտպեւ հայիւ ժիւնի սահմանին հասած՝ կոկորդէն արեւն հտեցաւ ու մինչեւ մահը սասաղարցաւ անկէ եւ վերջապէս թորախաղ մեռաւ (*) :

Պայտլեաթի թուրք Իպրահիմ փոշա. Պարսից Եահէն խոստացած պարզեւէն հրապարտած, փորձած է վերելք մը կտտարել եւ սակայն չէ յաջողած :

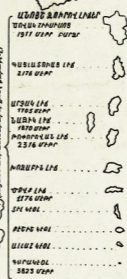
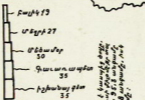
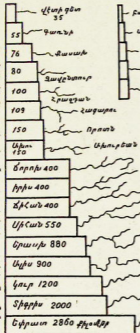
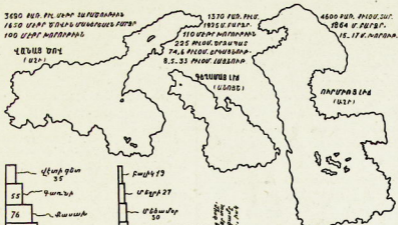
Սկիզբէն մինչեւ մօտ մամանակներս գէղ ի Արարատ 12 կարեւոր վերելք կտտարուած է : Ամէնէն վերջը բարձրացողը եղած է? Նիտէրմայէր գերմանացին :

Մատենագրութիւն. — Արարատի մասին խոսող գրքերն են. Ֆր. Բարրոզ. Ուղիորութիւն յԱրարատ = գերմ. Reise zum Ararat (Պերլին 1834, 2 հատոր), Մօրից Վահաներ. Ուղիորութիւն դէպ ի Արարատ = Reise nach dem Ararat (Շթուլիկարա 1848), Բարմէլլիի (Parmelee) Ուղեւորական զարժը (Պոսթոն 1868), Շէյմս Պրալս (Լոնտոն 1878), Քոկիպալերի եւ Մարջով (Բեթկերպուրգ 1889), Լըզլէր (Leclerc). Արարատ = l'Ararat (1892 Փարիզ) :

(*) Խիստ զօրաւոր սիրտ եւ շիղկէտէ Է ունեւալ Արարատը բարձրաւալու համար :

Բաղդատական մեծուրիս, երկայնուրիս եւ բարձրուրիս Հայաստանի լինելուն, գետերուն եւ լեռներուն

Բաղդատական մեծուրիւն, երկայնուրիւն եւ բարձրուրիւն Հայաստանի լիւներուն, գետերուն եւ լեռներուն

ՀԱՅԳԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՁՐԱՆՈՒՄԱՆ

ՆԱԽԱՀԱՅՆԵՐՈՒ ԳՈՂԹՐ

(Ա. գաղբ' դեպի 1250—300 Ն. Ք.)

(Բ. գաղբ' դեպի 1000 Յ. Ք.)

Պատկերում մատչված պատկերաբանն առաջ բնութագրում էր Հայերի:

ՀԵՐԹՆՈՍՈՒՄ ԶԱՆՉՅԱԿՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

(185 — 125 Ն. Ք.)

ԱՐԵՎԵԼՔ 600 ԵՎ 500 ԹՈՒՆԻՆ Ն. Ք.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԴՐԱՅԻ ԵՐԿՐԻՆԵՐ

Ըստ Ասորեստանեան աղբյուրների

ԱՐԵՎԵԼՔ, ՊԱՐՍ՝ ՊԵՏՈՒԹԻՆՆ

500ԻՆ Ն. Ք.

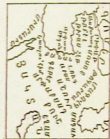

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՆՆ

*** Մայրամաստար Բ. (Թ. դար)

... Ասորեստանեան Ասորեստանիպալ (Մարդանարալ) (Է. դար)

(Մ. ինքն. 10)

ՀԱՅՈՒՄԱՆ ԲԱՐՁՐԱՆԻՄԱԿ

ՆԱՌԱՀԱՅՆԵՐՈՒ ԳԱԳԹԸ

(Ա. գաղբ' դեպի 1250—300 Ն. Ք.)

(Բ. գաղբ' դեպի 1000 Յ. Ք.)

Վերականգնված մասերն են պատկերված առաջ բնակում էր Հայերը:

ՀԵՐԹԻՈՏՈՍԻ ԶԱՆՉՅԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

(485 — 425 Ն. Ք.)

ՄԱՐԱԿԱՆԷՐ 600 ԵՎ 500 ԹՈՒՆԻ Ն. Ք.

ՀԱՅՈՒՄԱՆ ԵՎ ԳՐԱՅԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Ըստ Ասորեստանեան արժիւրնեւոյ:

ՄԱՐԱԿԱՆԷՐ, ՊԱՐՄԱՆ ԳՆՏՈՒԹԻՒՆ

500ԻՆ Ն. Ք.

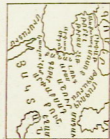

ԱՍՈՐԵՍԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

*** Մայրամաստար Բ. (Թ. դար)

... Ասորեստանեան Ասորբանիպալ (Մարդանարալ) (Է. դար)

(Մ. Կոչար) ԳՐԱՅԻ ԳՆՏՈՒԹԻՒՆ

ՓՈՒՔՐ-ԱՍԻԱ ՊԱՐՄԻՅ ԺԱՄԱՆԱԿ
Սատրապուրիւն Դարեհի վշտասպեանի օրով

ՓՈՒՔՐ-ԱՍԻԱ ՀՈՒՄԵԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԻՆ
Տրայիանոսի օրով

ՄԵՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՓՈՒՔՐ-ԱՍԻԱ Ա. Հոտմեական տիրապետության տակ Ն. Ք. 188

ՓՈՒՔՐ-ԱՍԻԱ Բ. Հոտմեական տիրապետության տակ Ն. Ք. 90

ՄԵՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
Հոտմեական պատերազմների սկիզբը
(200/6 Ն. Ք.)

ՄԵՐ ՀԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

ՄԵՐ ԱՂԵՔԱՆԴԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
Խոսի հալատամարտի վերջ
(301 Ն. Ք.)

ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Հոտմայեցոց դէմ պատերազմի օրով

ՓՈՒՔՐ-ԱՍՐԻԱ Բ. Հռոմէական տիրապետութեան տակ (Պոմպէոս 63 Ն. Ք.)

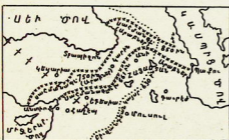
ՀԱՅԱՍՏԱՆ Խալիփաներու տիրապետութեան տակ 750 քուրին

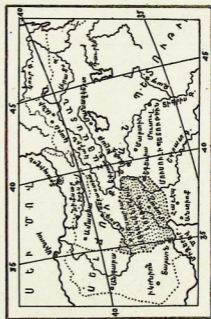
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ մինչև Յուլիոս Կեսարի մահը (44 Ն. Ք.)

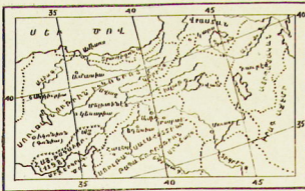
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ժ. դարուն

ՀԱՅԱՍՏԱՆ Արաբական կայսրութեան տակ ††† Բիզանդ. կայսրութիւն

ՀԱՅԱՍՏԱՆ Ա. Խաչակրութեան տակ (1097)

Կիլիկիոյ հայապետութեան վերջ

Կիլիկիոյ Դ. հայապետութեան ժամանակ (1201)
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՆԵՐ

Լեւոնտիմոնի Պետրոսի
և Կիլիկիոյ Ժ. դարում

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԱՐՆԱԿ ՄԱՍԸ

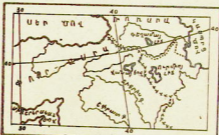
ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1715ԻՆ

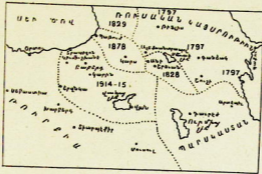
ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1789ԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1815ԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԻՆՁԵՆԻ 1914-15-18
1828 - 1878 - 1914

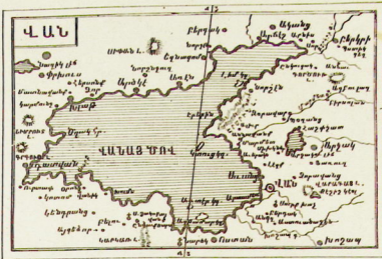
ՌՈՒՄՈՅ ՅԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ (1797 - 1916)

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1918-1920-1923

ԱՐԳԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՎԱՆ

ԿԱՐԻՆ

ՀԱՐԱՐԵՐԴ

ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Բ Ա Ռ Ա Յ Ա Ն Կ

Այսմաշր, Gaude
 Ակառ, Agate
 Ակնիմանի, Վանական
 Աղուճակ, Հանքային աղ
 Ալժեւաճ, Chevreuil
 Անդր. աղ, Sulfate de Magnésie
 Անդղ, Vautour
 Աշտարակաքար, Turritiles
 Ասն, Moufflon
 Աստղածաղիկ, Aster
 Արօս, Outarde
 Բարախ, Կաղամախի
 Բեւեկնի, Térébinthe
 Բիւրեղաքար, Ակնիմանի
 Բող, Gentiane
 Բոււլճ, Chouette
 Դախիճի, Laurier
 Դափնածաղիկ, Dauphinelle
 Եղեւին, Sapin
 Զանգակածաղիկ, Campanule
 Զարիկ, Arsenic
 Լաղի, Saumon
 Լոր, Լորամարդ, Caille
 Լանսկի, Platine
 Լոշտակ, Bryone
 Պարաճիլ, Rhubarbe
 Պարճ, Orchis
 Պատաքարային ժայռեր, Roches tra-
 chytiques
 Մահափութ կամ Քարափութ
 Մարիթ, Antimoine
 Կարապ, Cygne
 Կարճ բախայտ, Truite
 Կիտրոնենի, Citronnier
 Կիզաճող, Tourbe
 Կնճիթ, Sésame
 Կորնդան, Mélilot
 Հայկաւ, Bol d'Arménie
 Հայքար, Pierre d'Arménie
 Հատաքար, Granit
 Հիրիկ, Iris
 Հողածուխ Տէ'ս Կիզաճող
 Հրանունկ, Renoncule
 Զարխոս, Fumetterre
 Զիւճէտ, Hippurite
 Մամութ (նախափիղ) Mammouth,
 Elephas primigenius

Մայրի, Cèdre
 Մանրապար, Mandragore
 Մարենի, Eglantier
 Մաննդաուունկ, Digitale
 Մասուտակ, Régliasse
 Մեկրն, Pavot
 Մեղեխիկ, Améthyste
 Մկնաստխ, Scille
 Մարշ, Mauve
 Մրակնի, Myrte
 Յաճիկ, Jasmin
 Նախափիղ Տէ'ս Մամութ
 Նաթ, Naphte
 Նաճի, Cypres
 Շաճաքաճ, Oeillet
 Շափիղայ, Saphir
 Շնոցայ, Chacal
 Շուշայ Տէ'ս Կնճիթ
 Սաթլ, Huître
 Սրգան կարճիթ, Cochenille
 Սրաւաքար, Graphite
 Սիփի, Hêtre
 Պակամանի, Mastodonte
 Սանարան, Glacier
 Սարդինի, Sardoine
 Սախի, Platane
 Վանական, Cristal de roche
 Վիթիթ, Gazelle
 Վիճաղաքար, Pierre lithographique
 Փախան, Faisan
 Քարափութ, Térébratule
 Քարճ, Safran

ՎՐԻՊԱԿ

էջ 9 Բ. սինական վերջին տող «թեր-
 թաքար» կարդալ հերձախար
 « 22 Բ. » տող 27 «լոշտակ»
 կարդալ յօշտակ
 » 30 Ա. » տող 8 ջնջել «Պանտալի
 թաղաւոր Միճրդատի եւ» բառերը
 » 30 Բ. » տող 10 ծննդափայլն է
 Մեղապարտ Յակորի նախադասութիւ-
 նը ջնջել
 » 48 Ա. » տող 11 «թերթաքար»
 կարդալ հերձախար

*** Գալուստեան վարժարանին ձեռք դրկած Հայաստանի ֆարսեաները բա-
ւական հետաքրքրութիւն արբեցուցած ըլլալով մեր աշակերտներուն մէջ, ինձ
յամձնեցին քանի մը դուրուշ քանի մը օրինակ եւս բերել տալու համար իրենց :

Հէլիոսպոլիս (Եգիպտոս) Լ. ԱՅԷՄԵՆՆ

*** Քարտէսը շատ յաջող եղած էր եւ հաճելի պարունակութիւնով :
Գոլուսպիս Համալսարան (Նիւ Եօքֆ) Ա. ՍՈՒՂԳԵՆՆ (Բրօքֆ.)

*** Ստացած էի ներակերտ աշխարհագրական ֆարսեւիդ մէկ օրինակը որ
կրկին շահեալ է եւ հաճոյքով դիտեցի զայն : Շնորհաւորելի է մտածումս
եւ սրտի մօտ գործ մը, գոր իրաւամբ կ'արժէ որ մէն մի հայ անհատ խնամով
սպեւէ իր մօտ :

Լոնտոն ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՔԼՅ. Տ. ԽՈՍՐՈՎ

*** Ուրախ եմ որ ձեր աշխատութիւնը հաճուած է :

Վիլեմա ԵՂԻՇԷ ՔԼՅ. ԻԹԻԻՃԵՆՆ

*** Արդարեւ փոքրիկ համայնագիտարան մը, սահգին աշխատութիւն
քափուած, պատմական հրաշալի նշխարներով եւ գեղարուեստական յիշա-
տակարաններով զարդարուած, աշխատութիւնդ արժանի է ամեն հայ տան
սրտէն կախուելու :

Մօն-Ֆերան (Ֆրանսա) ԱՐՄԵՆԱԿ ՔԷՇԻՇԵՆՆ

*** Քարտէսն ի՞նչ շատ հիանալի է խկապէս եւ մեծապէս գնահատելի է
ձեր այս գործը :

Ֆրէժիս (Ֆրանսա) ՅԱԿՈՒ ԵՐԱՄԵՆՆ

*** Հաճոյքով ստացամք ձեր կողմէ գծագրուած Հայաստանի ֆարսէսը :
Այդ խղճամիտ եւ համբերատար աշխատանքը, որ իր տեսակին մէջ կը հանդի-
սանայ լաւագոյնը՝ մեր կարծիքով եւ որ կոչուած է կարեւոր ծառայութիւն-
ներ մատուցանելու արտասահմանի մատող սերունդին, պիտի կազմէ արդա-
բեւ պատիւ գեղեցիկ եւ խորհրդանշական մէկ զարդը մեր կեդրոնի գրասե-
նակին :

Փարիզ Լ. Մ. Ը. Մ.

2. ՇՆՈՐՀԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆ. - Գործիս գնահատուը քարայպէս ըլլալէն
գառ, եղած է նաեւ նիւքապէս, որուն կենդանի ապացոյցն է 8 տոնուան մէջ
4000 օրինակ ֆարսէսի սպառումը՝ հակառակ տիրող համաշխարհային անմա-
խընքաց տագնապին : Ի սրտէ շնորհակալութիւն, հեղինակը ֆաջլիերելու
համար եղած սրտագին ու անկեղծ գնահատանքներուն :

3. ԱՌԱՋԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. - Քաջակերտած ծանօթներու եւ անծանօթներու
գնահատումներէն, առաջադրած եմ հրատարակել 76×112 մեծութեամբ Հա-
յաստանի պատմական ֆարսէսը՝ հին ու նոր անուններով, բազմաթիւ գումա-
ւոր տեսարաններով, հայկական ամբողջ դրամներով, հայ թագաւորներու եւ
ժամանակակից հայ դէմքերու պատկերներով եւ քնագրով :

8. ԹԵԼԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. - Նիւէն խիստ յարգելի անձնատրութիւն մը թե-
լադրած է որ ֆարսէս անգլիերէն քնագրով հրատարակել, Հնդկաստանի,
Հաւայի եւ Ամերիկայի անգլիախօս հայերուն համար : Նոյն թիւադրութիւնը
եղած է նաեւ Ֆրանսա ծնած ֆրանսախօս հայերու համար : Առաջադրած եմ
գոհացում տալ սոյն երկու թիւադրութիւններուն, Քարտէսիս Բ. տպագրու-
թեան առթիւ, որ ուշ չէ :

5. ՔԱՆԻ ՄԸ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ. - 1. Երասիս գետին ամբողջական
թիւնն է 880 ֆիլոսէֆը, մինչ Հայաստանի մէջ եղած մասը 250
իմչպէս ցոյց տրուած է ֆարսէսի վրայ . 2. Պատմ. Հայաստանի
թիւնը պիտի ըլլայ 250,000 ֆառ. ֆիլոսէֆը եւ ոչ թէ 187,000 : 3.
ՏԱՆԻ ՄԷՋ ԸՍՏ ԲԱՐՁՐՈՒԹԵՆՆ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՐՈՐՍ ԳՕՏԻ
նագրին տակ *«Առանձնաբերութիւն եւ կաթնասնունութիւն»* սխումարը առջեւ
պետէ մշտնախոյն ԱՂՊԵՆՆ ՇՐՋԱՆ քառերը, որոնք զնշուած են տպագրու-
թեան միջոցին : 4. «Արագէտ» պետէ է ըլլայ *Արագէտ»* :

459

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՄԻՒՍ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ (Հանժարան պիտանի գիտելոց) 1922 Կ. Պոլիս 19 298 (սպասած) :

2. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. Տարր. Ա. 1922 Կ. Պոլիս (սպասած) . Բ. սպասը . (սպասած)

3. » » Բ. » (սպասած)

4. » Միջին » (սպասած)

Յատաջիկայ տարի լոյս կը տեսնեն Տարր. Ա. և Բ. , Միջին Ա. և Բ. տարիները խիստ բարեկիսուած , ճոխացած , մաքուր թուղթով աւ սպասարեթեանք և բազմաթիւ բնագիտական փորձերով , որոնք բնական մասին հոգին կը կայմեն : Միջինին վերջը գրուած պիտի ըլլայ աշխարհագրութիւնը աւանդելու մէջ թուր և աշխարհագրութեան սղեցոյց մը՝ մանրանկար պատկերներով և բնագիտական փորձերով :

5. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԲՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ (անտիպ)

6. ՏԱՐԵՐԻՔ ՏԱՐՐԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ (անտիպ)

7. ԹԻՔԵՌՆԻԿՆԵՐ . Գիտական գործ մը . բազմաթիւ դասուար պատկերներով (լոյս բնականին նկարուած Հեղինակին կողմէ) (անտիպ)

8. ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԵՕԹԸ ՀՐԱՇԱՎՐՆԵՐԸ և ԱՐԳԻ ՄԵՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՔ (անտիպ)

9. ԽԱՐԴԱՆՈՒԱԾ ԿԱՐԱԳՆԵՐ . քիմիական վերբուծումներու միջոցաւ խարդախութիւնները Երեւան հանել (անտիպ) :

10. «ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՐՏԷՍ» ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. 1931 Փարիզ 76x86 Գին՝ Ծրանոս 6.75 Փրանք . Ամերիկա՝ 50 սէնթ , այլուր 8 Փրանք :

H. ABESSIAN

1bis, Rue Rouget de L'Isle

CHOISY-LE-ROI (Seine) FRANCE

70 ՍԷՆԹ ԱՄԵՐԻԿԱ

12 ՖՐԱՆՍ . ՖՐԱՆՔ ԱՅՈՒՐ

20% զեղչ դպրոցներու եւ մեծաբանակ գնողներու